

אבידב ליפסקר

אקולוגיה של ספרות

סדרת אופקי מחקר
בעריכת אבידב ליפסקר

אבידב ליפסקר

אקולוגיה של ספרות

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

חברי המערכת :
אבידב ליפסקר, זיוה שמיר, יגאל שוורץ, חנן חבר

ספר זה הוצא לאור בסיוע הקרן הלאומית למדע

התצלומים בשערים :
שער ראשון : כרזה : 'תחי המהפכה העולמית', כתב העת **הפעולה**, עורך פרנץ פפמפרט, 1911
שער שני : נאבן, המהדורה הראשונה, קיימברידג' 1936
שער רביעי : מפות ברלין וצ'רנוביץ

מסת"ב 978-965-226-507-4 ISBN

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן
אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו
בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, מגנטי או מכני
(לרבות צילום, מזעור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמו"ל

עריכת הלשון : חיה אלחייני
סדר ועימוד : שולמית ירושלמי, ירושלים
נדפס בישראל, תשע"ט

לרחל אלבק-גדרון
לרעייתי

הספר הזה הוא בת-קול
של שיחותינו

אקולוגיה

2	1
אֲשֶׁתִּי אֶלֶת-יָם יִוְנִית, כָּל הַמִּכִּיר יוֹדֵעַ; מוֹסֵר מוֹסִיקְלִי עֵתִיק: חֶתוּל בּוֹלֵעַ סֶרְטָן	אֵיִם אֶגְרִטְלִיִּים טוֹבְלִים בַּיָּם הַתִּיכוֹן לְאוֹר יָרַח מִפְּלִיג בְּאֵנִי יוֹנִי
אֲנִי פוֹסִידוֹן נִמְלֵט מִזַּעַם אַחֵי הַמְּשַׁלַּח בְּרָקִים מֵאֶפְלִים לְלֹא טַעַם מִלֵּב רִיקוֹן, בְּלִי שְׁעוֹת לְזַבַּח	בְּעֶפְרוֹן יָרַק יֹושֵׁב אֲנִי וְרוֹשֵׁם; הָיִם אֵינִי רְחוּק, הַעֲבֹר קָרוֹב יוֹתֵר
רְאִיתִי דְּבָרִים קָשִׁים, הֲרִי-מִפְּגָעִים אֶקוֹלוֹגִיִּים; סִירְנָה שְׂרָפִית שְׁלִי הֵיטָה לְפָרָה טוֹבַעַת	שָׁגַגְתְּ הַעֲתִיד תִּנְעַר מִכֶּל כִּיס בְּרִגְלִים טוֹבְלוֹת, בְּתַשְׁלִיף יְהוּדִי
הוֹלְכִים אָנוּ וּפּוֹחֲתִים, פּוֹחֲתִים גַּם הַיָּם שְׁלָנוּ; יְדִיעַתְנוּ שְׁטָה לְפָנֵינוּ, וְאָנוּ נוֹהִים אַחֲרֶיהָ	מִלֵּיאָרְדִּי צְמִיגִים מְשֻׁמְשִׁים יְהוּ גֶשֶׁר אֲשֶׁר יַחְבֵּר אֶת גְּבֻרֵטֵר לְגִיו־יִוֹרֵק
בְּשִׁירָה תַת-מִימִית נִתּוֹר אֶת חוֹפֵי הָאֶרֶץ, נִחְלָף כְּדוֹגִיגִים נִמְפִּיִים בְּגִדְרוֹת-תַּיִל שְׁקוּעוֹת	הַר שֶׁל שְׁלָדֵי מְכוֹנִיּוֹת יִתְנַשֵּׂא בְּצִפּוֹן אֶפְרָיקָה; כָּל הַרוֹאֵהוּ בְּמַלְטָה יִקְנֶה כְּרִטִּים לְהוֹדוֹ
הָא אֲזַהֶרֶה אַחֲרוֹנָה לִיצִירֵי-יָם מְזֻמְרִים: מִוֹת בְּטוֹחַ בַּחוּף, מִוֹת אוֹרֵב בְּכָל חוּף.	פִּנְסֵי יְפִנֵי אֲדִיר יְאִיר אֶת הָאֵי קִפְרִיסִין; אֶקוֹרְדִיוֹן עֲנֵק זֶה שֶׁל נֵר יִבֵּב עַד אֲשֶׁר יִקְרַע

מאיר ויזלטיר, דבר אופטימי עשיית שירים,
הקיבוץ המאוחד, 1976, עמ' 114.
מכלול שירים, כרך ב: 1969-1980, הקיבוץ המאוחד,
2016, עמ' 222-223.

תוכן העניינים

- 9 פתח דבר
- 13 **פרק ראשון: השיח של המודרניזם על ההיסטוריה של הספרות**
א. השיח החסלני של המודרניזם 15; ב. השיח 'האקלימי' על המודרניזם
העברי 34
- 45 **פרק שני: מוצא השיח האקולוגי על התרבות**
א. השיח ההיסטורי 'האקלימי' על התרבות 47; ב. גרגורי בייטסון
והאקולוגיה של הרוח 57: מטא-מתודולוגיה 57; התפלגות סימטרית והתפלגות
משלימה – מאנתרופולוגיה לפואטיקה 59; הפתולוגיה/המלכוד ב'קשר כפול-מסר'
והדגם הלשוני שלהם 66; האקולוגיה של הרוח ושל התרבות 72
- 81 **פרק שלישי: העקרונות ומונחי היסוד של השיח האקולוגי על הספרות**
א. עקרונות השיח האקולוגי על הספרות 83: עקרון ההומולוגיות כבסיס
מתודולוגי בשיח האקולוגי על הספרות 83; עקרון הקינון 93; עקרון שוויון הערך
של סינכרוניות ודיאכרוניות 99; עקרון הדה-סטרטיפיקציה בשאלות פואטיות-
אקולוגיות 100; ב. מונחי יסוד של השיח האקולוגי על הספרות 103:
אקולוגיה ואקוסופיה 103; סביבה ספרותית 104; בית גידול ספרותי – הביטט
ספרותי 109; אקלים תרבותי-ספרותי 111; 'גומחה אקולוגית' ו'אקולוגיות
חדשות' 113; מפות אקולוגיות 123; ג. 'הטעם הממוצע' ו'אזורי ההיסוס'
של הטקסט הספרותי 126; ד. מה זה 'נקי' או מחשבה 'אנטי-קיננונית':
אקואטיקה, אקומיתולוגיה, אקוקריטיציזם והשיח הביקורתי על
הספרות 130: אקואטיקה או אקומיתולוגיה? 136

א. הסיפור המומצא על מרד ברדיצ'בסקי וה'צעירים' והאקולוגיה הספרותית שלו 147: ...ומי בכלל היו ה'צעירים'? – השנה הראשונה (1893): להמציא 'ייסוד' 151; בְּנֶשֶׁף־בְּעָרְבַּ יוֹם בְּאִישׁוֹן לְיָלָה וְאֶפְלָה? – השנה השנייה (1897): כיצד נפגשים ה'צעירים'? 169; היסטוריוגרפיה כמסורת של מהפכות 174; ב. אקולוגיה של תרבות יהודית בסביבה מתבוללת בסיפורת של אהרן אפלפלד 179: הסדק או פרוייקט סימון הגנום היהודי 179; אקלים השכיחה: האפלה המנחמת של הסדק 188; היחשפות והישרדות באקלים העונשין 193; עידן ההתגלות – השיבה לסדק 197; ג. בזוגות, או חדא בדרא? אקלים של זוגות במחשבה ההיסטוריוגרפית על הספרות העברית בכלל ועל עגנון והזו בפרט 198

פתח דבר

בשלושה מחקרים בשירת העלייה השלישית – מונוגרפיות על ש' (שפירא) שלום, אברהם ברוידס ויצחק עגן – ביקשתי לתאר תהליכים אופייניים של המודרנה בספרות העברית הארץ-ישראלית דווקא מבעד לספרות שנתפסה כשולית. אלה הם תיאורים של אסטרטגיות פואטיות מובהקות לתקופה, כדרך שמשוררי השוליים הפעילו אותן כשגיששו את דרכם אל לבו של הקונן הספרותי. מצאתי כי תהליכים פואטיים מובהקים אלה, כגון ייבוא סגנונות אירופיים לשירה העברית (אקספרסיוניזם, סימבוליזם ואימפרסיוניזם), מיומנויות ספרותיות פרזודיות ויכולות של המצאה תמונית, נחשפו בכריות רבה כבר בעבודות גמלוניות של סופרי שוליים, במיוחד אצל אלה אשר עבודותיהם הוגלו על ידי הטעם הקנוני אל מחוץ לתרבות הספרותית המונחלת. את כתיבתם כיניתי 'טעם ממוצע', שהוא אוצר חיקויים, העתקות, מעשי פלגיאט וגרפומניות המשכפלים את הטְרופים הספרותיים השוררים בזמנם, ולעתים באורח מפתיע 'מנחשים' אותם קודם זמנם אף כי בלי היכולת הנחוצה לעשותם לסגנון קנוני של זמנם. בספריי אלה ביקשתי להוכיח כי רק בתוך המסה הגדולה והנשכחת של טעם זה (ואולי יאמר מי: של חוסר הטעם הזה), המציפה את מרחב התרבות של זמנה בלא שתטביע את רושמה על ספרות דורה, ניתן לשרטט את 'ההבדל' בינה לבין 'השיאים' הספרותיים – ובכך לאפיינם ככאלה אשר ייקבעו בזיכרון ההיסטוריוגרפי כנציגים מופתיים של הדור.

את מסקנותיי לגבי הממצאים בקריאות אלה הבאתי לבסוף בספרי שירת יצחק עגן: אקולוגיה של ספרות בשנות ה-30 וה-40 בארץ ישראל (מאגנס, 2006), חיבור שראה אור שנה קודם שראה אור ספרם של יורגן כריסטיאן באנג ויורגן דור שפה, אקולוגיה וחברה (קונטינואום, 2007). כאן התברר לי מלוא היקף האפשרויות הביקורתיות המונחות ביסוד חקר 'הטעם הממוצע' של הדור הספרותי בתוך תפיסה רחבה יותר, שאותה כיניתי 'אקולוגיה של ספרות'. בעת כתיבת הספר על י' עגן זיהיתי את המונח 'טעם ממוצע' כהתחלה מתודולוגית פורה לייסודה של מערכת מונחים ל'אקולוגיה של ספרות', ומכוח ההבנה החדשה הזו פניתי לקריאה

חדשה בכתביו של האקולוג הראשון של התרבות שטבע את המונח ecology of mind, האנתרופולוג והוגה רעיון הקיברנטיקה, גרגורי בייטסון. בכתביו של בייטסון הוצגה לראשונה תפיסה פוסט-סטרוקטורליסטית של קריאה מקבילה (אך, כהבחנתו, לא אינטר-דיסציפלינרית) במערכות ידע רחוקות זו מזו: המדעים המדויקים, מדעי הטבע ומדעי החברה והרוח. בייטסון ביקש לתאר ממצאים מתחומים שונים כמבנים עולם קוגניטיבי אחדותי שבו נפרצים גבולות ה-strata המקצועיות השונות, ומושגיו מונחים על קו מעגלי רציף של פעולה ומשוב המזינים זה את זה במערכות שונות. אף שנשא בדמיונו הסכולסטי דימוי מיסטי ה'לני של 'אחדות המדעים', הותיר את התחומים השונים כל אחד לעצמו, וחתר לפריצת ערוצים מושגיים אנלוגיים ביניהם, באופן שיאפשר לשאלות דיסציפלינריות שונות לחצותם.

מחשבתו הרדיקלית של בייטסון על 'אחדות ההבנה המדעית' לא הועתקה אל החיבור הנוכחי במלואה. עניינו של החיבור אקולוגיה של ספרות אינו במחקר טקסטים כ'המשך' למחקר פסיכולוגי, אנתרופולוגי או סביבתי. מטרתו של חיבור זה היא להציע מהלך מתודולוגי, אשר בו החוקר גוזר שאלות מן המחשבה על אקולוגיה ומציבן מחדש בחקר הספרות. זוהי פרקטיקה שאפשר לכתותה 'הומולוגית' (מונח המציין בביווגיה השוואתית השוואה בין איברים דומים אצל מינים שונים), והיא עשויה לעורר אזורים רדומים של מחשבה על היסטוריוגרפיה של ספרות, ולפקוח עיוורון כלפי סדרה של שאלות יסוד שההיסטוריוגרפיה המקובלת אינה מפנה אליהן כל קשב.

חיבור זה אינו אפוא הצעה למיפוי דוקטרינרי-אקולוגי של תולדות הספרות העברית, אלא מטרתו להצביע על אפשרות פרגמטית לייצר מרחב חדש של שאלות לגבי היסטוריוגרפיה של הספרות; התבוננות מחודשת במסורותיהם הנשכחות של בעלי 'הטעם הממוצע', שהם המסה 'הביוטית' הסביבתית שממנה צמחו השיאים הספרותיים; טיפול חדש בשאלות הקשורות בסביבות ספרותיות 'מרכזיות' ו'נידחות' מתוך הבחנה אקולוגית עקרונית, כי יש לשני האפיונים האלה מובן הסברי מחוץ לשיח שיפוטי-אסתטי. מטרת החיבור היא להשעות את השיח השיפוטי השורר במרחב הדיבור על 'הרפובליקה הספרותית', שהיא מטפורה המכוונת את השחתה של ההיסטוריה של הספרות רק במונחים של כוח, מזימות פוליטיות ואינטרסים כלכליים (ככתפיסה מטריאליסטית פוסט-מרקסיסטית). השיח הזה קנה לעצמו מעמד הגמוני לאורך מאה שנה, ואסטרטגיות שלו כוננו את הדיבור על האמנות והתרבות בכלל ועל הספרות העברית בפרט כמתואר בפרק הראשון של חיבור זה.

הפרק הראשון מבקש אפוא לפרק את המרכיב האלים שבשיח על הרפובליקה הספרותית ולערער על הלגיטימיות שלו כשהוא גודש את הסבריו בסיפורי מרד סגנוני, במהפכות ספרותיות ובהכרתת סופרים קנוניים במקומם של סופרים

המודחים אל שולי החיים הספרותיים. המהלך המפרק הזה הכרחי לשם הכנת התיאור החדש של תהליכים שבהם משתתפים גורמים סביבתיים שבטלו מן העולם ונשכחה חשיבותם כמכוננים של טקסטים ספרותיים. עבודת שחזור יכולה להתבצע רק אם מוותרים מראש על קנה מידה שיפוטי כלפי סוגות ספרותיות 'צדדיות' כביכול, כגון מכתבים, יומנים וספרי זיכרונות. מן הטעם הזה סברתי כי מיפוי מפורט של הרקע שעליו נכתב יומנו של המשורר יצחק למדן הוא הכרחי להבנת היווצרות השפה העברית הלאומית ציונית דווקא באגפיו הנידחים של מחוז ווהלין ברוסיה הצארית על סף התפוררותה בימי מלחמת העולם הראשונה. במבוא שהקדמתי למהדורה האקדמית של יומן זה (הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ה), ביקשתי לפרוש את היתרונות של שחזור אקולוגי מפורט לגומחה תרבותית זו שהצמיחה מיומנות פואטית מיוחדת שיובאה לשירה העברית בשנות העשרים בארץ ישראל.

הפרק השני מגולל את מפות המוצא של צורות השיח הקרובות לשיח האקולוגי על הספרות בתולדות המחשבה המודרנית מאז מונטסקיה והרדר ועד למחשבת זמננו. כחוליה אחרונה ופורה במיוחד מצאתי כי מחשבתו של גרגורי בייטסון היא המאפשרת מחשבה חדשה על סופרים, על ספרים וספרות, משום שהיא רואה אותם כנתונים בזיקות מערכתיות מחוץ לחיים הספרותיים, ומשום שהמערכות האלה מאפשרות לשאול שאלות חדשות על המערכת הספרותית.

בפרק השלישי ניתנים המונחים של שיח אקולוגי על הספרות באופן שמוותר את המודל פתוח דיו להרחבה בעיקר במקומות שהרחבה כזו מעשירה את תפריט השאלות ההומולוגיות שהמודל הזה מבקש להציע להיסטוריוגרף של ספרות.

ברקע החיבור הזה מונחת נטייה עיונית מובהקת לכל מחקריו בספרות העברית: לייחס ערך רב לחומרי הסביבה החומרית שבתוכה נכתבים טקסטים וכן לחומרים הממשיים שמהם הטקסט נעשה מדיבור לכתב. במיוחד מושכים את תשומת לבי אותם חומרים המתכרסמים בשינוי הזמן או בנסיבות אלימות של חורבן ציוויליזציות. סביבות אלה טעונות שחזור היסטוריוגרפי-אקולוגי, באשר תהליך הבלייה הזה מעלים מעינינו שורה של נסיבות הסבריות מובהקות להיווצרותם של טקסטים ספרותיים. עינינו צופות בתהליכים גלויים ובוטים אלה של חורבן 'הווה עתיק' המתרחשים כמעשה של יום-יום בסראייבו שבבלקן, בכגדד שבעירק, בח'לב שבסוריה ובשאר עריה ובמרחבי התרבות השבטית המתכלה ברפובליקה של קונגו, והם מוכרים לנו מההיסטוריה של חורבנות גלויים וסמויים של סביבות חומריות ושל מסורות תרבותיות שבהן חיו קהילות יהודיות.

שאלות חדשות אלה שמפנה האקולוגיה של הספרות כלפי סביבות ספרותיות הן הכרחיות לעדכון ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית החדשה, שהטקסטים המכוננים שלה מן המאה העשרים היו כבר בעת הולדתם קצוות מבצבצים של חורבות עולם שאיננו קיים עוד. בלא הבנת המרחבים המתפוררים שהולידו אותה,

ואשר בתוכם היא המשיכה להתקיים למעלה משני דורות, ייוותרו הטקסטים האלה כמילים ללא גוף. הם ייעשו למסורות מדומות של תשוקות פוליטיות מדומיינות, מעין אותן תשוקות מומצאות על ידי ההיסטוריוגרפיה ההגמונית על 'הרפובליקה הספרותית' במפנה המאה ובדור שלאחריה. זו ההיסטוריוגרפיה שאותה ביקשתי להזים בפרק הרביעי של ספר זה באמצעות קריאה בשתי פרשיות ספרותיות עבריות, זו של מ"י ברדיצ'בסקי וזו של א' אפלפלד, שבשתייהן ראיתי מקרי בוחן לפרישת הסברים במתודולוגיה חדשה שאותה כיניתי 'אקולוגיה של ספרות'.

לבטי הכתיבה על 'אקולוגיה של ספרות' החלו בשנת 2005 עת שהיתי באוקספורד עם רעייתי, חוקרת הספרות, רחל אלבק-גדרון. מאז ועד להשלמתו של החיבור היא בת-שיח למחשבותיי. אין ערוך לתודה שאני חב לה על שיחות אלה. תודה שמורה לשני חוקרים קרובים ללבי, אף כי לא תמיד לדעוטיי, לחנה קרונפלד מאוניברסיטת ברקלי, קליפורניה, ולחנן חבר מאוניברסיטת ייל, ניו-הבן, שהעניקו לי אפשרויות נדירות לצפות בספרי גם מחוץ להסכמה עמו. תודה מיוחדת שמורה ללילך נתנאל שקראה את כל כתב היד והועילה בהערותיה לשיפורו. תודה ארוכת ימים אני חב לעורכת המדעית, שהייתה זה-כבר לאייקון בתחומה, נילי לנדסברגר, שערכה את חלקיו המוקדמים של חיבור זה כפי שנדפסו בספרי על שירת יצחק עגן. טעם העריכה המשובחת היא לא נמר במהלך השנים. תקופת השהייה שלי כחוקר אורח באוניברסיטת פוטסדאם הסמוכה לברלין אפשרה לי מגע עם חומרי ספרות נדירים ומגע עם תפיסות חדשות בתחומים שונים הנידונים בחיבור. אני מחזיק תודה מרובה למארזי פרופ' קרל גרוצינגר, שסייע לי רבות בהבנת סביבתה התרבותית הנכחדת של ברלין בסוף המאה התשע-עשרה, ולפרופ' נתנאל רימר מאוניברסיטה פוטסדאם, שהעניק לי מרחב לימוד ומחקר שבו התאפשרה השלמתו של החיבור הזה.

למעלה מעשרים שנה מלווה את ספריי ואת הסדרות תימה ואופקי מחקר שבעריכתי העורכת והמתקינה ענת גל מהוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן. ידיעותיה הרבות ומקצועיותה המופלאה הם תו היכר לכל מה שעבר תחת ידה. לה – ולאנשי הוצאה: מרגלית אבישר, מנהלת ההוצאה, רייצל ג'וסף, מתקינה ועורכת, וחני אהרוני – אני מבקש להודות על ידידות רבת שנים ועל אהבה משותפת לספר העברי.

אבידב ליפסקר

המחלקה לספרות עברית

מייסודו של ברוך קורצווייל ז"ל

אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה-תשע"ח

פרק ראשון

השיח של המודרניזם על ההיסטוריה של הספרות

יתחי המהפכה העולמית!!
כרזה בשער כתב העת האקספרסיוניסטי הפעולה,
בעריכת פרנץ פפמפרט

א. השיח החסלני של המודרניזם

את אופיו של השיח המודרניסטי על עצמו ועל סביבתו הספרותית אני מבקש לפרוש פעם נוספת כדרך שכבר פרשתי עשור שנים קודם כתיבת החיבור הזה. לאחר כתיבת שלוש מונוגרפיות על משוררים שנדחקו לשולי הקנון המודרניסטי (ש' שלום, אברהם ברוידס ויצחק עגן) הגעתי לכלל הכרה כי הטיפול ההיסטוריוגרפי הרגיל בשוליים הספרותיים שבעשורים הראשונים של המאה העשרים אינו מקיף סוגיות חשובות שיש בהן כדי להסביר את המתחולל בעיבורו של הקנון המאושרר – שלונסקי, אלטרמן, גולדברג, ישורון, גלבוץ ואחרים. בסיכום המונוגרפיה על יצחק עגן הוספתי פרק מתודולוגי שבא להציע הסתכלות שונה (שאותה כיניתי 'אקולוגיה של ספרות'), ואשר את ביסוסה העקרוני אני מבקש להציג בחיבור הנוכחי. מכל מקום, עשור השנים שחלפו מאז לא שינו מטעמו של מקרה המבחן שמצאתי לו עדות בספר השירים של אלכסנדר פן לארך הדרך,¹ קובץ שראה אור בשנות החמישים, והוא דוגמה מובהקת לרפלקסיה של מודרניסט על שנות 'ההמצאה' של סגנונו שלו ושל רעיו לחבורה חדשנית זו בשנות השלושים והארבעים, וקובץ שיריו הוא מעין היסטוריוגרפיה שירית המולידה את עצמה וכותבת את עצמה עשרים שנים אחר כך.

ואכן ספר השירים לארך הדרך של אלכסנדר פן, אחד מגיבוריה הראשיים, אם כי לא הקולניים של המודרנה, הופיע באיחור רב, הרחק משאוונה של המודרנה העברית של שנות העשרים והשלושים. פן לא ביקש לכבוש לעצמו 'מקום פואטי' בשירה עברית של שנות החמישים. מקום כזה היה שמור לו ממילא בחוג מעריציו כבר בשנות הארבעים. הדחף לפרסומו של מבחר שירים זה היה אידאולוגי מובהק ואנטי-אסטיציסטי, מה שהיה קרוי בפיו 'ליריקה סוציאלי-חברתית'. פן היה מודע ל'נוקיה' האפשריים של עריכה זו, ולפיכך הבהיר הבהר היטב את עמדתו כלפיה במסת המבוא לספר:

לגבי דידי אין המושג "מבחר" צמוד בהכרח למושגי המקובלים על ה"טוב והיפה" ביותר, אלא דוקא ל'אופיני ביותר' ולכן נהגתי לפי גרסה

זו ולא הכללתי בקובץ זה הרבה שירים, שמבחינת טיבם הם, אולי, ראויים לייצגני בדרך נאותה יותר. (עמ' 5)

פן הבין כי ללא הפעלת השיקול האסתטי כבר אין טעם לבחון את ספרו מהפרספקטיבה המקובלת, היינו החשיבות הספרותית שהוקנתה לשירתו בהקשר המיוחד של השתרשות המודרניזם הארץ-ישראלי בשנות העשרים והשלושים. הדגלים הספרותיים קופלו אפוא והונף הדגל הסוציאליסטי, אולי הקומוניסטי, לשם הוצאתו לאור של ספר שירים אידאולוגי, אדום כריכה, מעוטר בציורים ובחיתוכי עץ מאת גרשון קניספל, צייר בעל 'תודעה מעמדית' גם הוא, ובו מבוא מלומד ברוח המדע הסובייטי מאת ההיסטוריון מיכאל הרסגור. מאחר שאין להוריד את הדגל הפואטי מן התורן בשתיקה, ליווה פן את הורדתו בתרועה עזבה של מסדר אשכבה:

עשרים ושש שנים עברו מאז נדפס שירי העברי הראשון בשבועון הסיפרותי 'כתובים' בעריכת א. שטיינמן וא. שלונסקי. דגלים רבים מלווי הכרזות מרדניות – מהן רעשניות, נוסח 'אני ואפסי עוד', ומהן עניניות ומאופקות יותר – הונפו ונתקפלו על הרגע של השירה העברית החדשה, שהתנערה לחדש ערכי-תוכן-ולשון מושרשים בקרקע-אם, עליה נבטו לראשונה, לפני אלפי שנים, פרחי-ניביה של שפה מופלאה ועזת-ביטוי זו – שפת 'היה באחרית הימים'. והיום, עת צעירים-מורדי-באתמול נתקררה ונחה עליהם דעתם וקם דור צעיר חדש ומחדש, הבוטט בקודמיו אותן בעיטות עצמן, שבעטו הם בקודמיהם. (שם)

דברי מבוא אלה הם מן הווידויים החשופים המודעים והחשובים ביותר בשיח הספרותי מפי אחד ממעצבי המודרנה של השירה הארץ-ישראלית. לכאורה הוקנה לווידי זה על ימי כתובים מעמד יחסי בתוך תמונת הרצף המתפתח של השירה העברית בנוסח 'דור הולך ודור בא'. המשורר כאילו ויתר על המוחלטות של האמירות הקשות שנאמרו בעתן, שהיו כלשונו 'רעשניות' וסוליפיסטיות, ועתה, כשבא חשבון עם עולמו השירי והאידאולוגי, הוא מסייגן סיוג גמור ורואה כי 'גלגל חוזר הוא בעולם': מה שעמד אך אתמול על ראש הר הגעש של השירה העברית נבעט מטה ונעשה אסקופה נדרסת בשיח הספרותי. וכך, לפני שתיעשה שירתו לכלי אין חפץ בו, בדור אשר לא ידע את פן, ביקש המשורר להעמידה על מכונה, ובהזדמנות זו גם לרתום אותה ליעדים חברתיים-סוציאליסטיים.² הצד המעניין בווידי זה

2 על סוגיה זו של נוסח מוקדם ומאוחר בשירת פן ראו חגית הלפרין, שלכת כוכבים, תל-אביב: פפירוס, 1989, עמ' 229-253.

הוא הסלחנות היחסית כלפי אותן סערות ספרותיות של שנות השלושים – ימי פולמוס כתובים של חבורת שטיינמן-שלונסקי עם חבורת ביאליק. האמנם הקהו עשרים השנים שחלפו מאז את להב המלחמה ההיא? לכאורה, כשמתבוננים במבחר הגדול, נדמה כי כן הוא. אמנם ניתן ייצוג רחב למדיי ללשונה המודרנית של הפואמה הארץ-ישראלית, שאינה מצטיינת בלשון שובה ונחת, אך כלום היה ניתן לצפות מאסופה רטרופקטיבית של פן כי לא יהיה בה כל צליל של מרדנות וצעקה בנוסח שירת שנות העשרים?

אלה הם פני הדברים עד לאמצע אסופה ראשונה וייצוגית זו של פן. והנה בפרק השלישי 'מארבע כנפות השיר', הכלול בחטיבה שירית וידויית, אשר פן מדבר בה על עולמו הרגשי והשירי, משולבת 'סקירה פליטונית וכמעט הסטורית', בלשונה הסרקסטית של כותרת המשנה לשיר משנת 1950 'שיחה עם אליהו הנביא'. זהו שיח סטירי על תרבותן המודרנית של שנות החמישים, הנערך כביכול בין המשורר ובין אליהו נביא הכרמל, מעל העיר חיפה, והוא כעין דין וחשבון המסכם שלושים שנות ספרות ואמנות מודרנית בארץ ישראל. ראשיתו בהערות אירוניות על 'מקוריותו' של הציור הישראלי המודרני שממנו 'בפסטר העתיק החקאי פיקסו' (עמ' 231), והמשכו בשבח התמורות שחלו בלשון השירה העברית – המעבר להטעמה ספרדית, לשון החולין שלה והולדת השיר החרוז והשקול שהוא 'דרוך לתפארת' ב'מצעד הבתים' (עמ' 237). בטרם יפנה אל גיבוריו של מצעד זה, פן מייחד טורים לא מעטים למשוררים דחויים שהוא מגלה ממצעד הבתים המפואר:³

עֲשֵׂרנוּ! –
 וְלוּ גַם בְּפִיחַ גְּרִיב
 כָּסָה הָאָוִיר וַיִּשְׁכּוּ לוֹ
 שֵׁן-עֵגֶן, שֵׁן-לְנֶדֶר, שֵׁן-מְלַצֵּר-קָרִיב,
 שֵׁן-חֵסֶן-וְשָׁלוֹם וְכו'.

פִּי עֵת יְבוֹאֲנִי קוֹלֵם הַמְּבוֹלֵק
 וּמְנַת מְלִיצָתָם עֲרוּכָה לִי –
 עַד-כְּלוֹת אֲגוֹנִן עַל נַפְשִׁי בִּילָ"ג:
 צָעִיר – זְכָרוֹנוֹ לְבִרְכָה לִי!

3 בימים שעסקתי בחיבור הפרק הזה שוחחתי עליו עם פנחס גינוסר ז"ל, עורך הוצאת המכון למורשת בן-גוריון, שנפטר בשנת 2008. אני מחזיק לו תודה שהפנה אותי לשיר זה שנכללו בו כל שמות המשוררים שלהם ייחדתי מונוגרפיות.

חֹרֵק שִׁירוֹנָם בְּעֵטוֹשׁ מְנַמְנָם,
כָּאֵלוּ עַל נֶבֶל תִּפְרֵט עִזּוּ...
לְשִׁמְעַ שְׁנִשְׁנֵת כִּזְאֵת,
הָאֲמָנָם
יִפְרִיעַ לְמִישָׁהוּ בְרוּיִדְסִים!?

חולות מוסף-ים ומאזניים, אוֹבֵד,
חוצה בלִיט מְטַפֵּלֵת.
אָסוּר לְבַדּוֹ לוֹ – לְנַעַר עוֹבֵד:
גְּמָלִים... דְּלִיז'וֹסִים... יִפֵּל... יִחַבֵּט...
לָךְ – מְטַפֵּלֵת. מַה פֵּלָא?! (עמ' 237)

גם ל'נער הקשיש', אברהם ברוידס, לא סייעה ילדותו הפרולטרית ועז שירתו נעקדה גם היא על אותו שולחן שופטים של גדול הסוציאליסטים-הקומוניסטים שבשירה העברית. ללמדך: תודעה פרולטרית היא עניין מבורך, אך חרוז גרוע הוא פשע בל יסולח! מקרה ברוידס מעניין דווקא בקונטקסט של לארך הדרך, ספר שהקורא היה מצפה לגלות כי מידת החסד החברתי תגבר בו על מידת הדין הפואטי. משמע: פעם מודרניסטן – תמיד מודרניסטן! ומכוח המודרניזם (בהדגשת המילה 'כוח') כל שאינו אני – אפסי הוא! שאם לא כן, מה ראה פן לכרוך ב'שינשנת' הזאת משוררים כאברהם קריב וש' שלום? מנקודת המבט של משוררי המודרנה שירתו של בעל השיר 'לפקיד מדינת ישראל' אכן ראויה לעמוד הקלון, ואולם ש' שלום הוא גם משורר 'כליל סונטות', בקובץ פלא גמע (תרצ"ד) ושל מחזור השירים 'שער החמישים' שבקובץ שער החמישים (תש"א) – שהם מהשירים היפים והמורכבים שנכתבו עד סוף שנות הארבעים. שירים אלה משוכללים בהרבה משיריו של אליהו טסלר, למשל,⁴ או מעניינים משירי אליעז 'ענג הבטוי' ו'דק השני', כלשון השבח של

4 הערכה שאני דבק בה גם לאחר קריאת ספרו של דן מירון, מחוויה לפולחן: משבר המודרניזם בשירה הארץ-ישראלית: מקרה אליהו טסלר, ירושלים: מוסד ביאליק, 2016. השכלול של טסלר מתבטא בווירטואוזיות המשקלית שלו, שאינה פחותה מזו של נ' אלתרמן, כפי שמראה מירון בכמה מקומות בחיבור זה ובעיקר בעמ' 101-102 בקריאת נוסחו המוקדם של השיר 'שיר לכפה ולגבעול' (מחברות לספרות, כרך א, חוברת א, עמ' 46-48), וכן בספר השירים: אליהו טסלר, גבעול במרחבים, תל-אביב: ספרית פועלים, 1975, עמ' 7-9. ואולם לאורך הקריאה הזו של מירון נעקפת לחלוטין שאלת אי-הטבעיות התחבירית של טסלר, שפסקו עמוסי אינוורסיות מפותלות שנועדו להתאים את הפסוק התחבירי למבנה הפרוזודי המתוחכם, מלאכותיות אופיינית לשיריו, אשר בני דורו נ' אלתרמן ול' גולדברג גברו עליה גם כשנטו אותן אסטרטגיות פרוזודיות.

פן (עמ' 239). ואברהם קריב, האיש שהביא לשירה העברית את אסופות השירים של חיים לנסקי ואלישע רודין, ותרם כמה וכמה הבחנות חשובות לביקורת הספרות העברית, במה חטא שהוגלה ברוב ביזיון וקצף אל 'חבורת השינשינים'?

שנינות ושעשוע לרוב ימצא הקורא ב'שיחה עם אליהו הנביא' – דקות הבחנה או צדק היסטורי, מוטב שיחפשם במקום אחר. לאמיתו של דבר, למקרא הרשימה הלא נכבדת של חבורת השינשינים מתעורר החשד, כי לא רק רשעות בעלמא פעלה כאן את פעולתה, אלא מן הַקְבָּצָה כיתתית, מעשה אחרון של איש חבורת שלונסקי ואלתרמן, החותם חשבונו חיש מהר בטרם ירד המסך על מאבק סיעתי, שעוד מעט איש לא יבין את פשרו, ואף לא ידע את שמות משתתפיו. והחשבון חשבון עם סיעת ארחה וחוג גליונות, ועם כל מי שלא ישב בכנסת הגדולה: בתי הקפה 'שלג לבנון', 'כסית' או 'קנקן'.

מצד אחר נתן אלתרמן, אברהם שלונסקי ולאה גולדברג זוכים כצפוי לתואר הנכסף של 'מְחֹלְלֵי הַפְּכוּת' ששיריהם 'פְּרִיצַת בְּמִישׁוֹר אֵשׁ' (עמ' 238). אורי צבי גרינברג, יונתן רטוש, אבות ישורון – שמם בל ייזכר, לפי שאין הם מעולי הרגל, פואטית ופוליטית, למקומות הנכונים. דווקא בסיוג ובסיווג סיעתי זה צלחה ידו של פן. בהינף קולמוס של כתיבת בית-שיר אחד העמיד את קו המתאר של הבית הספרותי שרגלו לא הייתה מעזה לעבור את ספו. ולפי שאינו ביתו הוא, אין הוא בית כלל, לא בֵּית-שיר ולא בית סתם.

שלא כמוצהר בדברי המבוא לספר לארך הדרך, האש של הר הגעש המודרניסטי לא שכחה. השיח המודרניסטי נוסח 'אני ואפסי עוד', כדרך שהגדירו ל ש ל י ל ה פן עצמו, שריר וקיים. הנימה הנישאת והמתנשאת של בעל השיר, שאינו שוכח להזכיר כי בַּפְּנֵתֶאון המשוררים המהפכניים יש להקצות מקום גם לו עצמו, ל'אַחַד מִיְחָד שְׂכָמוֹנִי', מעידה על עמדה מובהקת של משורר המודרנה, אשר גם בשלב מאוחר זה של כינוס שירתו אינו יכול לעצב אמירה פואטית משמעותית בלא להעמיד מולה אנטי-קליימקס שירי – מתועב, מוקע ומוגָּלָה אל מחוז מלוגלג ומבוזה.

הבחנה זו, שביקשנו להעלותה כאן, לא באה לגנות או לשבח את פן, אלא לגעת בלבו של 'השיח של המודרניסטים', השונה מ'השיח על מודרניזם', באופן שבו המודרנה תפסה את עצמה כפנומן רוחני בכל ענפי האמנות מאמצע המאה התשע-עשרה ואילך. השיח של המודרניסטים על עצמם – במניפסטים, ביצירות ארס-פואטיות ובהצהרות אקדמיות למחצה – הבליט את ייחודו באמצעות עמדה לוחמנית. לוחמנות זו התבטאה בהגדרת העצמי בראש וראשונה כשליטת האחר או כדחיית ההערצה למסורת העבר (passéism), תחילה על ידי פְּרִיֶּשָׁה ממנו כאקט של התבדלות (secession) ואחר כך על ידי הגלייתו של הנוסח הקודם אל אזור של אי-לגיטימיות. לשיח לוחמני זה שותפים כל הזרמים המודרניסטים של המחצית

השנייה של המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים: סימבוליזם – כאנטי-נטורליזם; אקספרסיוניזם – כאנטי-אימפרסיוניזם וכאנטי-סימבוליזם; קוביזם – כאנטי-פיגורטיביות; פוטוריזם – כאנטי-קלסיות ואנטי-רומנטיות. הלוחמנות החסלנית הזו כלפי האחר הוצגה בפי מדובביה כמין שלב מעצב 'הכרחי' בדרך לאינדיווידואציה של 'האני' המודרני-הנולד, ומשום כך שולבה תמיד בתוך תיאור מהפכני המחביא את היסוד האבולוציוני הטמון בו, דהיינו, כסיפור היסטורי מומצא על כוח חדש הקם לפתע על קודמו ותופס את מקומו, כאילו מדובר בתהליך פתאומי של הרס עולם אסתטי ופואטי ישן לשם הקמת עולם פואטי חדש על חורבותיו. האבחנה שהועלתה כאן ראויה להיבחן בשני מישורים: האחד – ניתוחן של טענות השיח המודרני שהתנהל בכל אחד מן הזרמים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה; האחר – אימותן או דחייתן של הטענות באמצעות בדיקה השוואתית מול אופני הצמיחה של המודרניזם האירופי בשנים 1860-1920. ברור שמפעל מעין זה תובע כמה וכמה ספרים שבהם יוערך וייבחן השפעה העצום של החומר הנצבר בכמות שאין כל אפשרות להקיפה במסגרת הנתונה כאן. ניתן לצאת ידי חובת הדגמה של הטענה שהועלתה כאן ביחס לאופיו החסלני של השיח המודרני באמצעות מובאות מהשיח האקספרסיוניסטי האירופי והארץ-ישראלי, כדרך שתועד במניפסטים בשנות העשרים: במניפסט 'אקספרסיוניזם בשירה' של קזימיר אדשמיד (אדוארד שמיד), במסת העורך של קורט פינתוס 'בפתח' האנתולוגיה האקספרסיוניסטית הייצוגית דמדומי האנושות ובמניפסט האקספרסיוניסטי העברי כלפי תשעים ותשעה של אורי צבי גרינברג (תרפ"ח).⁵

משפט הפתיחה במסתו של אדשמיד (הושמט מן התרגום העברי) מגדיר את טיב הרטוריקה הלוחמנית הזו. 'כשאדם אורג את עצמו לתוך תנועה ורוח הסערה פורצת ממנו, חייב הוא להינתן לכך ללא-רחמים'. אקט ההזדהות כשלעצמו, אין בו די, והוא תובע פעולה 'אכזרית' נטולת סובלנות כלפי פואטיקות שכנות. מכאן צומחת רטוריקת ה'לאוויים' הידועה של מניפסטים מעין אלה: 'לא לראות אלא להסתכל!' 'לא לשקף מראות אלא לחוות אותם'. הפואטיקה האקספרסיוניסטית תבעה כאילו בהכרח את שלילתן של פואטיקות מימטיות, ובכללן את זו של האימפרסיוניזם,

5 ראו Kasimir Edschmid, 'Expressionismus in der Dichtung 1918', in: Paul Raabe (Herausg.), *Expressionismus, Der Kampf um eine literarische Bewegung*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1965, S. 90-109. תרגום חלקי מאת יצחק קליין ראו בתוך: בנימין הרשב (עורך), מניפסטים של מודרניסטים, ירושלים: אוניברסיטת תל-אביב וכרמל, תשס"א, עמ' 97-101. וכן המסה Zuvor בתוך: Kurt Pinthus (Herausg.), *Symphonie jüngster Lyrik*, Berlin: Ernst Rowohlt Verlag, 1920, S. V-XVI. לתרגום חלקי של המסה בידי יוסף אבן ראו אצל הרשב, שם, עמ' 117-121. אורי צבי גרינברג, כלפי תשעים ותשעה, תל-אביב: סדן, תרפ"ח.

שהוא לטענתו 'גרעין חרש בתוך זמן טוחן'. תביעתו של האקספרסיוניזם לטוטליות ולכוליות כתחליף לאטומיזם הכתמי-הגרעיני של האימפרסיוניזם נראית לכאורה כאבחנה תאורטית נכונה כשהיא לעצמה. אך כלום האנטינומיה הזו הכרחית להבנת רוחו של האקספרסיוניזם? האם לא צמח האקספרסיוניזם, כמו האימפרסיוניזם, על ברכיו של הנטורליזם האירופי, תאומו ההיסטורי של האימפרסיוניזם, שתבע דריכות חושים חדשה כלפי המציאות המתפוררת? האמנם הגיע האקספרסיוניזם ראשון לכלל פקפוק בייצוגה המימטי של המציאות? וכלום לא חשו לפניו אמני מפנה המאה כי 'העולם נמצא ואין טעם לחזור עליו'? אבחנותיו של אדשמיד, נכונות ככל שתהיינה, נגררו על כורחן לתוך תבניות רטוריות אנטינומיסטיות; למשפטים שמחציתם מחייבי הכרה אחת ומחציתם האחרת שוללת הכרה שנייה: 'האמן האקספרסיוניסט איננו בגדר דמות – הוא אדם ממש', 'אין הוא מתחכם בדרך חייו – הוא עובר בה'. אולם אם נאסוף בקפידה את משפטי הדיסיונקציה האלה (או-א), המתייחסים ברמיזה לעגנית אל אסכולות פואטיות שכונות (בעיקר האימפרסיוניזם הפסיכולוגיטי והסימבוליזם האסתטיציסטי) נקבל אוסף של אמירות בלתי מאייכות של האסכולות השכונות. האמנם היה אימפרסיוניזם אך ורק 'גרעיניות חרשת'? וכלום העמיד הנטורליזם אוסף של דמויות בלתי נחוות, כדברי אדשמיד? האמנם הדירו הזרמים שעל ברכיהם נולד האקספרסיוניזם את הרגש לטובת המחשבה והגלו את האקסטזה מן הטקסט הספרותי? גם אם התשובה לכך תהיה חיובית בחלקה, כדרך שמבקש אדשמיד לטעון, הרטוריקה של המניפסט לא באה לאשש הנחה זו, אלא היא ביקשה להגיע לאינדיווידואציה רגשית ונפשית על יסוד הגליית הזולת אל מחוץ השקר האמנותי. הדחף לדה-לגיטימציה של הפואטיקה האחרת נחשף בשלב הסיכום של מסתו, שם אדשמיד טוען כי האקספרסיוניזם הוא טוטלי בעל היסטוריות משלו: 'היה אקספרסיוניזם בכל תקופה. אין אזור שהוא נעדר ממנו, אין דת שלא יצרה אותו'. כלומר, מצד אחד האקספרסיוניזם הוא בעל מגמת התפשטות ו'משתלט' על כל המרחב התרבותי מיום שהאדם נעשה בן תרבות וראה עצמו ישות מטא-היסטורית; מצד אחר, 'האמנים של התנועה החדשה' (Die Künstler der neuen Bewegung) שייכים לקבוצה שכולה מהפכה והיא מפעילה את מהפכותה לטובת היצירה המודרנית במפנה המאה, כלומר, היא היסטורית במלוא מובן הופעתה. רטוריקה זו רוקמת אפוא נרטיב דיאלקטי על אמת מטא-היסטורית שהתקיימה מחוץ להיסטוריה אך התממשה לפתע באקט מהפכני, כמומנט חד-פעמי בתוך ההיסטוריה.⁶ נעיר כאן כי טענה עקרונית זו הוזמה חיש מהר בשולי

6 סוג זה של הנמקה היסטוריוגרפית עומד בבסיסו של כל תיאור 'מהפכני', ולרוב אין הוא אלא המצאה תועמלנית של בעלי הדבר, כלומר אמני הזמן עצמם. ראו על כך בהרחבה להלן בפרק הרביעי בסעיף: הסיפור המומצא על 'מרד הצעירים'.

הופעתו של האקספרסיוניזם עם הולדת התנועה של 'האובייקטיביות החדשה' (Die neue Sachlichkeit) בעשור השני של האקספרסיוניזם הגרמני. במבוא לאנתולוגיה האקספרסיוניסטית שלו דמדומי האנושות כותב העורך קורט פינתוס על אוסף השירים 'שהוא השלכה מכוונת של התנועה האנושית מתוך הזמן אל הזמן. הוא אינו בא להראות שלדים של משוררים, אלא את הטוטליות השוצפת הכאוטית הפוקעת של זמננו'.⁷ כלומר, הופעתה של השירה האקספרסיוניסטית היא השלכת הממד המטא-היסטורי אל תוך ההיסטוריה באקט של כיבוש העבר של אסכולות אמנותיות מימטיות והוקעתן כשקר. אך האם בתוך הצדקתו של מעשה כיבוש זה נתבע באמת לבעוט באסתטי ולהוקיע את עקרונות 'אמנות לשם אמנות', שאותו תיאר פינתוס כמזולזל (missactet)?⁸ וכלום לא ניזונה כתיבתם של תיאודור דויבֶּלֶר, רנה שִׁיקְלֶה, וגאורג טְרַקְל מתוך הטמעה עמוקה של הישגי הסימבוליזם הצרפתי מן הדור של 'אמנות לשם אמנות', הבזויה כל כך בעיני האקספרסיוניסטים? וכלום לא צמחו מתוך האסכולה האקספרסיוניסטית ההומניסטית סגנון האבסטרקט של ואסילי קנדינסקי וההנדסה המופשטת של ולטר גרופיוס בארכיטקטורה שייסדה אסכולת בָּאוֹהָאוּס? ההיסטוריה של הספרות והאמנות טופחת על פני כל טיעון פואטי שהוכנס לתוך סד אנטינומיסטי לוחמני שמאיץ את הגעתו אל מחוזות הסתירה והפרדוקס. מה שהוצג כהסבר משכנע בראשית הדרך התגלה במבחן המציאות ההיסטורי כתוצר דוגמטי שולי – שהוא מסמך היסטורי, שהפטינה הארכיאולוגית שלו אמנם מרתקת, אך הוא חסר כמעט כל ערך להבנת הגנאלוגיה ההתפתחותית שלו בידי היסטוריון הספרות. סופרי המודרניזם נענו לשאלה מהותנית פנומנולוגית 'מהי ספרות מודרנית?' שעליה ענו בשפת האידאולוגיה שלהם, בשעה שאנו מבקשים לענות על השאלה 'כיצד הספרות המודרנית פועלת?' שהיא שאלה היסטוריוגרפית.

אולם דווקא סוג זה של לשון אידאולוגית פוליטית – בזעמה השוצף-קוצף ובניסוחיה חסרי הרחמים – הוחדר למודרניזם העברי בשנות העשרים. בראייה לאחור, כשמתבוננים בסוגיות שהיה עליו להתמודד עמן אפשר להבין מדוע מטבעות הלשון שטבע גרינברג דוגמת 'נוסח האתמול ונוסח ההיום', היו הכרחיות

7 Es ist gesammelte Projektion menschlicher Bewegung aus der Zeit in die Zeit. Es soll nicht Skelette von Dichtern zeigen, sondern die schäumende, caotische, berstende Totalität unserer Zeit (Pinthus, *ibid.* S.V)

8 ראו דיון מפורט על אנטי-היסטוריות כמאפיין במסורת הדיון על מודרניזם בספרה של חנה קרונפלד: *On the Margins of Modernism: Decentering Literary Dynamics*, Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 1996, pp. 26-28

בעבורו. מסתו 'כלפי תשעים ותשעה' נועדה לבנות רצף של 'מסורת האמנות', כהצבת אמת פואטית ב'לבו של הזמן החדש', שנעשה ממילא 'אמצע הזמנים'. לשם כינון הזהות הזו, היא הייתה חייבת לפרוש מן הזמן ההיסטורי ולכוננו כמרכז טוטלי חדש שנולד מעצמו, ומתוכו. המטא-היסטורי נשאב, כלשונו של גרינברג, מבאר עמוקה מיתית וא-היסטורית, מן 'הבאר העברית', שבמימיה ביקש גרינברג להשקות את משוררי דורו.⁹ אולם תוך כדי שאיבה 'ממימי-הנצח של הבאר העברית' ביקש גרינברג לכונן גם ציר מחוגים של זמן מעודכן והיסטורי, שיתקתק את שעותיו של הברזל, החשמל והבטון שהם זמנו של ההווה ההיסטורי ההולך ונבנה לעיניו. זוהי תמצית אופייה של לוחמנותו כלפי העבר ההיסטורי: דילוג על גבי מסורתו 'השקרית' העכשווית בהופעותיה האסתיטיציסטיות ('הסימבוליזמוס הלועז'), פנייה אל מקור מטא-היסטורי ולבסוף שתילה מחדש של המקור הזה בזמנו ההיסטורי של המשורר. זו ההשקפה שגרינברג סיכם בפרק 'האני מאמין של המורד במוסכמות ועל שני מושגי נצחיות' –¹⁰

ההסבר שנתנו התנועות המודרניסטיות להופעתן היה מבוסס אפוא על תפיסה מטאפיזית של יחסים בין הסובייקט הכותב וזמנו. המודרניסט הציב את אישיותו של הכותב במרכז וכונן יחס דיאלקטי דו-ערוצי כלפי הזמן ההיסטורי: בערוץ אחד יחס 'חיובי' אל מקור השראה מיתי ומרוחק, ובערוץ מקביל יחס 'שלילי' עד כדי תיעוב לזמן ההיסטורי האינטימי של אבותיו. רצח המוליד ההיסטורי, האב הסגנוני, נתבע מתוך מניעים אדיפליים בלתי נשלטים כלפי השכנות האינטימית לסגנונות סמוכים. פואטיקנים מודרניים דחו לפיכך תיאורים גנאלוגיים, המסבירים את הופעתם מתוך התפתחות סגנונית רציפה (במושגים של מוצא והורות) והחליפו אותם בתיאור מיתולוגי של כינון זמן סוליפסיסטי בעל צי'ריות כפולה: המצאה של ציר מטא-היסטורי והצבתו 'דאוס-אקס-מכינה' בלב זמנם.

מובן שאופן תיאור כזה לא היה יכול להופיע אצל כותבי ההיסטוריה של הספרות והאמנות שהיו ערים לשאלת היחסים האינטר-פואטיים בצירים הסינכרוניים והדיאכרוניים כאחד. אפשר להתווכח עם ההשקפה המטריאליסטית-הדטרמיניסטית (והפוסט-מרקסיסטית) של ארנולד האוֹר בחיבורו היסטוריה חברתית של האמנות והספרות,¹¹ השקפה התולה באופן בלעדי כמעט את שינויי הסגנון והאקלים הרוחני בתהליכים חברתיים וכלכליים, אולם אי-אפשר להאשימו בהכפלה תמימה זו של נרטיבים שיצרו המודרניסטים. בתיאור התפתחותם של הסימבוליזם ושל

9 אורי צבי גרינברג, 'נוסח האתמול ונוסח היום', כלפי תשעים ותשעה, שם, עמ' ח.

10 כלפי תשעים ותשעה, שם, עמ' כה-לה.

11 ארנולד האוֹר, היסטוריה חברתית של האמנות והספרות, א-ב (תרגם מנחם דורמן), תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"ט.

האימפרסיוניזם התבסס האוזר על מכתבים, על תעודות ועל מסמכים רבים שנוצרו בתוך הקבוצות עצמן, אך מעולם לא חיקה את השיח הלוחמני שלהם בגוף הטקסט כחלק מן ההסבר ההיסטורי עצמו. הביטוי הסגנוני לכך הסתמן בהתרחקותו המודעת של האוזר מן הטרופים של השיח המודרניסטי (מטפורות, ריתמוסים רטוריים וביטויים אידיוסיןקרטיים) שהיו שגורים בפי המודרניסטים, כל אימת שהוא בא לאיך תופעה פואטית או סוציולוגית של זרמים בשלהי המאה התשע-עשרה.

לא כן בביקורת הספרות העברית. כאן כאילו נכבשה הביקורת בשבי טעמיה של המודרנה האירופית, בעיקר הסימבוליסטית, האקספרסיוניסטית והפוטוריסטית, אימצה את טיעוניה והעתיקה אותם – מבחינת הלשון, האסטרטגיה התרבותית והמסקנות הפואטיות – אל תוך ההסבר ההיסטורי עצמו. באופן זה הצטיירה היסטוריוגרפיה שבה הוצג המודרניזם כמוכתב מפי דבריו. תיאור חילופי דגמים סגנוניים מתבסס על תפיסה חסלנית ולוחמנית שאפיינה את השיח של המודרניזם על עצמו – התפיסה הגורסת כי הופעתו של סגנון מודרני מזן אחד תלוי בחיסולו של יריב אמיתי או מדומה מזן אחר. שהרי בראיית העולם של המודרניזם נתפס הזולת הפואטי כקושר קשר שיש לחסלו, כאויב האמת וכמאיים על לבו הפועם של שומר האמת – הוא האחד 'כלפי תשעים ותשעה'.

בבואה לתעד את הזרמים המודרניים בשנות העשרים והשלושים אימצה אפוא ההיסטוריוגרפיה העברית את הרטוריקה החסלנית הזו כצורה של הסבר לחילופי מודלים פואטיים, תחילה באמצעות סיגול אופן הדיבור החסלני של המודרניזם, ואחר כך בהתאמת הנחות היסוד ההיסטוריוסופיות לשיח הזה. אבחנה זו אינה באה לנקוט עמדה ביחס ל'נכונותו' של המהלך הזה, אלא לזהותו כעיקרון מעצב של השיח הביקורתי על שירת שנות העשרים והשלושים. השיח הזה נבנה ממילון אגרסיבי במיוחד, הנטול משדה סמנטי שהדזיגנציה המשותפת שלו היא התנהגות חברתית פוליטית, לאו דווקא במובן האידאולוגי אלא במובן האסטרטגי: ניהול מהלכים מניפולטיביים, תכנון קונספירטיבי, הפעלת כוח להגשמת מטרות טקטיות ובחינת התוצאות הסופיות במושגים של צבירת כוח או אובדן עוצמה. בחיבורי על יצחק עגן תיארת שתי דוגמאות מובהקות לשיח כזה בביקורת על שירת אלתרמן, הבנוי על תיאור מהלך ספרותי כמהלך טקטי לוחמני. צורות השיח הזה מתחלפות בעיקר באפיוניה של הטקטיקה: גלויה ורעשנית או שקטה וחתרנית.

מהיכן נלקח מילון 'הפוליטיקה הספרותית' וכיצד אירעה הבנייתו כשיח בביקורת העברית? התשובה נמצאת בצומת משגשג במיוחד בהתפתחותה של הביקורת העברית, ברגע תרבותי-היסטורי שבו הוחדר אליה מושג מעורר ומסער במידה מספקת כדי להעיר מתרדמתו סוג זה של שיח ואחר כך להוסיף לחקותו. אירוע זה התרחש שעה שהחיים הספרותיים צוירו לראשונה כממושטרים במרחב תרבותי

המכונה 'רפובליקה ספרותית'. הכסות של דמוקרטיזציה רפובליקנית מטעה, שכן מובנו של מונח זה אינו מכוון לאפשרויותיה של הנהגת הכוחות בספרות באורח דמוקרטי או באורח טוטליטרי, אלא הוא מכוון לאפשרות להפעיל שפת הסבר חדשה לתולדות הספרות, אשר לפיה תהליכים מכריעים נקבעים על בסיס תמרון מצבים ספרותיים כאילו היו מצבים סוציו-פוליטיים והכוונתם אל מטרות מוגדרות על פי אינטרסים חברתיים, כלכליים ופוליטיים.

שפה זו, כעדותו של דן מירון, הוחדרה בראשית שנות החמישים בידי שמעון הלקין בהרצאותיו על הספרות העברית באוניברסיטה העברית בירושלים מיד בתום מלחמת השחרור. 'הרפובליקה הספרותית' הוא ביטוי שהשמיע הלקין, 'בסגנונו המהוקצע ובטון התרסה האופייני לו – טון של טריבון לוחם בשער'¹² כשפה ביקורתית מיובאת מספרו של אַלְבֶּרְ תִּיבּוּדֶה, ההיסטוריה של הספרות הצרפתית משטובריאן עד ואלרי.¹³ מירון מעיד כי בעצם הביטוי 'רפובליקה ספרותית' היה משום אפקט 'מעורר, אופטימי', בעיקר משום שאפשר להחיות אזורים רדומים של שיח ביקורתי, אלה שהושתקו בשנות החמישים. 'הרפובליקה הספרותית' נקלטה מחדש בשנות השלושים והארבעים כמושג שבאמצעותו ניתן לחדש את המגע עם החיים הספרותיים במלאותם, כפריצה מחוץ לגדר המחניקה של הקריאה הצמודה (close reading) בטקסט הספרותי, שאיכּה טקסטים בכלים פורמליסטיים וסטרוקטורליסטיים. הקריאה הצמודה, במיוחד בצורתה הדוקטרינרית הקפדנית, הגלתה את היוצרים מיצירותיהם ומנעה את היציאה למרחב דיון ביוגרפי, היסטורי, סוציולוגי ואנתרופולוגי ביצירה הספרותית.

על הפוריות העצומה שהייתה למושג הישן-החדש 'רפובליקה ספרותית' כרה-לגיטימציה של שיח הקשרי, אינטר-טקסטואלי וחוץ-ספרותי יעידו שלוש המסות שפרסם מירון – 'הספרות העברית בראשית המאה העשרים',¹⁴ 'על המושג דורו של ביאליק'¹⁵ ו'לרקע המבוכה בספרות העברית בראשית המאה העשרים'¹⁶ – שאותן

12 דן מירון, בודדים במועדם, לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים, תל-אביב: עם עובד, תשמ"ח, עמ' 9.

13 Albert Thibaudet, *Histoire de la littérature Française de Chateaubriand à Valéry*², 13 Paris: Marabout, 1986 [Paris: Librairie Stock, 1936]. המושג מופיע כבר במבוא העקרוני לספר, שכותרתו 'La chute de la république des lettres' (עמ' 4-5). בעמודים אלה דן תיבּוּדֶה בהיעלמותן של האליטות הספרותיות במלחמת העולם הראשונה וכמעט אינו שב להשתמש במושג זה בספרו. ואולם עמודי מבוא אלה הם שהסעירו את הלקין.

14 דן מירון, מאסף לדברי ספרות ביקורת והגות ב (תשכ"א), עמ' 436-464.

15 דן מירון, מאזנים יג, ג-ד (אב-אלול תשכ"א), עמ' 206-213.

16 דן מירון, ספר היובל לשמעון הלקין, ירושלים: ראובן מס, תשל"ה, עמ' 419-487.

כינס בספרו בודדים במועדס.¹⁷ בצדק טען מירון כי בעת פרסום המסות הללו היה בין המעטים (אולי אף היחיד) שגוללו מפה רחבה של 'רפובליקה ספרותית'. לשבחו ייאמר כי לא נוקש במלכודת האינדוקטרינרית של המושג, שהלגיטימיות שלו בתרבות הצרפתית היא מלאה, בהיותה תרבות הצומחת על טריטוריה משלה, בהכרה לאומית, דתית ולשונית אחדותית; מה שאין כן לגבי התרבות היהודית באירופה.

אף על פי שהשיח על 'רפובליקה ספרותית' עמד ברקעם של התיאורים על סופרי התחייה ומשורריה, נמצא כבר בדברי המבוא של מירון צירופי לשון המעידים על הבניה של שיח חלופי סביבתי, א-פוליטי, פסיכו-מנטלי ופילוסופי, דוגמת 'מצב ספרותי', 'אקלים ספרותי', 'צריכה של תרבות', 'הזנה רוחנית' ו'ריתמוסים תרבותיים',¹⁸ כולם ביטויים נוחים לשימוש במערכת שעשויה להצטייר גם מחוץ למובן הצר של המושג 'רפובליקה ספרותית'. מירון עצמו עמד על מגבלותיו של המושג וראה אותו כ'אילוסטרציה ספרותית-היסטורית', הגם שבתוך המקום שבו נוצר, בהקשר של ההיסטוריוגרפיה של הספרות הצרפתית, הוא נתפס במובנו הקונקרטי המדיני, דהיינו מערכות הספרות הפועלות בהתאמה טוטלית למערכות פוליטיות כבתוך כלים שלובים.¹⁹

לדברי מירון, התזה על 'הרפובליקה הספרותית' הייתה 'בעלת ערך ומטען רגשיים' עבורו,²⁰ משום שקיבל ממנה חיזוק להסתכלות על הטקסט הספרותי במקום 'מושבו בחיים' (Sitz im Leben), כבתפיסתו הפרשנית-ההיסטורית של חוקר המקרא הרמן גונקל (1862-1932). על צד פורה זה של השפעה אין חולקים היום. ושוב נעיר, כי החלק הראשון של הספר בודדים במועדס הוא מסמך היסטוריוגרפי מהחשובים שנכתבו בתחומי; השאלות והתשובות המוצגות בו מוגשות בפרישה פנורמית של חיים מלאים, בהצגתם כמערכת סוציו-תרבותית תוססת של סופרים, קוראים, בתי הוצאה לאור, עסקי מו"לות וסיעות פוליטיות ואידאולוגיות, כולם ארוגים זה בזה כבמסכת אחת בתיאור ברוקי ססגוני עשיר, ודומה שכמוהו לא ניתן למצוא בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית עד להדפסתו. ובכל זאת, למרות המובן הרחב שביקש מירון להקנות למושג 'רפובליקה ספרותית', מתחת לפני

17 דן מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 9-140. כל הציטוטים ממאמרים אלה הם לפי ספר זה.

18 דן מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 10-11.

19 תיבודה שימש שנים רבות מפקח ראשי במשרד החינוך הצרפתי, וראה בתפקידו שם היבט משלים לתפקידו כהיסטוריוסוף והיסטוריוגרף של הספרות הצרפתית. הוא ביקש לא רק לדווח על תקופה שאיבדה דור של יוצרים במלחמה, אלא תבע לעצב מחדש עמדות כלפיה, ובעיקר שאף לעצב גישות דידקטיות כלפי ספרות זמנו שלו. תודתי נתונה לפרופ' ג'וליט חסין ז"ל שהאירה את עיניי בנושא זה.

20 דן מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 14.

השטח פעפע במלוא עוצמתו המובן המצומצם אך התוסס והסוער של הנרטיב המדיני:

והנה באה התיזה של תיבודה והפכה את הפנייה אל הספרות מעניין נמושי המצוי בשולי החיים במדינה החדשה, למעשה התאזרחות ב'מדינה' בפני עצמה, רפובליקה סוברנית, הקיימת קיום עצמאי בתוך הרפובליקה האחרת וגם לעומתה. האופי המדיני של המטפורה שנקט תיבודה השפיע השפעה עזה אם גם לא לגמרי מודעת.²¹

תהא זו פולמוסנות לשמה להפנות עדות כנה זו של מירון נגדו. שהרי לעת כתיבתה הוא כבר היה מודע לאפשרויותיה המגבילות של 'האילוסטרציה הספרותית-ההיסטורית המדינית'; מה גם שסוכן ההפצה שלה בביקורת העברית, הלקין עצמו, לא השתמש בה כבדוקטרינה תאורטית אלא רק כבצורה רטורית של פולמוס נגד קוראי הטקסט מתוכו.²² הלקין אמנם אהב להשתמש בנתוני רקע היסטוריים, סוציולוגיים ודמוגרפיים להסברת תהליכים ספרותיים, אך מעולם לא העריכם בקנה מידה השמור לשיח המדיני. מחקריו של מירון בספרות התחייה קרובים מאוד מבחינה זו למחקריו של מורו הנערץ על ספרות ההשכלה וחיבת ציון, ואפשר שיש לקרוא אותם בזה אחר זה ברצף מתפתח אחד.

אך הפצעתה המחודשת של המטפורה 'רפובליקה ספרותית' מתחת למעטה הסוציו-ספרותי של הדיונים ההיסטוריוגרפיים ניכרת במלוא עוזה, שלא במקרה, במקום שנדרשה שפת דיון חדשה על חילופי הדורות בספרות העברית בראשית המאה העשרים. בפתחתה של המסה 'בין דור לתקופה' העמיד מירון את כל ההסתייגויות הנחוצות לדיון בשאלה זו, ובכללן את השאלה האם בכלל ניתן להסביר חילופי דורות במושגים של סדר תהליכי (פרוצסואלי). אולם לאמיתו של דבר הצגת ההסתייגות הייתה מהלך דידיקטי ומתודי בלבד שנועד לגבור על ההיסוס, לגיטימי ככל שיהיה, כדרך לפסוח על עכבותיה של זהירות אקדמית מאבנת ולהגיע בסופו של דבר אל 'מחשבה היסטורית מכלילה ומסדירה, המחלקת את תופעות המציאות ההיסטורית לפי קטיגוריות ומציינת קטיגוריות אלה בתוויות של "דור", "תקופה", "זרם", "אסכולה" וכולי'. ללא מחשבה כזאת, טען מירון, 'לא תיוצר הדיפרנציאציה, המאפשרת תיאור אמיתי של היוצר היחיד בייחודו ושל היצירה הספציפית בחד-פעמיותה'.²³ לצד המטרה שהוצבה בציר הדיאכרוני (מודל ההתחלפות) הוצבה גם

21 דן מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 15.

22 שמעון הלקין, זרמים וצורות בספרות העברית החדשה: פרקים בספרות ההשכלה וחיבת ציון (בעריכת צפורה כגן), ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ד.

23 דן מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 117.

מטרה בציר הסינכרוני, היינו בירור מעמדה של התופעות במציאות ההיסטורית – תופעות שהן 'משמעותיות' או 'עיקריות' לעומת תופעות אחרות שהן 'שוליות' או 'בלתי רלוונטיות'. ברגע שהוכרע להציע סדר כזה, כלומר דגם של החלפת דור בדור אחר, זרם אחד באחר, אסכולה אחת באחרת וכן סדר היררכי של שוליות ומרכזיות, שב ועלה הצורך בשיח מיוחד שיתאר סדר דברים כזה. הצורך לתאר את התופעות, בסדרות חילופיות ובשיפטים היררכיים, עורר מחדש את מילונו של השיח על 'הרפובליקה הספרותית' מתרדמתו הזמנית, לפני ההיסטוריה הספרותית הציטורית על פי המבחר המילוני הזה: סדר המילים כסדר הדברים – כניסוחו הידוע של מישל פוקו. מירון סיכם את עקרון ההבניה של הנרטיב ההיסטוריוגרפי החדש במילים אלה:

המחשבה המכלילה – במידה שהיא מונחית לא רק על-ידי עקרונות של טקסונומיה אלא גם על-ידי תפישה דינמית הקובעת לקטיגוריות השונות את מקומן בתוך מהלך התפתחות היסטורית ומסמנת את יחסן זו לזו בתוך מערכות היררכיות – רק היא יכולה להביא להבנת קשרים ומגעים בין התופעות הספרותיות לבין עצמן וכן בינן לבין זמנן ואקלימן התרבותי.²⁴

מירון סייג את האמירה לגבי ההיררכיות בצורך למקם את הדיון הספרותי באבחנות לגבי האקלים התרבותי וזמנו, ואולם הערך, שהוקנה לכתחילה לתיאור העוצמות ההיררכיות האלה הקשורות גם בדירוגי הערך האסתטיים, גובר על הערך המוקנה לאקלים התרבותי. בתיאורו ההיסטוריוגרפיים שילב מירון מינון הולך וגובר של פיסות נרטיב מדיני, ובהן תיאור של הפעלת עוצמה מנהיגותית בדגמים היררכיים, משפחתיים או כלל-חברתיים, ובעיקר – הלשון המתארת תופעות של כתיבת טקסטים שאלה את מושגיה משדה מאבק אגרסיבי, כצורה של סיפור ביקורתי על התנצחות והתמודדות בין מחנות עוינים, על חיסול יריבים ועל שליטה בצומת תרבות, כאילו היו אלה מרחבים גאוגרפיים או נכסים כלכליים. אופיינית מבחינה זו היא דרך קריאתו של מירון במסה של ביאליק 'שירתנו הצעירה':

ה'כת' השלישית, שהופיעה בדמות 'בחור יורד מן ההר' (טשרניחובסקי) לקראת סוף שנות התשעים, פרצה לתוך הספרות העברית כניגוד גמור ואף כריאקציה לקודמתה. ברגל גאון ובטחון פסחה על גיית המסורת המתה, בצעד שיש בו אפילו משום התנכרות מכוונת, ובפיה 'שירה אדירה', 'שירת החי עלי אדמות'. ה'כת' הרביעית, זו של משוררי ראשית המאה, היא ממשיכתה הישירה של קודמתה, אלא שהיא כבר יכולה לותר על גינוני

סער-ופרץ, ולפנות מיד, ללא עיכובי מרד וקריאת תיגר, לעבר מיצוי שירי אינדיבידואלי מלא של עולמות היופי והחיים כאחד.²⁵

היסוד לתיאור הלוחמני מצוי כמובן בדברי ביאליק עצמו על ספרות ההשכלה, שניצבה כל הימים 'במערכות המלחמה'. ולפי שהמשורר נתפס מלכתחילה בעיני מבקרו כדמות סמכותית המדורגת גבוה בסולם החשיבויות ההיררכיות, אומצה ההבחנה הזאת גם לגבי ספרות המודרנה, שהיא כלשונו של ביאליק, ספרות 'פורצי הגדר הראשונים' (ביטוי ששלונסקי אימצו אחר כך במסתו 'פורצים וגודרים' שנדפסה בהדים), אף כי ביאליק סייג את לשון המאבק הזאת ומיתן אותה ככל שהתקדם בתיאור חילופי הדורות. בתיאור אותן 'כיתות' (ביטוי השמור בשפה העברית גם למלאכים) צייר סיעות של אמנים, המבטאים איש איש לפי רוחו, המיית נפש מיוחדת, נימה רגשית אישית ובעיקר שפע של ביטויי צמיחה רנסנסיים הנטולים מעולם הטבע – המשוררים כעופות, כחיות וכצמחים. תיאור הפסיעה על גבי גוויית המסורת, דריסת העבר ברגל גאוה והתנכרות מכוונת, הוא פרשנות של מירון על דבריו של ביאליק. בלי לשפוט את 'נכוונתה' של פרשנות זו, היא מעניינת באופן שבו היא מותאמת כעמדה רגשית להשקפה שהציג בדברי המבוא לפרק זה: היווצרות הדורות הספרותיים כמוסברת על ידי קשר סיבתי של פעולה ותגובה וכמעברים דרמטיים משלב אל שלב במחוות כוח רבות עוצמה ורוויות אלימות ותוקפנות. אין זה אפוא בהכרח הסברו של ביאליק לחילופי הדורות, אלא היסטוריוזציה נוסח מירון של היסטוריוגרפיה ביאליקאית שבמסה 'שירתנו הצעירה'.²⁶

ניכר כי בסיס השפה התיאורית הביקורתית של מירון נוצק מפרדיגמות מודרניסטיות, שנוסחו בשפה של יוצרי המודרניזם. השיח על חילופי הדורות תואר כ-*action poétique*, שבו נקלטה דמותו של ביאליק כאב רוחני וכמי שנטל זכות מונרכית פטרונית להכתיר את בניו המשוררים בכתרי נסיכויות, ולהעניק להם זכויות שלטון בטרטוריה הגדולה של הרפובליקה הספרותית.²⁷ גם הטעויות שמירון מוצא

25 דן מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 127-128.

26 ח"ג ביאליק, 'שירתנו הצעירה', כל כתבי ח"ג ביאליק, תל-אביב: דביר, תשכ"ה, עמ' רלח-רלט. 'היסטוריוזציה' – שינוי מערכות המושגים והפרקטיקות המסבירות את התופעות בשיטה היסטורית נתונה.

27 דן מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 129. מעניינת ההקבלה בין צורת ההתפתחות של הסברים פסיכולוגיים-אדיפליים אצל מירון ואצל מבקר הספרות האמריקני הרולד בלום. ראו Harold Bloom, *The Anxiety of Influence*, New York: Oxford University Press, 1973. ברשימת המקורות לספר מופיע ספרו זה של בלום, אף כי לעת כתיבת המסות לא היה מירון יכול להיות מושפע מספרו של בלום שעדיין לא ראה אור.

אצל ביאליק בזיהוי גבולות הדור ואוכלוסיו אינן משנות את עצם השיח המדיני על התופעה. בסופו של דבר, העשייה הספרותית נתפסת כמונעת על ידי דחפים הסלניים או כמתפוררת בשל חולשותיה היא ונדרסת על ידי הכוח המופעל עליה, כל זאת בלא כל קשר לאקלים התרבותי שבו היא פועלת. אין זה מקרה כמדומה שכה הרבה יוחד בחלקים הבאים של ספר זה לז'אנר הפרודי-הרציני, משום הצורך להשלים את תיאור החיסול בתיאור הגייסות והארסנל העומדים לרשותם של המחסלים. לפי עמדה בסיסית זו של הנרטיב המדיני, הפרודיה נתפסת כסוס טרויאני המתחפש לבעל ברית של הסגנון השליט, תופעה שהיא 'צמידות של שעבוד סגנוני לכאורה',²⁸ כדי להחדיר בעורמה אסטרטגית אל הטריטוריה של היריב ההגמוני תבניות סגנוניות ופואטיות המהופכות לקונצנזוס שלו.

יתרונו של השיח המדיני הוא אפוא רב ומגוון, בהצביעו על שפע אפשרויות מניפולטיביות המופעלות במערכות התרבותיות לא כפעולות חיצוניות למערכת (פובליציסטיקה, מנגנונים ארגוניים וכיוצא בזה), אלא כפעולות פואטיות המופנות אל לב העשייה הספרותית. יתרון זה של השיח המדיני שמור לו כל עוד אין הוא תובע בלעדיות, כלומר, כל עוד הוא תופס את עצמו כנרטיב היסטורי וכטקסט בעל רבדים בדיוניים, שהעללתו – סיפור המעשה שהוא מספר וההנמקות שהוא מלווה בהן את היגודו – נעשית על יסוד המטפוריקה שלו עצמו (המדינה הספרותית); כטקסט יש לדון בו ולבחון את השתמעותו כדרך שבוחנים כל טקסט אחר.

אפשר להבין את גשוגו של המודל הביקורתי של 'הרפובליקה הספרותית' על רקע ה'חנק' שהטילה על הביקורת הקריאה הצמודה מבית מדרשו של ה-New Criticism, ובריעונו מחדש של שיח על מערכת חברתית ולוגיסטית-ספרותית, שאת מקורותיו אנו מוצאים אצל פורמליסטים דוגמת בוריס אייכנבאום ויורי טיניאנוב בסוף שנות העשרים של המאה העשרים. אלא שהקריאה ההיסטורית התהליכית, גם בתוספות הפורמליסטיות הללו, התמקדה בסופו של דבר בארגון היררכי של תופעות לפי 'חשיבותן' ו'ערכן' האסתטי, והחשיכה אזורי התרחשות ספרותית משמעותיים, שיש להם חשיבות להבנת התופעות שעליהן ביקשה לזרוע אור בשיח על הרפובליקה הספרותית. בהבלטת הרצף הדיאכרוני של שיאים הגמוניים היא מדלגת על מלאות החיים הסינכרוניים של אותו סגנון, המכונה בפי הגמוני, סגנון החי בתוך מערכת מסועפת של שכנות תרבותית עם 'אזורי שוליים' שיש להם חשיבות רבה להבנת הפורמציה שלו עצמו – נושא מסועף כשהוא לעצמו שיידון מאוחר יותר בספרה של חנה קרונפלד שוליים של מודרניזם.²⁹

28 דן מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 189-198.

Chana Kronfeld, *On the Margins of Modernism: Decentering Literary Dynamics*, 29 Berkeley/ Los Angeles / London: University of California Press, 1996, pp. 26-28

ההיסטוריוגרפיה של הרפובליקה הספרותית ויתרה על רפרטואר מפרה של מושגים גנאלוגיים סינכרוניים, כגון התלבטות בבחירת אפיקי ביטוי, 'טיוטות פואטיות', בררות מחדל סגנונית של ספרויות פופולריות בלתי קנוניות, ובכך היא טשטשה באמצעות תיאורים עתירי דרמה על הכרעות פואטיות את 'אזורי הגבול של ההיסוס הפואטי' (הטיוטה, המחיקה, הגרסה הנדחית), שסגולתם המתנוודת היא שעושה אותם לבתי הגידול הייחודיים של צורות קנוניות לעתיד לבוא. אלה הם אזורים שאפשר לגלותם רק באיתור כשירויות מיוחדות של פרטים וזנים סגנוניים, שהם 'גומחה תרבותית' מיוחדת המעוררת 'אופק של אפשרויות ושל ציפיות' (ופחות הכרעות פואטיות), מושג הרווח, שלא במקרה, אצל פוסט-סטרוקטורליסטים פנומנולוגים, דוגמת חוסה אורטגה אי גאסט (למשל במונח שלו 'גובה היסטורי') והנס גאדאמר (למשל במונח שלו 'אופק תרבותי').

דבריו של אורטגה אי גאסט על ההיסטוריה יכולים לשמש אנטי-מניפסטציה להיסטוריוגרפיה האלימה של השיח על הרפובליקה הספרותית, והם אולי הדגמה מובהקת להחשבת הבררה הפואטית ולקונטינגנטיות של רגע ההכרעה, ובכך ניתן אולי להציבם כמבוא ל'שיח האקולוגי על הספרות':

אינני מאמין בדטרמיניזם היסטורי מוחלט. להפך: סבורני שכל הוויה, לרבות ההוויה ההיסטורית, מורכבת פשוט מרגעים סתמיים והרגע אינו נקבע בהכרח מראש על-ידי קודמו ולפיכך הוא לעולם מהסס, פונה לכאן ולכאן ואינו בטוח אם לבחור באפשרות זו או באחרת מבין האפשרויות השונות. והיסוס מטאפיסי זה הוא שמעניק לכל דבר חי את האופי הסגולי של ההיטלטלות המתמדת, של התנודה הבלתי פוסקת.³⁰

באקלים התרבותי שעמדה אנטי-היסטורית זו עוצבה בו חש גם מבקר התרבות ולטר בנימין את המגבלה של המחשבה ההיסטוריוציסטית על חילופי סגנונות. במסתו המרקסיסטית 'אדוארד פוקס, האספן וההיסטוריה' הוא כותב:

אנגלס מתריס כנגד שני דברים: ראשית, נגד הנוהג להציג בתולדות הרוח דוגמה חדשה כ'התפתחות' מתוך דוגמה קודמת, אסכולת משוררים חדשה כ'ריאקציה' על זו שלפניה, סגנון חדש כ'התגברות' על ותיק ממנו; אבל בו בזמן הוא פונה, כמדומה, במובלע, כנגד המנהג להציג תצורות חדשות כאלה במנותק מהשפעתן על הבריות ומתהליך הייצור שלהן, הרוחני והכלכלי. בכך מתחסלים מדעי הרוח בדמות תולדות המשטרים או מדעי הטבע, הדת או

30 חוזה אורטגה אי גאסט, מרד ההמונים (תרגם יורם ברונובסקי), תל-אביב: זמורה ביתן, תשל"ה, עמ' 87. זהו תרגום הספר José Ortega y Gasset, *La Rebelión de las masas* (1926)

האמנות. ואולם עוצמת-הנפץ של רעיון זה, שאנגלס נשאו עמו במחצית המאה, חודרת עמוק יותר. היא מעמידה בספק את עצם תיחומן של הדיסציפלינות ושל תצורותיהן.³¹

בתיאור זה של עמדת אנגלס, שאין כמובן לקבלו כפשוטו, מסתברת מצד אחד התנגדות עקרונית של בנימין לתיאור 'המדעי-ההיסטורי' בתהליכים תרבותיים, ומצד אחר רצונו לשרטט מרחב חדש של דיון תרבותי החוצה את הגבולות שבין הקיום הרוחני לקיום המטריאליסטי. זהו האופן שחיבור זה חותר באמצעות להבנת המרחב האקולוגי. המרחב הזה הסתמן באופן בולט במיוחד בתיאור תופעת ה'אספנות', שהיא ייצור של סביבה תרבותית מעורבת של חפצים ייצוגיים מסדרות היסטוריות תרבותיות שונות, כפי שהדבר משתקף בתיאור בית גידולו של כל אמן ואמן בנפרד.

ברוח זו ניתן להפנות שתי שאלות כלפי הנחות היסוד של השיח על הרפובליקה הספרותית: האמנם הבנת ההיסטוריה של הספרות (והאמנות בכלל) תלויה בהבנה תהליכית בלבד? האמנם ללא הבניה היררכית של תופעות (מבחינת 'חשיבותן', 'עוצמתן' ומבחינת 'ערכן' האסתטי) לא ניתן להציג היסטוריוגרפיה משמעותית של הספרות (והאמנות בכלל)?

משגה עקרוני הוא הניסיון להבין את התפתחותם של זרמים מודרניסטיים באופן בלעדי כתהליך דיאכרוני. הנחה זו גם היא אינה כה פשוטה, שהרי אנו רגילים לציין הופעתו של סגנון חדש בנקודת זמן מסוימת כתופעה ייצוגית המסמנת מעבר מסגנון אחד למשנהו. לעומת זאת, במיון של תופעות סגנוניות אנו מכירים קטגוריה מיוחדת של 'סמן מבשר' סגנון חדש (precursor), לגבי תופעות הנעוצות למרבה הפרדוקס דווקא בלב הסגנון הישן.

הנרטיב הפרוצסואלי בתולדות האמנות בוחר למשל להציג את ציורו של גוסטב קורבה 'האמן באטליה' (1855) כראשיתו של הריאליזם באמנות; מה גם שיוחסה לצייר זה המצאת המושג 'ריאליזם'. אולם נקודת ציון זו של הריאליזם, שקורבה עצמו דאג להנציחה כחידוש שלו, התבשרה כבר ברומנטיקה ככיוון מיוחד של ציור 'החיים הפשוטים' באמצעות טיפוחו של הדגם הארקדי שבחיי הכפר. אמנם הרומנטיקה טיפחה דגם זה לא מתוך מגמה של מימזיס ריאליסטי אלא כיסוד אקזוטי המנוגד לעירוניות האפרורית של החיים המלאכותיים, והנה דווקא מתוך מגמה לטיפוחו של האקזוטי שבאמנות הוכנו הכלים להעמדתו של עיצוב ריאליזם-א-רומנטי. הדיבור המודע על ריאליזם בימי היווצרותו התייחס לכך בכתיבה ארס-

31 ולטר בנימין, 'אדוארד פוקס, האספן וההיסטוריה', מבחר כתבים, ב: הרורים (תרגם מגרמנית דוד זינגר), תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשנ"ו, עמ' 49.

פואטית ובמעשה, וכמו בזרמים רבים אחרים יצר הזרם שיח מיוחד לציון שונותו מתאורמו הרומנטי הפנטזיוני.

יש להבחין אפוא בין ידיעת הרצף ההיסטורי-הדיאכרוני של תופעות ובין ההסבר שאנו מעניקים להן, היינו, שהן תולדה של תהליכים דיאכרוניים וסינכרוניים כאחד. תיאור החיים הסינכרוניים של מצבי תרבות תורם לא אחת הרבה יותר להבנת הפורמציה שלהם משתורם תיאור מקומם ברצף הדיאכרוני. מכל מקום, יש להבחין בין נרטיב שמספריו הם מחולליו של הסגנון החדש ובין נרטיב הבא לשחזר מבחוץ את התחוללותו. הנרטיבים המודרניסטיים הם בדרך כלל תהליכיים ומתאים להם סיפור דיאכרוני, שבו מקבלת התופעה הבודדת מעמד של ראשוניות טוטלית ובכך היא משתיקה את קיומן של תופעות קודמות ובו־זמניות. נרטיבים מודרניים נקטו לעתים קרובות טקטיקה מטעה והצביעו על אבות מדומים כדי לשאוב סמכות ויוקרה לעצמם. למשל, הפוטוריסטים והאקספרסיוניסטים ייחסו את 'מוצאם' לולט ויטמן. זהו 'סיפור ייסוד' שצמח בקרב דוברי התנועות האלה, ואחר כך הוא אושר על ידי היסטוריוגרפים כמעט ללא כל בחינה מערערת.³²

הנרטיב הסינכרוני בביקורת מתאר תהליך של עיצוב סגנון כמערכת מסועפת של תגובות למצבים של שכנות תרבותית. זהו שיח שביקורת התרבות צריכה לשחזר מחוץ לשיח הדיאכרוני המודרניסטי, שכן זה האחרון מבקש תדיר להחביאו. מורכבות כזאת מסתמנת דרך קבע ביחסי הגומלין שבין כל הזרמים המודרניים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ואותותיה הולכים ונמשכים בעוצמה קבועה גם במפנה המאה ובשני העשורים הראשונים של המאה העשרים. השיח המודרני בין הפוטוריסטים לאקספרסיוניזם, שהיה לא אחיד מעיקרו כבר בימי היווצרותו בגרמניה ובאיטליה בשנות העשרים כפרקי משיכה ודחייה שהיו מעורבים זה בזה, ייצר נוסחאות מיוחדות (טופוסים אמנותיים בפני עצמם) של דיבור על אדם, טכנולוגיה, מורשת תרבותית, דת ומדינה. חטיבות שלמות של שיח זה הועתקו לארץ ישראל. ללא תיאור מערך היחסים שהובנה בין שלושת קדקודיו של משולש השיח הזה – האקספרסיוניזם, הפוטוריסטים והסימבוליזם הרוסי – שדבריו היו הרווארט ואלדן בגרמניה, פיליפו טומאסו מארינטי באיטליה וולדימיר מאיאקובסקי ברוסיה, קשה להבין את מערך הטיועונים הסבוך באותם עניינים ב'כלפי תשעים ותשעה' של גרינברג. העברת השיח ממקום למקום כמעשה העתקה (טרנספלנטציה) היא אקט היסטורי-דיאכרוני, ואולם הבנת התופעה עצמה (היחסים

32 על תולדות הסוגיה הזו ראו אבידב ליפסקר, 'הגלמודים הגדולים: גרינברג, וולט ויטמן והאקספרסיוניזם הגרמני', שיר אדום שיר כחול: שבע מסות על שירת אורי צבי גרינברג ושתים על שירת אלזה לסקר-שילר, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תש"ע, עמ' 81-120.

שבין אקספרסיוניסטים לפוטוריסטים, למשל) היא סינכרונית מכול וכול. הבנה זו אינה יכולה להישען אך ורק על השיח המדיני, שהוא דיאכרוני מעיקרו ומייצג השקפה מודרניסטית 'מתנכה', ללא הרפלקסיה הביקורתית המשלימה שלה. תהליך זה של אימוץ השיח המודרניסטי והחדרתו אל השיח הביקורתי אירע בביקורת העברית, לא במקרה, במקום שנוקק המבקר לשפה שתתאר תופעות מודרניות. השפה הזאת הוגשה במצב סגנוני מוכן ובמערכת מנמקת מובנית על ידי המודרניסטים עצמם, שהם כאמור הגיבורים בנרטיב של 'הרפובליקה הספרותית', והוחדרה כמות שהיא אל שפת הביקורת. התוצאה היא שגם כאשר תהליכים ספרותיים היו צריכים לקבל הסברים סינכרוניים על יסוד ניתוח של מצבים פסיכו-מנטליים, או על יסוד התחשבות במצבים סביבתיים א-היסטוריים, נגרר השיח הביקורתי באמצעות שפתו שלו אל אזורי שיח של תהליכים מדיניים. במקום שהתכוון המחקר לייסד 'סיפור אקלימי', כלומר ניתוח של מצב סינכרוני מתוך הבנת המנטליות של המשתתפים באירוע התרבותי, הוא שב אל שפת ההיסטוריה התהליכית כסיפור על מאבקים בין-דוריים.

ב. השיח 'האקלימי' על המודרניזם העברי

בתמונת העולם הזאת של ביקורת הספרות העברית בכלל ושל השירה העברית בפרט, שהמטפורה 'רפובליקה ספרותית' קנתה בה מעמד של דומיננטה פרדיגמטית, מעין עיקרון הסתכלותי המכתיב את בחירת הפרטים הספרותיים וארגונם בסדר היסטורי השואף למעמד של הסבר, בולטת בחריגותה סדרה של חמש מסות שפרסם נתן זך במדור 'תרבות וספרות' של עיתון הארץ בקיץ תשל"ו. למרות חשיבותן העקרונית של כל המסות האלה, שלא התפוגגה בחלוף השנים, רק האחרונה, 'לאקלימן הסגנוני של שנות החמישים והששים', הוכרה בקרב לומדי הספרות העברית וביקורת הספרות. ניתן לראות במסות אלה ובספרו של זך זמן וריתמוס אצל ברגסון ובשירה המודרנית, שראה אור באותה שנה, סיכום פואטי רטרופקטיבי של המשורר בתום כעשור שנים של כתיבת שירה וביקורת.³³ בשתי החטיבות הביקורתיות הללו נקט זך טקטיקה התקפית על המסורת האלתרמנית: הסתערות ישירה בספר ואיגוף פובליציסטי במסות. אולם הצגה כזאת של המסות מחמיצה את החידוש העקרוני שבמושג 'אקלים סגנוני', שאת יתרונו ביקש זך להציג לפני מבקרי הספרות העברית ולאזן דווקא לפני קוראי שירת האלתרמן או אף קוראי שירתו שלו.

ואכן, עצם הבחירה של זך במושג 'אקלים סגנוני' היא מפתיעה, שכן באותם ימים היה נתון בסיכומה הגדול של 'המהפכה הפואטית' הידועה שלו, שהחלה שבע שנים לפני כן במסה 'הרהורים על שירת אלתרמן'.³⁴ לכאורה היה טבעי שיידרש למטפורה המסעירה והלוחמנית 'רפובליקה ספרותית', האוצרת אפשרויות רבות כל כך של ביטויי מרד, מהפכה ושינוי ערכים תרבותיים, ולא היא! זך המהפכן, המתריס הגדול נגד 'נוסח אלתרמן' (ולא שירת אלתרמן, כפי שהובן בטעות), נמנע מכל קרבה אל צורה זו של הבנת התהליכים ההיסטוריים, אף שהיה יכול להיות מושפע ממטפורה זו ומן המקור שמירון שאב ממנו – שיעוריו של הלקין באוניברסיטה העברית בירושלים. במקום תפיסה מיליטנטית-חסלנית הציג זך כבר במסה הראשונה, 'ספרות ישראלית: בדיאלוג ובלעדיו' (הארץ, 1 ביולי 1966), תפיסה אורגנית של צמיחת הספרות העברית בתוך בית גידול תרבותי, שאותו ראה בצדק בקרקע הרוחנית של אירופה. את המשבר בספרות העברית הישראלית שלאחר קום המדינה תלה זך בטרנספלנטציה (עקירה ושתילה מחודשת) של ספרות זו, בלי שהצמחתה המחודשת בארץ ישראל תתחשב בזיקתה לקרקע המוצא האירופית. הטענה נתמכה בדברים של מבקר אהוב עליו במיוחד, שלמה גרוֹדְזֶנסקי, על סופרי שנות השלושים ועל הסופרים הצעירים בישראל בשנות החמישים והשישים, שזך מצטט במסה:

אולם סופרים אלה, זיקתם לספרות הלועזית הלכה והתרופפה עם השנים, רק מעטים ביניהם עוקבים באופן מתמיד ושיטתי אחרי ספרות ארץ-מוצאם. אשר לדורות הצעירים יותר, חניכי הארץ ובית-הספר העברי – ידיעתם בספרות האנגלית היא מקוטעת ומקריית, ליקוטי פירורים פה ושם, ללא ידיעת ספרי-מופת, ובעיקר ללא הבנה לרקעה ומניעיה הרוחניים והסוציאליים של הספרות האנגלית. זיקה זו לספרות הזרה היא זיקה "קולוניאלית" טיפוסית.³⁵

34 נתן זך, 'הרהורים על שירת אלתרמן', עכשיו 3-4 (אביב תשי"ט), עמ' 109-122. שאלת 'המהפכנות' של סגנונו צריכה להידון מחדש על רקע יחסים מסונכרנים למדי עם האימג'יזם האמריקני והבריטי ויבואו לספרות העברית, טעם ספרותי שעליו כתב עבודת דוקטור ומאמר מונוגרפי חשוב עבור האנתולוגיה *Modernism: A Guide to European Literature* שראתה אור בשנת 1976. ראו תרגומה: נתן זך, אימג'יזם וורטיציזם (תרגם יהודה ויזן), תל-אביב: עמדה, סדרת דחק, 2010.

35 ראו גם הערתו של גרוֹדְזֶנסקי: 'המודרניזם האחרון בשירתנו קולט השפעה מן החוץ בדרך אחרת לגמרי מקודמיו, משום שהמנטאליות של דור זה שונה מזו של קודמיו בספרותנו, מנטאליות זו היא ביסודה – "קולוניאלית"'. שלמה גרוֹדְזֶנסקי, 'שירה מודרניסטית: אנגלית וישראלית', אוטוביוגרפיה של קורא: מסות ורשימות על ספרות, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"ה, עמ' 241. היום, כשהמושג 'ספרות קולוניאליסטית' נעשה אסקופה נדרסת, ניתן לאמוד את מידת ההחמצה שבאי-תשומת הלב למבקר חד-עין זה, שהבין הבנה עמוקה את אפיוני הזיקה

וכך פירש זך את דבריו של גרודזנסקי:

כדי להבין מדוע וכיצד התפתח אצל רבים מן הסופרים הצעירים אותו 'חס קולוניאלי', שהוא כנראה קולוניאלי דווקא בשל הפרגמנטריות של ההתעניינות והידיעה, דווקא בשל העובדה שקריאת הספרות האירופית היא קריאה שטחית, של מי שעומד בחוץ, ללא הבחנה לרקעה ולמניעיה הרוחניים והסוציאליים – כדי להבין את כל אלה חייבים אנו להפנות את המבט אל האקלים הרוחני שבו נוצרת כיום אותה ספרות ישראלית [...] ובעצם לא אל אקלימה הרוחני שלה בלבד, כי אם אל מה שקדם לה: החיזיון הכולל של התרופפות הקשרים אל תרבות אירופה, חזיון הנמשך כבר מזה עשרות שנים – לפחות מאז מחצית שנות השלושים.

זוהי אפוא תפיסה רב-מערכתית המתחשבת בשינויים מנטליים עקרוניים שאינם תלויים בהערכה אסתטית של היצירה הספרותית, גם כשזו באה להסביר כשלים אסתטיים, אלא היא מציעה לשלב בתיאור ההיסטוריוגרפי את הרקע שממנו צומחות האפשרויות לכישלונות או להישגים ספרותיים. אלה הוסברו במנותק מן המאבקים הסיעתיים הפואטיים של החיים הספרותיים בארץ ישראל, יסוד שהיה כה מרכזי בסיפור 'הרפובליקה הספרותית'.

באמצעות המושג 'אקלים' דילג זך על משוכת הפרובינציאליות, הרואה כל תהליך ספרותי רק במסגרתו המצומצמת של מאבק מקומי, אף על פי שהיה נתון יותר מכל משורר אחר בן זמנו בעיצומו של מאבק כזה:

עניין אחר לגמרי, שאותו יש להביא בחשבון, הוא כי בהעדר מצע ברור ומשותף, אך טבעי היה שאנשי 'טורים' ו'כתובים' יפנו איש לעברו עם צמיחת הכנפיים העצמיות. ול'כתובים' ול'טורים' יותר משהיתה אידיאולוגיה או אסתטיקה מגובשת, היה רק 'אקלים' משותף, מקורות השפעה דומים ואולי גם שלילה משותפת. פילוגים ופירודים אישיים עשו אף הם את שלהם.

לפולמוס ולמניעיו הסיעתיים הוקנה מעמד שולי בהסבר הכולל של המהלך הספרותי, שהוא 'אקלימי' ביסודו. לפיכך, טען זך במסה השנייה 'הצורך באנאליזה או "הצרעת הנושנה"' (הארץ, 8 ביולי 1966), נתבעת צורה חדשה של ביקורת ספרות, שתעניק

שבין סופרים לארצות המוצא שלהם. זך הוא כמדומה המבקר היחיד באותן שנים ש'שוחח' עם הביקורת של גרודזנסקי, כפי שגרודזנסקי היה בין המעטים שהעריך ביותר את חושו הביקורתי הייחודי של זך: 'יוצא מכלל זה נתן זך. גישתו לשירה עברית היא לא-היסטורית וחד-צדדית – אולם היא "אישית" ללא ספק. הוא יודע מה הוא אוהב ומה הוא שונא – ומדוע' (שם, עמ' 248).

הסבר שיש בו 'רגישות מיוחדת לצלילי ההווה ובחומרה מצפונית, האוסרת עליו לשפוט יצירת אמנות על-פי אמות-מידה זרות לה ורחוקות מאותה קרקע שעליו צמחה'. מכאן קצרה הדרך לקריאה סינכרונית של מצבי תרבות כמייצרי מתחים המשרים זה על זה ומושפעים ממצבי ההווה במידה שווה או אולי אף רבה ממצבי העבר. במסה השלישית, 'על בינוניות ורציפות' (הארץ, 15 ביולי 1966), טופלה שאלת ההיררכיות הספרותיות מנקודת מבט המערערת בגלוי על הבלעדיות של הרציפות ושל התהליכיות, שהן כידוע המרכיבים החשובים ביותר בסיפורה של 'הרפובליקה הספרותית', אף על פי שלא זך הוא האיש שיבטל את ערכו או יתעלם ממרכזיותו של ההיבט האלים שכל תהליך של חילופי סגנון כרוך בו:

שום התפתחות באמנות בכלל, ובספרות בפרט, עוד לא התנהלה מעולם בצורה שבה היא מתוארת לפעמים בשיעורי הספרות של בית-הספר: ביאליק קיבל מיל"ג ומסר לשטיינברג ולשלונסקי, ושטיינברג ושלונסקי קיבלו מביאליק ומסרו לדליה רביקוביץ וליהודה עמיחי... להוציא תופעות של אפיגוניות, הנה התהליך הוא הרבה יותר מורכב והרבה פחות שליו ואידיולי מזה. התקדמותה והתפתחותה של האמנות זרועה וחרוכה התלקחויות של אלימות, פרצי סער ו'מלחמות אזרחים'. זוהי אלימות הכרחית, שאותה מכוון דור אחד כנגד קודמיו הזרים לו, רק על-מנת שהדור הבא אחרי יחזיר לו, או מכל מקום לנציגיו הבולטים, מידה כנגד מידה.³⁶

כדי שלא להיגרר אחר הטיעונים החד-ממדיים של המאבקים ב'רפובליקה הספרותית', כאילו הם העומדים במרכזה של העשייה התרבותית, הוסיף וטען זך באותה מסה:

רציפות הירושה באמנות פירושה אפיגוניות. המשכיות הבינוניים השלווים – פירושה מוות לרוח היוצר. אין זאת אומרת, כמובן, שדור אינו מקבל מדור (אלא שאין הוא מקבל מקודמיו דווקא – ראה, לדוגמה, שירת שלונסקי, הקרובה לאין ערוך לפוטוריזם ולסימבוליזם הרוסי של ראשית המאה מאשר לקודמתה בשירה העברית). [...]

36 היציאה נגד 'רציפות הקבלה' באה על רקע הוויכוח בין האדריכלים אבא אלחנני ויעקב רכטר. אלחנני דיבר בזכותה של הבינוניות באמנות, שהיא סוכן מסירה המעביר מורשת תרבותית מדור לדור. ראו אבא אלחנני, 'על חשיבותה של הבינוניות (באדריכלות)', 'תרבות וספרות', הארץ (8 ביולי 1966). נגד סוג זה של הסבר פרוצסואלי יצא זך במסתו. ברור כי זך לא צפה מראש את פרסומו של מאמר זה של אלחנני בשעה ש'תכנן' את מסותיו, ובכל זאת ראה בכך הזדמנות פז שנפלה לידיו בעצם ימי כתיבת המסות הללו לאישוש טענותיו האבחנותיות לגבי האקלים התרבותי במובנו הרחב של מושג זה, הכולל גם גורמים סביבתיים, למשל נוף אורבני.

ביאליק הוא דברו המובהק של דורו. אך אם נפנה לדורו של ביאליק עצמו, ניווכח לדעת שחיו בו גם אנשים שיצירתם מציעה אפשרויות פיתוח אשר לא נתמצו עד תום, ואולי אף קרובות יותר למנטאליות בן-זמננו ולעולמו הרוחני והנפשי. [...] הדבר אומר רק, שמפעלים ספרותיים ואמנותיים שלא זכו ל'קאנוניזציה' בדורם ובזמנם, עשויים – הם ואולי דווקא הם – להפרות יצירה מאוחרת יותר.

האקלים הסגנוני אינו תלוי אפוא רק בערוץ ההבנה של התהליכים ההיסטוריים הדיאכרוניים, ואינו תלוי ביחס ישיר שבין סגנון קנוני אחד ה'מחליף' סגנון קנוני אחר, אלא באופי הפנימי של הסגנון, המקיים זיקה למנטליות של היחיד ושל הדור. מנטליות זו כרוכה בשורה ארוכה של אפיונים מתחומים שונים, לא רק בתחומי האמנות והספרות. מן הטעם הזה בחר זך לפתוח את מסתו הסיכומית, 'לאקלימן הסגנוני של שנות החמישים והששים בשירתנו' (הארץ, 29 ביולי 1966), בהגדרה המרחיבה את המושג 'אקלים סגנוני' מעבר למובנו הפורמלי האסתטי המצומצם:

אולי יורשה לנו עתה לצרף, לצורך ענייננו שלנו, את שני המושגים הכוללניים הללו, 'אקלים' ו'סגנון', למטבע סוגסטיבי אחד, כגון 'אקלימה הסגנוני' של תקופה ידועה, בהוראת סכום הדחפים, המגמות, הנטיות והלכיי-הרוח הבולטים ביותר, הפועלים על סגנונה של תקופה, כפי שזה מתגלה ביצירות הספרותיות.

[...] המבקש להגדיר סגנון, בייחוד בימינו אלה, חייב לזכור תמיד, כי ברוב המקרים אין לו עניין בגוף הומוגני, עשוי מעור אחד: כי אם, לכל היותר, בהלכיי-רוח קרובים, המתגלים קונקרטיים בחטיבות יצירה אינדיבידואליות שונות זו מזו לא פחות, ואולי אף יותר, משהן קרובות זו לזו. ועוד גם זה, שבצידה של 'מסורת' סגנונית אחת הזוכה לקאנוניזציה, מתקיימות גם אחרות, צדדיות, העשויות להשפיע לא-פחות מאלה הטוענות להגמוניה בזמנן. ואף על פי כן, עם כל הזהירות הדרושה, יש חשיבות בכל ניסיון ל'מיפוי' אקלימה הסגנוני של תקופה. שכן יש בו לא רק כדי לסייע בהבהרת דמותה של אותה תקופה, אלא גם לשפוך אור על הקרקע שעליו צומחות העדפותיה, זיקותיה ודחיותיה.

השלכותיה של מסה זו על שפת הביקורת היו עשויות להיות מרחיקות לכת; ואולם משום-מה לא נקלט התפריט העשיר של שפתה, המדברת על סוגי צמיחה והצמחה ישירים ועקיפים, על בתי גידול קרובים ורחוקים, ובעיקר על עושר חומרי ההזנה התרבותיים של בתי גידול אלה, שאינם משפיעים אך ורק בחללה המצומצם של הספרות, אלא הם כעין מסת הפלנקטון המיקרוסקופית המרחפת במי הים ומזינה

את כל יצוריו. אפשר כי מקומו של זך כמעורר פולמוס אלתרמן טשטש את חידושו זה בביקורת. מכל מקום, גם בשעה שהמושג 'אקלים סגנוני' הועבר אל שדה הדיון הביקורתי הוא נקלט דווקא במובנו המצומצם, במהופך לאזהרה של זך עצמו באותה המסה, שהצד הפורמלי אינו יכול לבטא את סגולתו המעצבת של האקלים הסגנוני: 'הכוונה בנסיון זה היא להעלות מגמות סגנוניות-פורמליות, אבל כאשר מדובר באקלים סגנוני, כלומר בסיכומם של הלכי-רוח ודחפים פורמטיביים, אין לתחום קו-גבול נוקשה מידי בין אספקטים סגנוניים "טהורים" לבין גורמים אחרים'. הגורמים שזך מזכיר במבוא למסה הם פסיכולוגיה, סוציולוגיה, מדע, דת, ואמנות בכל גילוייה.

מסותיו של זך אפשרו את התחלתו של מה שאנו מכנים 'שיח אקולוגי על הספרות', אשר למרבה הצער לא התממש. דוגמה להחמצה כזאת הוא מאמרו הקלסי של עוזי שביט 'השיר הפרוע: קווים לסגנונה ולאקלימה הספרותי של השירה הארץ-ישראלית בשנות העשרים',³⁷ שהיה עשוי להביא לריענונו של המושג 'אקלים הדעות' כפי שהחל להופיע אצל זך. אולם למעשה לא נמצא במאמר זה דיון אקלימי-תרבותי שאופקיו שורטטו אצל זך, או דיון אקלימי במובן שאנו מכירים בביקורת הפנומנולוגית של התרבות, דוגמת חיבורו של קרל ל' בקר על אקלים הדעות במאה השמונה-עשרה.³⁸ ההבטחה בכותרת מאמרו של שביט מתבדה כבר בפתחה, בתיאור חילופי הדורות והסגנונות בספרות העברית מדי שלושים שנה:

37 עוזי שביט, 'השיר הפרוע: קווים לסגנונה ולאקלימה הספרותי של השירה הארץ-ישראלית בשנות העשרים', תעודה ה (תשמ"ו), עמ' 165-183. על המגבלה החלה על שיפוט היצירה הקנונית כחלק מן ההסבר להתפתחות תולדות הספרות, כתב ולטר בנימין את ההערה הזאת: 'לכך התכוון גיתה, בצורה מוסווית, כרגיל אצלו, כאשר אמר בשיחה על שקספיר לקנצלר פון מילר: "כל מה שנודעה לו השפעה גדולה שוב אי-אפשר, בעצם, לשופטו". ולטר בנימין, 'אדוארד פוקס, האספן וההיסטוריה', שם, עמ' 49. המערך הקנוני מציג אפוא את תולדות עצמו, כלומר את תולדות הקנוניזציה ולא את תולדות הספרות.

38 קארל ל' בקר, הקריה-של-מעלה בהגות המאה השמונה-עשרה (תרגם אהרן אמיר), תל-אביב: ספרית פועלים, 1979. הספר נדפס במקורו ב-1932 בהשראת המושג 'אקלים הדעות' (climate of ideas) שחידש אלפרד וייטהד והמושג Weltanschauung של וילהלם דילתי. דיון על כך ראו במבוא לספרו של בקר, בעיקר בעמ' 21: 'דומה כאילו ראיית כל הדברים במסגרתם ההיסטורית היא נוהל לימודי של השכל המודרני. אנו עושים זאת בלי לחשוב, שאם לא כן איננו יכולים כמעט לחשוב. אקלים-דעות מודרני גורס [כי] איננו יכולים לדעת כדיון את הדברים כפי שהם אלא אם כן נדע "איך הפכו להיות מה שהינם"'. על היבט זה של אקלים דעות מודרני ופוסט-מודרני ראו רחל אלבק-גדרון, 'קולות גולים ומושכחים: ההגיה האשכנזית של העברית כשאלה פוסטמודרנית', מחקרי ירושלים בספרות עברית יט (תשס"ג), עמ' 55-80. הכותבת מאייכת את 'האקלים המודרני' כעידן של דיסיונקציה (או-או) בין שתי פרדיגמות ואת מה שבא לאחריה כוויתור מודע על האיון הזה.

משתמע, כמדומה, כי שעה שמדובר על 'אקלים ספרותי' או על 'סגנון של תקופה' – אין הדברים אמורים בכל מה שמתפרסם בתקופה זו אלא בראש וראשונה במה שמפרסם דור היוצרים החדש העולה על הבמה בתקופה זו. אמנם סגנונו של דור זה עשוי להשפיע לעיתים על סגנונו של דור קודם, אך אין זה בהכרח, וודאי שהשפעה אפשרית זו אינה מידית.³⁹

שביט ביקש להתמקד בעיקר באותם יוצרים השייכים לדור החדש בשירה הארץ-ישראלית של שנות העשרים, ובראש וראשונה בבולטים שבהם – שלונסקי, למדן ואצ"ג. בדיון על המושג 'אקלים ספרותי' ויתר שביט על המובן הרחב שביקש זך להחזיר ובחר לאמץ את השיח המודרניסטי הטוען, במידה מועטה מאוד של צדק, כי ה'בולטים' שביוצרים, ודווקא אלה שהחוקר מציין את שמם, הם הקובעים את אקלימו של הסגנון ואת מסמניו.⁴⁰ עוד לפני שהוחל ב'דיון אקלימי' של ממש, כזה המביא בחשבון גם את מי שלא נכנס לקנון של התקופה, כבר הוגלו מן הדיון 'סופרי השוליים': אסתר ראב, יוסף צבי רימון, עזרא זוסמן ורבים אחרים, שאמנם לא השתתפו בשיח המודרניסטי הגלוי, כלומר בעיצוב פניה של 'הרפובליקה הספרותית' במובן המדיני של חלוקת עוצמות, נחלות כלכליות ועמדות במבנה ההיררכי, אך יוצרים אלה היו, אם נכיר בכך אם לאו, חלק מהאקלים הספרותי של השירה הארץ-ישראלית בשנות העשרים. בדרכם המשתתפת או המתנגדת באורח סמוי תרמו יוצרים אלה לעיצובו של 'השיר הפרוע', ואין זה מקרה שבדור שבא אחריהם נפנו משוררים מודרניים אל היוצרים ה'שוליים' הללו, דוגמת אברהם בן יצחק או דוד פוגל, כאל דוגמאות של מופת, תוך כדי דילוג מכוון על משוררי הקנון המורד נוסח שלונסקי. זוהי תופעה בעלת מעמד עקרוני, שכבר הצביעה עליה חנה קרונפלד בספרה שוליים של מודרניזם. בסופו של דבר, בשנות החמישים והשישים היו ראב, רימון וזוסמן משוררים שהשפיעו הרבה יותר מגרינברג, שלונסקי ולמדן על הטעם הסגנוני, זה אשר זך רמז עליו יותר מפעם אחת בסדרת מסותיו, במיוחד במסה 'המבקר כמגלה'.

בהקשר זה מעניין להתבונן בגישה לא דוקטרינרית של מיון ומיפוי תמונת השירה העברית בשנות העשרים אצל דב סדן, מבקר שהיה משוחרר כליל מעריצותו של סיפור המהפכות בעידן המודרניסטי של הספרות הארץ-ישראלית בשנות העשרים והשלושים. סדן ביקש להעמיד עקרונות חדשים של הקבצה על

39 עוזי שביט, 'השיר הפרוע', שם, עמ' 165.

40 בסוגיה זו של אפיון קבוצות סגנוניות על יסוד היצמדות ליוצרים קנוניים אופייניים דנה בהרחבה חנה קרונפלד כקריטריון חלקי בלבד המבוסס על ה-prototype theory of categorization, ומצביעה על הקשיים שעורר עיקרון זה כשהוא מופעל באופן בלעדי. ראו Kronfeld, *On the*

Margins of Modernism, ibid, pp. 21-34

בסיס הקשר אידאולוגי-מנטלי, כלומר על בסיס הבנה עמוקה של אקלים הדעות והזיקות לתרבויות המוצא של המשוררים בשנות העשרים. על הופעת המודרניזם בשירה הארץ-ישראלית אמר אמנם שהיא 'שעת מולד חדש לשירה וכדרך הרגילות של העמדת מולדים כאלה על שלישיות, נהג הדיבור הרווח להעמיד על שלישייה גם עתה: אורי צבי גרינברג, אברהם שלונסקי, יצחק למדן'. ואולם סדן תבע להעמיד מחקר פנומנולוגי (גם אם לא כינהו כך במפורש) של הבנת המנטליות המשוררותית, מחקר שיעמוד 'על הצד השווה שבגידולם הֶכָּא ויניקתם מִהֶתָּם ועל הצד השונה של הפֶּלְגָם, והחוקר שיעמוד במבורר על כך, מתוך שיעמוד על השווי והשוני, יבהיר פרק מפרקי שירתנו בנפתולי עמידתה במפלש-הרוחות מבית ומחוץ וההכרעה ביניהם'.⁴¹ סדן התכוון כמובן לשורש המזרח אירופי המהפכני המשותף של מקצת המשוררים, למוצאו של גרינברג מגליציה ולמוצאו המרכז אירופי של המאירי, כסמיוטיקה מיובאת של ההתפלגות האידאולוגית שלהם בארץ ישראל.⁴² זהו האופק החסר שביקש זך למצוא בביקורת גם אצל הסופרים הצעירים בשנות החמישים, שניתקו עצמם מהדיאלוג עם הספרות של ארצות מוצאם.

עם זאת, ניתן להבין כי במסגרתו של טיעון בין-דורי, שהוא למעשה המשכה הישיר של תפיסת החיים הספרותיים כרפובליקה המחליפה משטר אחד במשטר אחר, יצטרך המבקר לארגן את היוצרים בהקבצות שיעניקו טעם לחילופי המשטרים. סוג זה של טיעון הלך וצבר תנופה רטורית ותאורטית ככל שהועמק המחקר בספרות המודרניסטית של שנות העשרים בארץ ישראל, שחיה בצל הרטוריקה המודרניסטית האירופית. מטעם זה חיבוריו של מירון משנות התשעים, המטפלים בשאלות אלה גופן, מרחיבים את רפרטואר הביטויים והטיעונים בכיוון זה של חשיבה ספרותית מדינית. הרחבה זו מתבטאת בעצם מתן מקום היפותטי לאישיותו וליצירתו של סופר או צמצום המקום בהתאם להערכת כוחו וכוחותיהם של השכנים לו, כפי ההסבר שנתן מירון להופעתו ה'מעוכבת' של אלתרמן כמניפולציה טקטית וכתכנון אסטרטגי.

בלי לפסול את ההסבר הזה, הנטוע עמוק בשיח המדיני על הספרות, ראוי לזכור עד כמה שונה היה הרושם שעוררה דמותו של אלתרמן, כפי שהיא הוטבעה בספרות בני דורו. דוגמה סימפטומטית היא ספרו של אורלנד, נתן היה אומר, שבו מצוירת על פי זיכרונו הפלסטי המופלא של אורלנד דמות מגומגמת של אלתרמן, בדיבור ובכתב יד, דמות מכונסת ומופנמת, המעוררת מיניה וביה הרהור על שמו של ספר

41 דב סדן, 'מבוא האסופה', ליובה אלמי, שירים ופואמות, תל-אביב: הוצאת ליובה אלמי, 1982.

42 מטעם זה ביקש לייצר שיטת הקבצה חדשה של שתי שלישיות בנות זיקות אידאולוגיות חיצוניות משותפות: האחת – גרינברג, שלום ולמדן והאחרת – שלונסקי, אלמי והמאירי.

זה, שאולי היה צריך להיקרא 'נתן היה שותק'. על חכמתו של אלטרמן לית מאן דפליג. טקטיקה, אסטרטגיה, השהיה מתוך כוונה להמם את קהלו – כל אלה טעונים יישוב הדעת והרושם עם מה שהוכר כדמותו של אלטרמן.⁴³ ואמנם גם מירון עצמו שינה הרבה בהצגת הדמות, ובחיבורו המאוחר על יצירתו המוקדמת של אלטרמן, פרפר מן התולעת (תשס"א), החליף את ההסברים המדיניים בהסברים פסיכולוגיים ותרבותיים, והבליט דווקא צד מעוכב ומהוסס זה שבאישיותו של אלטרמן, שהוא כל כך לא כשיר להשתתפות מחושבת וערמומית בחייה של הרפובליקה הספרותית, או לאחרונה בהפניית זרקור ביקורתי מיוחד אל שולי הקנון השירי המודרני – שירתו של אליהו טסלר.

עם זאת, יש להדגיש כי ההסבר הטקטי-המדיני שניתן להופעתו המעוכבת של נתן אלטרמן לא נשאר ביחידותו. זאת מן הטעם העקרוני שההסבר אינו תלוי באישיותו של המשורר ובמנטליות התרבותית שלו, אלא בתפיסה דטרמיניסטית של הרפובליקה הספרותית המופעלת על ידי כוחות היסטוריים תוך כדי התקדמות משלב לשלב להגשמתו של טלוס פואטי. על יסוד תפיסה זו, שהיא היסטורית-מדינית, הסביר מירון גם את הופעתו והיעלמותו של תופעות אחרות בספרות העברית כמותנות במציאות פוליטית ספרותית: 'במציאות ספרותית שבה שלטה הפואטיקה הביאליקאית שלטון בלי מצרים לא היה יכול להימצא למשוררת כרחל [...] מקום של ממש'.⁴⁴ כך הוסבר מקומה המינורי כביכול של רחל בראשית שנות העשרים. האמנם הכרח שכך יהיה ו'לא היה יכול' להיות אחרת? כלום לא צמחו בצלה של הפואטיקה הביאליקאית גידולים שונים, דוגמת אברהם בן-יצחק (סונה) ודוד פוגל, הנחשבים למבשרי המודרניזם מן הגל החדש של שנות השלושים? וכיצד יש להבין את המושג 'מקום' (המינורי או המז'ורי) המוקנה למשורר בטיעון מסוג זה, אלא אם כן הטיעון עוסק רק במובנו הקונקרטי של 'המקום המדיני' ברפובליקה הספרותית, דהיינו השליטה באמצעים הכלכליים (עסקי מו"לות ורווח מפרסום), החברתיים (מעמד בקהילייה הלאומית) והמגננוניים (סטטוס בחבורה הספרותית). אגב, מקום מרכזי כזה יכול לתפוס גם גרפומן שקנה לו עמדה מרכזית בעסקונה הספרותית.

43 אופיינית למשל היא תגובתו של אלטרמן להופעת ספר שיריו של יונתן רוש חופה שחורה, תל-אביב: מחברות לספרות, תש"א. הזעם השתוק וההתכנסות הפצועה והנדהמת מעידים על אישיות לא קונספירטיבית של משורר שכולו הגבה רגשית וספונטנית, ואין זה סותר את האפשרות שלו ליצור בתוך ממד מובחן ומתוכנן של תגובה שכלתנית, דוגמת שירי 'הטור השביעי'. ראו יעקב אורלנד, נתן היה אומר, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה, עמ' 46-47.

44 דן מירון, אמהות מייסדות, אחיות חורגות: על שתי התחלות בשירה הארצישראלית המודרנית, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשנ"ב, עמ' 48.

במסות מאוחרות אלה של מירון קיבלו ביטויי העוצמה השירית (כתוכן ספרותי מוטיבי או מטפורי) את הסברם כצורה של תגובה להפעלת כוח חיצוני: 'אסתר ראב ובמידה מסוימת גם [יוכבד] בת־מרים תירגמו את תחושת הקיפוח והדוחק לשפה של כוחנות נשית'. על פי תיאורו, 'ראב הבטיחה לגברים, המצפים ממנה לטיפוח "אָח וַאֲש כיריים", מלחמת מינים אכזרית'.⁴⁵ אולם בזיכרונו עולה המעשה שסיפר ראובן שהם על ראשית הופעתה של אסתר ראב בשירה העברית: 'באחד מטיוליה עם אשר ברש ויעקב רבינוביץ, אל מול פריחת השקדיות האביבית בשדות המושבה, היא שולפת מנעלה דף נייר מקומט וקוראת באוזני שני הידידים את שירה הראשון. הטיול הזה חרץ את עתידה כמשוררת. בעידודם של השניים הפכה למשוררת הצברית הראשונה בספרות הארץ־ישראלית. ושירה הראשונים הודפסו בהדים של ברש ורבינוביץ'.⁴⁶ ל'פריצתה בכוח' אל השירה הנשית העברית מאותה נעל סייעו אפוא שני גברים, ובהוצאת הספרים 'הדים', שהייתה סמוכה לכתב העת שערכו, ראה אור בתר"ץ ספרה הראשון, קמשונים.⁴⁷

אין למעט בערכם של התיאורים ההיסטוריוגרפיים שהציגו הלקין, מירון ואחר כך כמעט כל מי שטיפל בעקבותיהם בשאלות של דורות ספרותיים והסביר זאת במסגרת נרטיב ביקורתי רחב יותר של הפוליטיקה השוררת ברפובליקה הספרות. אך יש, מטעמים שעוד יוסברו, להעמיד לצדם תיאורים אחרים של המרחב ההיסטוריוגרפי במושגים של סביבה ואקלים תרבותיים כדרך שהמושגים האלה החלו להתפתח ולצמוח קמעה קמעה בתולדות המחשבה האירופית מאז המאה השמונה־עשרה ועד לכיוונים המודרניים במאה התשע־עשרה והפוסט־מודרניים במאה העשרים. הבנת ההתפתחות הזו היא, כפי שעוד נראה, בעלת חשיבות להבנת הגישה האלטרנטיבית האקולוגית שחיבור זה מבקש להציע.

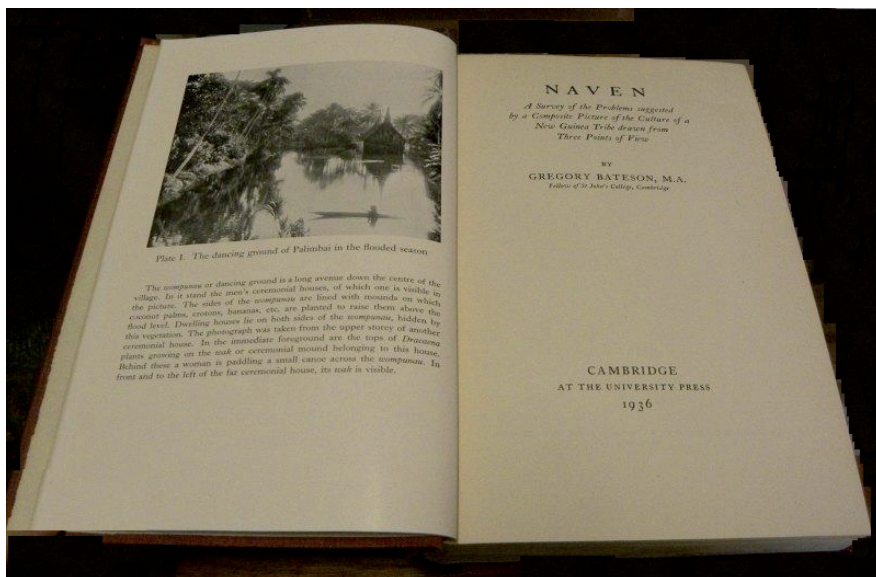
45 דן מירון, שם, עמ' 97.

46 ראובן שהם, 'אסתר ראב ושירתה', אסתר ראב, ילקוט שירים, תל־אביב: הוצאת יחדיו ואגודת הסופרים, תשמ"ב, עמ' 15.

47 דוגמה מרתקת לאופן שמירון רוקם נרטיב כזה היא מסתו 'טורא בטורא, אינש באינש' בספרו האדם אינו אלא...: חולשת־הכוח, עוצמת החולשה – עיונים בשירה, תל־אביב: זמורה-ביתן, תשנ"ט, עמ' 87-196. במבוא לספר זה מירון מעמיד במרכז את שאלת הכוח והחולשה כשאלה יסודית בהבנת ספרות בכלל ושירה בפרט. הערה על כתיבתה הפמיניסטית של אסתר ראב, כמוגדרת בתוך פרמטרים של כוח וחולשה, ראו שם, עמ' 13.

פרק שני

מוצא השיח האקולוגי על התרבות

גרורי בייטסון, נאבן, מהדורה ראשונה, קיימברידג' 1936

א. השיח ההיסטורי 'האקלימי' על התרבות

לצדו של הנרטיב על הרפובליקה הספרותית ניתן להציע נרטיב נוסף שיגביל את הבלעדיות המופרזת של היסוד הלוחמני, אשר הובא אל המחקר מהמניפסטים המודרניים ולא דווקא מהטקסטים ומהחיים הביוגרפיים או הספרותיים עצמם, כדוגמת ההשלכה של הלוחמנות הנשית בשירי ראב על האסטרטגיה הספרותית שלה, שעליה הצבענו בפרק הראשון. נרטיב כזה יכול לכלול גם את סיפורה של הרפובליקה הספרותית, את מאבקה ותכניה, ובכך לשמש מעטפת רחבה שתביא בחשבון תכונות של התפתחות ספרותית תלוית סביבה, אשר הנרטיב המדיני לבדו אינו קשוב להן.

דברים אלה מכוונים לנרטיב שכבר הוכן בשיח על החיים הספרותיים כמערכת סוציו-ספרותית, כאשר בתיאורן של תופעות שונות נעשה שימוש במושגים ביולוגיים, אם כי בלי לייחס אותם למסגרת המאגדת אותם לתפיסת החיים הספרותיים כמערכת ביולוגית או אקולוגית. מושגים כגון 'אבולוציה', 'מוטציה' ו'גנזיס' הופיעו למרבה הפליאה דווקא אצל פורמליסטים, למשל אצל בוריס אייכנבאום ויורי טיניאנוב, כלשון מושאלת. במסות הפרוגרמטיות שלהם, שכונסו באסופה הקלסית על פואטיקנים פורמליסטים וסטרוקטורליסטים רוסיים, יצאו שניהם נגד הגישה ההיסטורית הרדוקציוניסטית, הרואה בתהליך הספרותי שורה של עובדות דיאכרוניות שיש ביניהן קשר סיבתי פשוט.¹ טיניאנוב אף לגלג על העיסוק ההיסטורי בתולדות ההשפעות כעיסוק בשאלה 'מי אמר זאת לראשונה?'. במסות שכתבו אייכנבאום וטיניאנוב הם תבעו יציאה ממסגרת הדיון בשאלות אסכולאיות הקשורות בקבוצות ספרותיות, ותבעו לפתוח את הדיון ההיסטוריוגרפי לשאלות רחבות העוסקות במבנים סוציולוגיים של החברה בכלל ושל הספרות בתוכה. בכמה מאבחותיהם ותביעותיהם העקרוניות העלו טענות מקדימות

1 המסה של אייכנבאום, 'סביבה ספרותית', נדפסה בלנינגרד בשנת 1929, והמסה של טיניאנוב, 'על אבולוציה ספרותית', שאותה הקדיש לאייכנבאום, נדפסה בשנת 1927 ושוב בשנת 1929. לשתי המסות ולהערות המהדירים ראו: Boris M., Ejxenbaum, 'Literary Environment', in: Ladislav Matejka and Krystyna Pomorska (eds.), *Readings in Russian Poetics*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1978, pp. 56-65; Jury Tynjanov, 'On Literary Evolution', *ibid.* pp. 66-78

המאפשרות דיון אקולוגי בשאלות ספרותיות, סוגיה שתידון עוד בהמשך הדברים.² לצד החדרתם של המושגים 'אבולוציה', 'מוטציה', 'גנזיס' ודומיהם, כהשוואה מודעת, פעלה הלשון הביקורתית המטפורית את פעולתה הלא מודעת בכל שפה ביקורתית שבה דובר על 'צמיחה' של סופר, על 'גוועיה' של טעם ספרותי, על 'קרקע גידול' המתאים לז'אנר ספרותי, ובעיקר המושגים המפריים 'אקלים תרבותי' ו'אקלים דעות', שהזינו מאוחר יותר תובנות אקולוגיות תרבותיות כמסבירות תופעות חברתיות, פוליטיות ואסתטיות.

מוצאה של המטפורה 'אקלים תרבותי' הוא בתפיסות רציונליסטיות בנות המאה השמונה-עשרה, שהסבירו הבדלים בין עמים ובין תרבויות באמצעות מנגנונים רדוקציוניסטיים, ביולוגיים וגאוגרפיים. מקורם של הסברים אלה בתאוריות אקלימיות דתיות למחצה מהתקופה הקלסית ומימי הביניים. תאוריה זו צמחה מתפיסתם של היפוקרטס, גליאנוס ואריסטו, שחילקו את הארץ לשבעה אזורים אקלים הנתונים תחת השפעתם של שבעת כוכבי הלכת. חלוקה זו כרכה יסודות גאוגרפיים ביסודות אסטרונומיים, וממנה נבעה עמדה דטרמיניסטית לגבי גורלם של עמים ופרטים שמקום חיותם בשבעת האזורים האלה. תורת האקלימים קישרה בין תנאים סביבתיים-גאוגרפיים ובין אפיונים אנתרופולוגיים המכתיבים את חייו של האדם, את תרבותו ואת המבנים הפוליטיים שהוא מכונן. על פי תפיסה זו, רק באזורים ממוזגים מתעצבת חברה מתוקנת. נימוק זה התגלגל בימי הביניים ממרחב תרבותי אחד למשנהו, ובכל מרחב ניסו הוגים שונים להוכיח כי האקלים המקומי הוא הממוזג, ולפיכך התרבות המקומית – של עיר מסוימת, של עם ומדינה, או לעתים של מרחב תרבותי אמורפי, דוגמת 'ארצות האסלאם' – עולה בערכה על שכנותיה באזורי אקלים אחרים.³

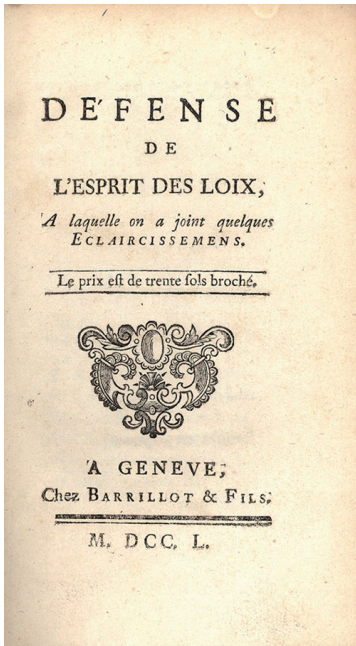
בפילוסופיה של המאה השמונה-עשרה הוצגה תפיסה פוליטית חברתית-

2 להערות על סוגיה זו ראו זוהר שביט, החיים הספרותיים בארץ ישראל 1910-1933, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והמכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ג, עמ' 19-21.

3 על התאוריה האקלימית אצל אריסטו, היפוקרטס וגליאנוס ראו ש"צ אלטמן, 'תורת האקלימים לר' יהודה הלוי', מלילה א (תש"ד), עמ' 1-17. לסיכום ממצה של תורת האקלימים בימי הביניים ראו George H. T. Kimble, *Geography in the Middle Ages*, New York: Russell and Russell, 1968 [1938], pp. 151-160, 177-180; M. J. Tooley, 'Bodin and The Medieval Theory of Climate', *Speculum* 28 (1953), pp. 64-83. למאמר מקיף ומסכם, שיש בו שפע של מובאות מן הספרות הקלסית ומספרות ימי הביניים על תאוריות אקלימיות ועל מהלכיהן במחשבה היהודית, ראו אברהם מלמד, 'ארץ ישראל והתיאוריה האקלימית במחשבה היהודית', אביעזר רביצקי ומשה חלמיש (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"א, עמ' 52-78.

תרבותית זו בחיבורו של מונטסקיה (1689-1755) על רוח החוקים (1748). תת- הכותרת של החיבור מצהירה על ההשקפה שבבסיסו:

על רוח החוקים או על הזיקה שראוי כי תתקיים בין החוקים לבין המבנה הפנימי של כל משטר, המידות, האקלים, הדת, יחסי המסחר וכו' ועל כך הוסיף המחבר מחקרים חדשים על חוקי רומא הנוגעים לירושה, על חוקי צרפת ועל החוקים הפאודליים.

נוסח זה מציע מגמה דידיקטית פוליטית שנועדה להדריך את השליט כיצד לכוון את מעשיו תוך התחשבות בקשר של התרבות המדינית לסביבתה הגאוגרפית והאקלימית. לדיונו של מונטסקיה הייתה השפעה רבה, וממנו ומן הבאים אחריו יש למתוח את קווי ההשפעה על המחשבה החדשה על 'אקלים הדעות'.

אף על פי שמוצאה של תורת האקלימים היה כאמור מושרש בתפיסת עולמם של הוגים מימי הביניים ששאבו רעיונות מהוגי התקופה הקלסית העתיקה, מונטסקיה היה הראשון שניסה לקשור באמצעות המונח 'אקלים', שהוראתו בצרפתית בת זמנו הייתה 'אזור', את היסוד האקלימי עם היסוד הרגיונלי. קישור זה הוליך אל דיון פוליטי מעשי באופיים של בני אדם, של חברות ושל משטרים, שלאזור הגידול שלהם ייחס מונטסקיה כוח מעצב מרכזי.⁴

הדיון בשאלת הקשר בין האזור, שהוא גם האקלים, ובין התרבות התנהל אצל מונטסקיה בשני ערוצים מקבילים: תיאורי וטלאולוגי. בערוץ התיאורי, הנדון בעיקר בספר הארבעה-עשר, דן המחבר בשאלה 'עד כמה בני האדם שונים באזורי האקלים השונים'.⁵ ההסבר הניתן לשוני זה הוא ביולוגיסטי, ויהיו שיאמרו 'גזעני', וממנו נובעים לטעמו הבדלים מנטליים, ברוח מה שהיה לפניו בכתבים הקלסיים ובמסורות ימי הביניים:

4 מונטסקיה, על רוח החוקים (תרגום מצרפתית עידו בסוק), מבוא והערות קלוד קליין, ירושלים: מאגנס, תשנ"ח. הערת המהדיר על המושג 'אקלים' ראו עמ' 100, הערה 61.
5 מונטסקיה, שם, עמ' 168.

האוויר הקר מכווץ את קצות הסיבים החיצוניים שבגופנו, ועקב כך גדל כוחם המניע של אלה, ומואצת חזרת הדם שבקצוות לעבר הלב. אוויר קר זה מפחית את אורכם של אותם סיבים, ומגדיל אפוא בכך עוד יותר את כוחם. האוויר החם, לעומת זאת, מרפה את קצות הסיבים ומאריך אותם; הוא מפחית אפוא את הכוח המניע שלהם.

בני האדם באזורים הקרים הם אפוא נמרצים יותר. [...] הכוח הרב יותר יוצר בהכרח השפעות שונות: למשל, יותר ביטחון עצמי, דהיינו יותר אומץ; יותר מודעות של אדם לעליונותו, דהיינו פחות תשוקה לנקמה; אמונה רבה יותר בביטחון האישי, דהיינו יתר פתיחות ופחות חשדנות, תכונות ועורמה. הקיצור, הבדלים אלה יוצרים אופיים שונים ביותר. שים אדם במקום חם וסגור, הוא יסבול, מן הסיבות שהזכרתי זה עתה, מחולשת לב רבה. [...] באזורי הצפון, ההיבט הגשמי של האהבה כמעט שאינו מורגש; באזורים הממוזגים, האהבה, המלווה באין-ספור עזרים, מנעימה עצמה על ידי דברים שבתחילה נדמה שהם האהבה עצמה ובעצם הם עדיין לא האהבה; באזורים החמים יותר, אוהבים את האהבה לשם עצמה, היא סיבת האושר היחידה, היא החיים.⁶

החידוש של מונטסקיה ביחס למסורות הקלסיות היה בכך שניסה להקנות לתפיסתו מובן טלאולוגי מדיני מתוך כוונה 'לחנך' את השליט כיצד יתאים את החוקים למערכת האקלימית:

עליהם להיות קשורים לטבע ולעיקרון של הממשל שכונן כבר [...]. עליהם להיות קשורים לאופי הפיסי של הארץ; לאקלים המקפיא, הלוהט או הממוזג שלה; לאיכות הקרקע, למצבה, לגודלה; לאורח חייהם של בני-האדם – איכרים, ציידים או רועים.⁷

חיבורו של מונטסקיה, שהוא ביסודו חיבור בעל אופי אזרחי-מדיני, נעשה מקור למחשבה הקושרת מחדש, ברוח הקלסיקה, בין מבני תרבות 'מלאכותיים' ובין מבנים אורגניים של הטבע. מעתה נתפס המבנה התרבותי כאופן של תגובה לטבע, ובהתאמה לכך נקלטה התרבות לא כמבנה מלאכותי אלא כצורה 'הנמשכת' מן הטבע ומונחת לצדו על קו קצף אחד.

למרבה הפרדוקס, דווקא הסבר משכילי-רציונליסטי רדוקציוניסטי זה שימש את מבקריה הרומנטיים של ההשכלה במתקפתם על הרציונליזם. הדוגמה המובהקת

6 מונטסקיה, שם, עמ' 167-169.

7 שם, עמ' 48.

לכך היא משנתו האורגנית-הגנטית על התרבות של גוטפריד הרדר (1744-1803), אשר כבר בספרו הראשון, קטעים על הספרות הגרמנית החדשה, הציג את עיקרי תפיסתו על ההבדל שבין 'עם', כמושג המציין ישות טבעית, לבין 'לאום', כמושג המייצג ישות מלאכותית. במקום שהעמידה ההשכלה הקלסית את המומנט האובייקטיבי והאוניברסלי כדומיננטה תרבותית, הציג הרדר עמדה חלופית של סובייקט אתני ייחודי, שנולד במרחב גאוגרפי מסוים בעל תכונות סביבה ואקלים מיוחדות, כלומר כדומיננטה גנטית-תרבותית. לדעתו, מן הדומיננטה של הטבע נוצרה השפה הטבעית של שירת העם, האוצרת את הריתמוס של נופי המקום ואקלימו, וממנה נולדת השפה הבוגרת של העם, המזוהה לעתים בטעות, כמו אצל מונטסקיה, עם לאום.⁸ העם הוא תוצר אורגני של מקום הולדתו, ואילו הלאום הוא ארגון מלאכותי, לא טבעי, של צורת שלטון של בני אדם על בני אדם אחרים.⁹ השפה בכלל והשפה השירית בפרט היא הגשר שבין רוח האדם ל'רוח הטבע', שאותה, כך סבר הרדר בדומה לקאנט, לא נכיר כשהיא לעצמה אלא מתוך רוח עצמנו, הנולדת מן הטבע, ואשר אותה אנו חווים בדרך בלתי אמצעית בשפתנו. עמדה הרדריאנית עקרונית זו תוארה באופן מפורט במסה המופתית של ישעיהו ברלין 'הרדר וההשכלה', שבה הצביע ברלין על השורשים העמוקים שהיו לעמדה מבזרת זו לעומת האחדות הקלסיציסטית אצל פילוסופים כגון וולטר, וינקלמן, ובמיוחד מונטסקיה:

Societies are created by climate, geography, physical and biological needs, and similar factors; they are made one by common traditions and common memories, of which the principle link and vehicle – indeed, more than a vehicle, the very incarnation – is language.¹⁰

משהוקנה לאקלים של אזור גאוגרפי מעמד מכונן בניתוח 'האקלים התרבותי',

8 וראו כדוגמה השפעתה של השקפה הרדריאנית זו על ביאליק בבואו להסביר את הופעת הפסיפס כ'אמנות שמית' ואת ציורי השמן כ'אמנות ארית' (הבחנה שאין לה כל יסוד בהיסטוריה של האמנות): '[...] שינוי התכונות האלו שבין המשפחה הארית ובין המשפחה השמית אינו מונח במקצוע הציור בלבד, אלא גם בכל מקצועות היצירה הלאומית של כל אחת מהן [...]'. ח"ג ביאליק, דברים שבעל פה, כרך ב, תל-אביב: דביר, תרצ"ה, עמ' ט-יח.

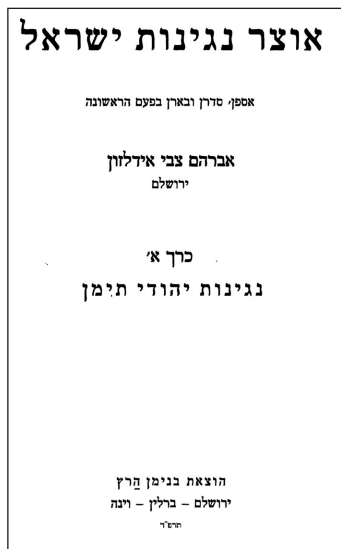
9 סיכום ממצה של התפיסה האורגנית של השפה בפילוסופיה של הרדר ראו שמואל הוגו ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה: מתקופת ההשכלה עד עמנואל קאנט, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ח, עמ' 50 ואילך.

10 Isaiah Berlin, 'Herder and the Enlightenment', in: Earl R. Wasserman (ed.), *Aspects of the Eighteenth Century*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press and Oxford University Press, 1965, p. 63. ראו במיוחד ההשוואה למונטסקיה והשפעת הפילוסופיה של ויקו על הרדר ודילתי.

התפוררה תודעת האחדות הידועה של הרוח הקלסית, זו שהתעלמה מאפיונים תרבותיים מבוזרים, אשר לכל אחד מהם ייחודו האקלימי-המנטלי. זוהי למעשה תרומתו של הרדר למחשבה הרומנטית בהתייחסותה לעולם הקלסי מנקודת מבט חדשה השוקלת את מקומם של ערכים אוניברסליים מול ערכים פרטיקולריים. הבחנתו העלתה אפשרות חדשה של הסתכלות על התרבות כעל מבנה בעל מרכוזים רבים. ניכר כי הרדר נטל ממונטסקיה את ההשקפה האקלימית, אך נמנע מהליכה בעקבות העמדות השיפוטיות שלו כלפי האקלימים התרבותיים הדרומיים, שאותם ראה מונטסקיה כנחותים בהשוואה לאקלימים הצפוניים. בכך הוכן המצע לדיונים במבנה תרבותי מבוזר ולא היררכי בתופעות ספרותיות. דוגמה ידועה לעיון כזה הוא חיבורו 'על הרוח בשירת העברים', שבו חזר על הנחות היסוד האלה כהנחה להבנת השירה העברית במקרא:

שירת כל עם ועם פונה אל אותו אקלים אשר בו עוצבה. שמיים נמוכים קרים וערפיליים מפיקים תחושות ותמונות מן הסוג הזה; ומקום בו השמיים חופשיים ורחבים, שם גם לנשמה מוקנים מרחב ומוטת כנפיים ארוכה.¹¹

הספרות העברית וביקורת הספרות מסוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים, ש'שוחחה' פעמים רבות על עצמה במושגים לא מעודכנים באיחור של מאה שנה, שימרה את השיח הזה בצורתו הראשונית ההרדריאנית המודעת, ולפיכך גם התמימה במידה רבה. דוגמה טיפוסית לכך היא עבודת האיטוף, השחזור והמיפוי של אברהם צבי אידלזון, שהשלים בתרפ"ח את חיבורו בן חמשת הכרכים אוצר נגינות ישראל. כל אחד מהכרכים יוחד למרכז שונה של התפוצות (תימן, בבל, פרס, בוכרה וסוריה) ולמסורת הנגינה העברית שלו בקריאת התורה ולמסורתיו בנגינות עממיות.¹²

11 יוהאן גוטפריד הרדר, על-אודות הרוח אשר בשירת העברים (תרגם מגרמנית יוסף האובן (נבו)), רמת השרון: הוצאת ירון גולן, תשנ"ד, עמ' 28.

12 אברהם צבי אידלזון, אוצר נגינות ישראל, א-ה, ירושלים, ברלין ווינה: בנימין הרץ, תרפ"ב-תרפ"ח.

אידלזון לא הסתפק במיפוי המפורט שבספרו תולדות הנגינה העברית אלא ביקש, כהצהרת כותרת המשנה של חיבור זה, לתאר את 'מהותה יסודותיה והתפתחותה' של מסורת הנגינה העברית בקריאת התורה ובפיוט ואת מסורת הנעימות העממיות, ולהתחקות אחר מוצאן של המסורות הללו באמצעות הנחות היסוד של הרדר:

גוי ונגינתו. עם עם ונגינתו, שנוצרה בהשפעת הטבע והאקלים, שבהם נתפתח, ומתוך תנאי חייו המיוחדים. ושני טפוסים בנגינתם של בני האדם התרבותיים: הנגינה המזרחית והנגינה האירופית, השונות זו מזו ביסודותיהן ובצורתן. [...] לדוגמא ישמשו הפינים והתורכים הנזכרים. אלו, הראשונים, משנבדלו מגזעם, הלכו ונתישבו על אגמי המים של הלשון הצפונית אשר לים הבלטי. שם אד וערפל מכסים את השמים, וממלאים חללו של האויר, הגשמים מרובים והשלגים מרובים, החורף ארוך והקור חזק, הלילות ארוכים, והימים קצרים ואפלים, וברובם רוחות מילילות וסערות הומות, ומסביב רעש הים וגליו ואופל יערות עד בארץ לכל גבולותיה. כך הוא הטבע והאקלים של ארץ הפינים, ארץ הדומה לשוודיה, נורווגיה ושקוטיה, – ולכן נגינת הפינים ונגינות העמים האלה דומות זו לזו ברוחן. אדם מדמה להאזין מתוך נגינתם של אלו זעף גשם שוטף, סערת רוח על פני האגמים, רעש עצי היערות העבותים, וסופת הים הטעון הררי קרח; מדמה הוא לחוש בנגינתם גם את עב הערפל, את מסתרי הלילות האפלים. – אבל התורכים, בני גזעם של הפינים, התישבו במערבית דרומית של אסיה ובאסיה הקטנה – במזרח, ששָׁמְיו זכים וטהורים, ואוירו דק וצח, וּחֲמָתוּ מעוררת את החושניות; בארץ מדבר צחיחה, בין הררי סלעים, שְׁהַד חוזר בהם ונשנה משבע ועד שתים עשרה פעם, – לכן גם בנגינתם חושניות מורגשת, מונוטוניות מְדַבְּרִית, עם צלולים מבהיקים כטוהר השמים, שקולותיהם משתברים כהד ההרים, וכאלו נפש עִיפָה מתוך צמאון מקוננת מתוך כל נעימה ונעימה שלהם, והיא נאנחת ואומרת: צמאה נפשי! – קצורו של דבר, נגינת התורכים מזרחית היא, ונגינת הפינים אירופית צפונית היא, אע"פ שאלה ואלה מגזע אחד מוצאם.¹³

התנסחות חד-משמעית כל כך ברוח ההבחנות של הרדר, הנראית כנטולה בשלמותה מחיבורו על רוח שירת העברים, כמעט שלא ניתן למצוא בביקורת התרבות האירופית בסוף המאה השמונה-עשרה ובראשית המאה התשע-עשרה. אם העמדות

13 אברהם צבי אידלזון, תולדות הנגינה העברית, מהותה יסודותיה והתפתחותה, תל-אביב וברלין: דביר, תרפ"ד, עמ' 1-2.

שצמחו מתפיסתם של מונטסקיה ושל הרדר חלחלו אל השיח הספרותי הפופולרי, הן היו מעודנות ומרומזות, כגון ההבחנה שבין 'ספרות צפונית רומנטית' ל'ספרות דרומית קלסית' (Madame de Staël, *L'Allemagne*, Paris 1810), או השיח החינוכי-האסתטי, שהצביע על הצורך של המתחנך להיפגש עם אקלים גאוגרפי שונה מן המוכר לו, על פי רוב באמצעות מסעות למחוזות שונים באיטליה, לשם השלמת עיצובה של 'הרוח האירופית המלאה'.

הנרטיב הביולוגיסטי המשכילי האירופי, שנולד מתוך השקפה הרדריאנית, שכן במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה כשיח רדום בלא מודע התרבותי הקולקטיבי האירופי. הוא פרץ מפעם לפעם במקום שנרטיבים אחרים לא יכלו לספק את מלוא ההסבר לתופעות תרבותיות, והיה מורכב ועשיר מן השיח המודע, דווקא משום שלא התחייב בתמימות דוקטרינרית לעמדה הרדריאנית וספג בעיקר השראה משפתה המטפורית.

הייתה זו רק שאלה של זמן ושל שינוי במיקוד התרבותי בשיח הביקורתי עד שתופיע תביעה לרה-לגיטימיות של תפיסות אלה ברמה מודעת, אם כי עדיין מושאלת ומטפורית. תביעה כזאת הושמעה פה ושם בטיעונים רומנטיים ונאו-רומנטיים שונים, שביקשו לתפוס את התרבות, ובכלל זה כמובן גם את הספרות, כחלקים 'גבוהים' של הטבע, המתווכים באמצעות 'הטבע האנושי' והמודוסים הנפשיים שלו. תפיסה כזאת מסתתרת במידה משתנה של חשיפה רטורית בתורת הז'אנרים של פרידריך שילר, במסתו 'על שירה נאיבית וסנטימנטליסטית', או ברטוריקה חינוכית ספרותית רוסואיסטית שניתן למצוא בעיקר בכתבים דידיקטיים נאו-רומנטיים.¹⁴

אולם מחשבה פורייה זו דוכאה על ידי דגמים חלופיים ששגשגו סמוך מאוד לרומנטיקה, ולמעשה שאבו את מקור חיותם ממנה. ראשון להם הסימבוליזם הצרפתי במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. אסכולה פואטית זו, שהגיבה בהתנגדות חריפה לפוזיטיביזם הנטורליסטי והריאליסטי של זמנה, אחראית יותר מכול להעמדתו של ה'מלאכותי' במרכז המחשבה על האמנות. בגני העדן המלאכותיים של שארל בודלר, שנבראו באלכימיה סינסטטית סימבוליסטית, בציוריו החושניים של גוסטב מורו, שסנתזו חומרי צבע ממרקמים אופטיים מוחשים במישוש (כצבע 'רסק הצדפים' הידוע שלו) ובאמצעות כנפי הקרח של הברבור הקופא בשירו של

14 דיון המשווה בין היפעלות מן הטבע להיפעלות מן הנשגב מדגים צורה זו של מחשבה אצל פרידריך שילר, שירה נאיבית וסנטימנטליסטית. על הנשגב (תרגום טוביה ריבנר), תל-אביב: ספרית פועלים והקיבוץ המאוחד, 1985, עמ' 93-97. סיכום מרתק וממצה של תפיסת הטבע הדידיקטי ברומנטיקה כהשקפה רוסואיסטית ראו Irving Babbitt, *Rousseau and Romanticism*⁵, New York: Meridian Books, 1959, pp. 152-174

סטפן מאלרמה – בכל אלה טופח בשקידה בלתי נלאית ובכישרון המצאה ניכר פולחנו של המלאכותי שהוא מעל לטבע, והוא כ'אולטימה דוקסה' של הכישרון האמנותי. המלאכה האמנותית שהיא המצאת המלאכותי הוצדקה באטימולוגיה רטורית ידועה של הסיסמה: 'L'art est artificiel!'

בתוך מסורת משכנעת כל כך בהמצאותיה המלאכותיות, שקיבלה חיזוק וסיוע מתורות הכרה מודרניות, ובעיקר מן הסביבה הטכנולוגית שהלכה והשתכללה, הלכו והתעצמו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה צורות הסבר שתלו את מעשה האמנות בכושר המצאה, בתכנון, בטקטיקה ובאסטרטגיה. הגשר אל המחשבה המדינית, שאף היא תוארה כקונסטרוקציה חברתית מלאכותית, הוקם בכך כאילו מאליו. כל נימוק טבעי התולה תהליכים מנטליים בגורמים סביבתיים הלך והוכחד. זהו שיאו של 'עידן החשד', אם להשתמש במושג הידוע של הסופרת והמבקרת הצרפתייה נטלי סארוט, שהוליד באסכולות הפרה-פורמליסטיות והפורמליסטיות מושגים טעוני מתח מניפולטיבי, כגון 'רטוריקה של אירוניה', 'מחבר משתמע', 'הזרה' ו'דה-אוטומטיזציה'. שיאו של מהלך זה ניכר במיוחד בתאוריות השכנות לאסכולות המודרניסטיות בראשית המאה, כמו הפוטוריזם והקונסטרוקטיביזם, שדחקו כל הבנה של המציאות או של הספרות המייצגת אותה על יסוד הסברים התולים זאת בהבנת היחסים שבתוך הטבע והיחסים של התרבות עם הטבע.

גם תורות הצבע והפרספקטיבה, שנענו הן לתורת הציור באוויר הפתוח (plein air painting) האימפרסיוניסטית והן לקוביזם הפרספקטיביסטי של סזאן, תיארו את הטיפול בצורות החזותיות כמניפולציה טכנית וכעשייה פיזיקלית. בראשית המאה העשרים הקונסטרוקטיביזם והפורמליזם המזרח אירופי בשירה, בציור ובארכיטקטורה צעדו שלובי זרוע עם התאוריה הפורמליסטית ונקטו אותה שפה לתיאור היסודות המתבנתים (קונסטרוקטורים) הפואטיים שלהם.

עם זאת לא הושתק השיח האחר, זה שניסה לתלות את הנמקותיו ביחסים 'טבעיים', היינו, במניעים המקבלים את הנמקתם מן האופן שיחסים כאלה מתבטאים בתיאורים סביבתיים, וכמובן לא במובן הרדריאני שהעתיק את ההסבר הטבעי אל התרבות. שתי דוגמאות טיפוסיות לכך הן ולטר בנימין וארנולד האוֹר. אפשר כי העמדות המרקסיסטיות העומדות ברקע עבודותיו של בנימין, הן שעיצבו בחיבוריו על המודרניזם הצרפתי, בעיקר על בודלר, אותה ערות סיסמוגרפית למושג 'סביבה', לא רק כמושג כלכלי, חברתי ומדיני, אלא גם כמושג אקולוגי. נמצא זאת באופן שהוא 'מגלה' את פעולת ההסתכלות המודרנית שהיא צורה של 'הסתגלות' – תעיית מבט חולפת על פני עצמים הנעים בשדרה המודרנית – שהוא כה שונה מההתבוננות בנוף פסטורלי שקט וסטטי. רגישות דומה לאקולוגיה סביבתית וחברתית מתגלה דרך

קבע גם בעבודותיו של האוֹזֶר, שהיה הראשון שסירב לקבל את 'תורת האופטיקה האימפרסיוניסטית' כבסיס להסבר של תופעות אמנותיות, אלא תלה את ההסבר לפְתִמִּיּוֹת המתפרקת של התמונה האימפרסיוניסטית בתנועת ידו העצבנית והנמרצת של האמֵן המודרני העירוני, המגיב בגעש של נירוזה הסתכלותית מודרנית – פסיכולוגית ולא פוליטית! – לסביבתו הטבעית החדשה; אבחנה פורה ביותר לגבי היסטוריוגרף הספרות העברית שבא לאפיין למשל את סגנונו האימפרסיוניסטי של אורי ניסן גנסין.¹⁵

תאוריות אקולוגיות-תרבותיות שגשגו אפוא על גבי מצע פורה למדי של מסורות ביקורתיות שראשיתן כבר במאה השבע-עשרה, והן הלכו והתעבו עד לעשורים הראשונים של המאה העשרים. היחסים שבין השיח האקולוגי על תרבות ובין השיח הפוליטי עליה התפתחו לאורך כמאתיים שנה בהטיות משתנות של כובד המשקל כלפי אחד הצדדים. סיפורן של הטיות אלה עשוי הוא עצמו להיות מעין היסטוריוגרפיה חלופית לזו שהמסורות האקדמיות ההגמוניות מנחילות עד היום. היסטוריוגרפיה שתעלה סדרה חדשה של שאלות על ספרות ועל תרבות, כמו למשל השאלות, מדוע החלה ההנחלה ההגמונית הדידקטית להתייחס לנרטיבים אקולוגיים דווקא? אימתי בוחרת ההיסטוריוגרפיה בנרטיבים פוליטיים של יחסי כוח, השפעה והתנצחות טעמים תרבותיים? שאלות אלה הן מרכזיות לגבי הבנת ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית והספרות היהודית בלשונות יהודיות ושאינן יהודיות, באשר שם נוטות קטגוריות אקולוגיות של סביבות תרבות ואקלימים תרבותיים (קהילות בתפוצות שונות) להתערבב ללא הכר עם שאלות של הגמוניה פוליטית וכוחות פוליטיים (מגמות של שימור מסורות או שינויין ברוח האמנציפציה או הצינונות). בשל ההטיה הברורה למדיי לשיח פוליטי מן הסוג האחר, ובשל העובדה שמסורות ההנחלה שלו זכו לתיאור מפורט ונרחב למדיי בהיסטוריוגרפיה העברית, מתבקשת תשומת לב חדשה ומפורטת לאפשרות השנייה – כלומר לאפשרות לתאר את תולדות התרבות, ובכללה תולדות הספרות, בתוך ממדים של 'אקולוגיה של הרוח'. מושג זה שטבע גרגורי בייטסון הוא שיעמוד במרכז עיונו כאן.

15 מאמר העוסק כולו בתגובתו של ה-flâneur לסביבה המודרנית ראו ולטר בנימין, בודלייר (תרגם מגרמנית טוביה ריבנר), תל-אביב: ספרית פועלים והקיבוץ המאוחד, תש"ן, עמ' 59-32. על הקולטנות הסביבתית של האימפרסיוניזם ראו ארנולד אוזר, היסטוריה חברתית של הספרות והאמנות, ב, עמ' 264-265.

ב. גרגורי בייטסון והאקולוגיה של הרוח

מטא-מתודולוגיה

את המוצא הישיר של השיח האקולוגי המודרני על אודות הספרות בפרט והתרבות בכלל אני מבקש לטעת במחשב שהעמיד האנתרופולוג הידוע גרגורי בייטסון (1904-1980) במסותיו על 'האקולוגיה של הרוח', שאותן סיכם בספרו האחרון שלבים באקולוגיה של הרוח בשנת 1972,¹⁶ ובו פרש רשת מונחים, הנחות וטיעונים מדעיים והגותיים המקיפה כמה וכמה תחומים מדעיים: בוטניקה, ביולוגיה, אנתרופולוגיה, אתנולוגיה, סוציולוגיה ופסיכולוגיה. השאיפה לייצר מצע מתודולוגי משותף ומתוקף, שעל בסיסו תוצגנה

המתודולוגיות של כל מדעי הטבע ומדעי האדם (ברוח הפרדיגמה של unity of science), הייתה בגדר אוטופיה הגותית מדעית שבייטסון עצמו כינה אותה 'מיסטית', והצביע פעם אחר פעם על גבולותיה כעל קו אופק רחוק שאליו חתר במהלך כל חייו כמדען וכהוגה דעות. את מחקריו הציג כ'שלבים' (steps) להגשמתה של אוטופיה רעיונית מדעית זו, וכך גם ניסח את כותרת ספרו. בכל אחד מפרקי הספר, המתעד את עבודותיו מאמצע שנות השלושים ועד שנות השבעים, ניכר כי נרתם למטרה זו וניסח את משמעותו של כל מחקר בודד כמקטע בתוך מסלול מתודולוגי אוטופי זה. 'המחשבה האינטגרטיבית' הזו – שיש לכנותה כך ולא כמחשבה 'אינטרדיסציפלינרית', וזאת מטעמים שנעמוד עליהם בהמשך – הייתה מונחת, כאמור, כבר בבסיס עבודותיו המוקדמות, והיא הלכה והתרחבה לתחומי מחקר שונים שאליהם פנה. בכל תחום מדע בקריירה המדעית שלו – כאנתרופולוג, כביולוג, כסוציולוג וכפסיכולוג – העמיד מונח חדש, אשר ממנו הסתעפו מונחים נוספים שהיה להם כוח הסברי בתחומי מחקר שונים מזה שהוא 'נולד' בהם ואשר אינם גובלים

16 Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2000² (1972). המהדורה הראשונה של אסופה זו מקיפה מחקרים משנת 1935 ועד הדפסתה בשנת 1972 באותה ההוצאה. מאז הדפסתה נעשתה לחיבור המובהק של בייטסון, באשר בין פרקיה שילב רפלקסיות על עבודותיו המוקדמות, ובסיכומה הביא מערכת של מאמרים קצרים המבקשים לפרוש מחדש רשת של הסתכלויות שתאגדנה יחד את כל מחקריו בעבר. כל מראי המקום מתייחסים אפוא למהדורה השנייה שנערכה בידי מרי קתרין בייטסון (Mary Catherine Bateson), בתו מנישואיו הראשונים לאנתרופולוגית מרגרט מיד. במהדורה זו הוסיפה העורכת רשימות סיכום רטרוספקטיביות של בייטסון הנוספות על אלה שנדפסו במהדורה הראשונה.

זה בזה. בסופו של דבר חתר להעמיד מפה סינכרונית רציפה של מדעי הטבע ומדעי האדם שתספק הסבר מדעי מערכתית משותף לתחומים שונים, אשר ממנו יהיה אפשר לגזור מובן אפיסטמולוגי לגבי מקומה של התודעה האנושית כמוסברת בתחומי המדע והרוח באופן משולב.

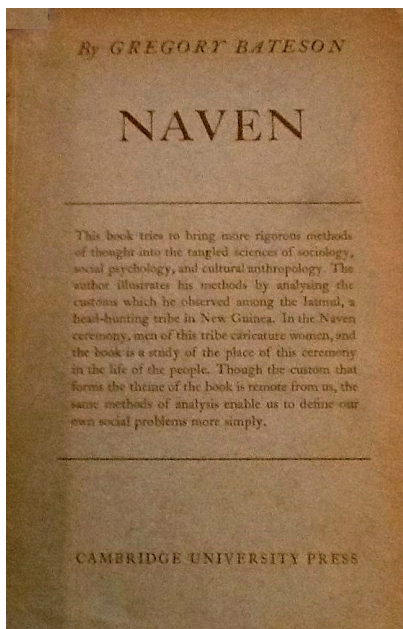
כדי להתקדם במשימה של שרטוט מפה כזו העמיד בייטסון שאלה מטא-מתודולוגית (ואולי יש לומר שאלה 'מקדמית') החוזרת בכל עיוניו: האם שאלה 'טיפוסית', העומדת במרכזה של דיסציפלינה מדעית אחת, יכולה להישאל בתחום שונה, ובכך יצופו מובנים סמויים שלא טופלו בתחום היווצרותו? האפשר, למשל, כי שאלה שמציג בולוג על התפתחות המינים תוכל להישאל בידי סוציולוג באמצעות אותם מונחים לגבי התפתחות חברות, ובכך תאיר תחומים מוחשכים בהתפתחותן? באמצעות מתודולוגיה הומולוגית זו ביקש בייטסון לפרוץ את גבול הטיפוסיות של שאלות בכל תחום, ולנייד שאלות מתחום לתחום, לא משום שביקש ליצר מרחב עיוני אינטרדיסציפלינרי, אלא משום שסבר כי כל מערכת מווסתת בנויה על יסוד אותם עקרונות ויסות הפועלים במערכות 'אחרות'. בייטסון סבר כי המתודולוגיה הזו – שהקנתה לו מעמד של ראשון ההוגים של הקיברנטיקה (Cybernetics), ואשר אותה קלט בעיקר בעת לימודי הביולוגיה המורפולוגית אשר בה נחקרה תופעת ההומולוגיה¹⁷ – היא המתודולוגיה שתסיר 'דוק דיסציפלינרי' מעיני החוקר, שאינו צופה תופעות בתחומו עד שהוא משנה את דיבורו המדעי לכזה שהוא עשוי ממונחים הנטולים משפת מחקר שונה משלו.

הניסוח של סוגיה זו בידי בייטסון, כעשרים שנה לפני הופעת העיונים הסטרוקטורליסטיים המודרניים הראשונים בחקר השפה ובחקר האנתרופולוגיה מאת רומן יאקובסון ומאת קלוד לוי-שטראוס, הוא חידוש מובהק שלו, גם אם מביאים בחשבון את אקלים הדעות הסטרוקטורליסטי ששרר במדעי האדם כבר מסוף המאה התשע-עשרה. זהו אקלים דעות שהיה רווי בתובנות סטרוקטורליסטיות פרי מחשבתו של פרדיננד דה-סוסייר בתחום חקר השפה, ואלה קדמו כמובן להשקפותיו המתודולוגיות של בייטסון. לכך יש להוסיף כי בשנות השלושים העניקו הגילויים של קלוד שאנון (1916-2001), אבי תורת

17 את הגישה המורפולוגית בביולוגיה הכיר בעיקר דרך מחקריו של אביו, ויליאם בייטסון (William Bateson), ובספרו יחד פרק שלם לבחינה מחודשת של הישגיו בתחום זה. Bateson, 'A Re-examination of "Bateson's Rule"', pp. 379-399. ibid. מחקר זה עוסק בהומולוגיה – דמיון בין שני איברים ביצורים שאינם שייכים לאותו מין ואשר יש להם אב קדמון משותף. לשם קביעת ההומולוגיות היה צורך ליצור הבחנה בינה לבין פונקציונליות של אברים שהתפתחו באותה סביבה אבולוציונית אצל מינים שאין להם אב קדמון (למשל הסנפירים שהתפתחו בסביבה ימית אצל דגים ואצל יונקים). המתודולוגיה הזו חידדה אצל בייטסון את שאלת 'הפונקציה' כ'דמיון הומולוגי' וכסימון התגובה של הגוף לסביבה.

האינפורמציה, המתמטיקאי והקריפטולוג, דחיפה רבה לעדכון מונחיו הבסיסיים של בייטסון בתחום הקיברנטיקה, תחום שבו ביקש להראות תהליכים דומים של יסות ב'מערכות המתקנות את עצמן' בפיזיקה, בביולוגיה ובתולדות התרבות.¹⁸

התפלגות סימטרית והתפלגות משלימה – מאנתרופולוגיה לפואטיקה

מהדורה ראשונה של נאבן,
קיימברידג' 1936

בסקירת ההתפתחות הרעיונית של בייטסון נתמקד באותם מונחים שחידש כמערכת שמכוננת את תפיסתו לגבי 'האקולוגיה של הרוח'. האופק האוטופי שמונח זה מסמן העסיקו כבר בעבודותיו האנתרופולוגיות המוקדמות בשיתוף עם אשתו הראשונה, האנתרופולוגית הידועה מרגרט מיד, עמה ערך תצפיות סוציו-אנתרופולוגיות בשבט איאטמול (Iatmul) שבגינאה החדשה. למעלה מעשר שנים לפני הופעת חיבורו הסמינלי של קלוד לוי-שטראוס *Anthropologie Structurale*¹⁹ הציג בייטסון בשנת 1935 את עבודת הסיכום הראשונה שלו על מבנה יחסים יסודי של התנהלות חברתית-שבטית בגינאה תחת הכותרת 'Culture Contact and Schisomogenesis', ואשר אותו הביא בספרו נאבן (*Naven*), שראה אור שנה לאחר מכן, באמצע 1936.²⁰

18 בעיקר בעבודת המסטר של קלוד שאנון (Claude Elwood Shannon), 'ניתוח סימבולי של מעגלי תמסורות וניתוב', ובעבודת הדוקטור 'אלגברה של גנטיקה תאורתית'; Claude Shannon, 'A Symbolic Analysis of Relay and Switching Circuits', MIT, 10 August 1937; 'הנ"ל', 'An Algebra for Theoretical Genetics', MIT, 15 April 1940. אלה החיבורים אשר בייטסון הרבה להשתמש בדוגמאותיהם לתיאורים קיברנטיים של 'מהלכי משוב ותיקון עצמי'.

19 Claude Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Paris: Plon Juillet, 1958

20 Gregory Bateson, *Naven: A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*, Cambridge; Cambridge University Press, 1936. מהדורה ראשונה זו אולה במהירות והחליפה אותה מהדורת סטנפורד המורחבת: Gregory Bateson, *Naven: A Survey of the Problems Suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*, Stanford, California: Stanford University Press, 1958. ההפניות כאן על פי מהדורה מורחבת זו.

במונח 'סקיזמוגנסיס' (schismogenesis) מצא בייטסון את שורש ההתנהגות האנושית של פרטים ושל חברות, ואותו גילה בדרך התנהלות היום-יומית של השבט ובהתנהלות הטקסטית-החברתית שלו. בייטסון היה הראשון לנסחו, והוא היה תגליתו המובהקת הראשונה שהקנתה לו מוניטין. מושג בינארי זה נראה דומה ביותר למה שאנו מכירים באנתרופולוגיה סטרוקטורליסטית, ויש להצביע על ההבדל שבין האופי הבינארי של האנתרופולוגיה החדשה של קלוד לוי-שטראוס כפי שעוצבה למן שנת 1949, המבוססת על נוסחאות דסיונקטיביות (או-או) לבין המונח הבינארי שטבע בייטסון.²¹

המונח של בייטסון הוא כל כולו הסתכלותי-מורפולוגי. כלומר הוא נגזר מדיווח מתבונן בצורת ההיערכות החיצונית של מצבים והתנהגויות הנצפים בעינו של האנתרופולוג. האנתרופולוגיה של לוי-שטראוס מדווחת אף היא על המורפולוגיה של תופעות חיצוניות, אלא שהיא מגיעה אל ניסוחן הבינארי לאחר סטרוקטורציה 'דקדוקית' בדיבור על אודותן, כמו למשל זו שערך לוי-שטראוס ל'עלילות אסדיוואל' או למצבים שונים בחיים שבטיים בחיבורו החשיבה הפראית.²²

21 המונח 'סקיזמוגנסיס' פירושו 'יצירת חיצוי' ומקורו מן המילה היוונית *σχίσμα skhisma*. הוא אומץ לשפת המחקר (באנגלית) לתיאור 'היווצרות התפלגות ניגודית'. את הסיכום הביא בייטסון בספר: Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, ibid, pp. 61-72. ראו ההגדרה במקורה: 'I would define schismogenesis as a process of differentiation in the norms of individual behavior resulting from cumulative interaction between individuals' Gregory Bateson, *Naven*, ibid, p.175 [הייתי מגדיר יצירת התפלגות כתהליך בידול בנוהגים ובהתנהלויות התנהגותיות של יחיד כתוצאה מיחסים הדדים מצטברים בין יחידים].

22 קלוד לוי-סטרוס [=שטראוס], 'עלילות אסדיוואל', בתוך: דן בן-עמוס (עורך), תאוריות חדשות על ספרות שבעל-פה, תל-אביב: המכון לפואטיקה וסמיוטיקה [=הספרות 20 (1975)], עמ' 8-27, וכן דוגמה מהחשיבה הפראית. בשלב זה של הדיון ראוי להעיר כי השימוש במונח 'מורפולוגיה' נעשה מטושטש במידת מה. כאשר ולדימיר פרוֹפֶּ העניק לחיבורו ברוסית משנת 1928 את השם 'מורפולוגיה של הסיפור העממי' (תורגם לאנגלית בשנת 1954 בכותרת: *The Morphology of the Folktale*) התכוון לאמיתו של דבר ל'דקדוק' הנרטולוגי של הסיפור העממי, ואשר בו עשרים ואחת הפונקציות, שאותן ניסח מתוך אוסף הסיפורים של אֶפְנֶסְקִיב, מרכיבות את האפשרויות התחביריות של הסיפורים כולם. ראו קלוד ברמון, 'המורפולוגיה של המעשייה הצרפתית', בתוך: דן בן-עמוס (עורך), תאוריות חדשות על ספרות שבעל-פה [=הספרות 20 (1975)], תל-אביב: המכון לפואטיקה וסמיוטיקה, עמ' 44-59. בכך דיגל פרופ מתיאור הפונמות (המוטיבים החומריים הסצפיים) של הסיפור העממי אל המורפמות (הצורנים) הדקדוקיות ולפיכך כינה את עבודתו 'מורפולוגיה'. אל היבט תאורטי זה נדרש לימים חוקר הפולקלור אלן דאנדס והציע מערך מונחים המשקף את מלאות הסדר על כל חלקיו הפונמיים-המוטיביים, המורפמיים-הדקדוקיים (מוטיפמות פונקציונליות בעלילה) והאידיאיים: Alan Dundes, 'From Etic to Emic Units in the Structural Study of Folktales', *Journal of American Folklore*, 75, No. 296 (1962), pp. 95-105. פרוֹפֶּ הקדים אפוא את לוי-שטראוס במהלך של תבנות (סטרוקטורליציה) מצבים (אף כי בדיוניים) והפיכתם לסימנים דקדוקיים של מבני העומק

אצל בייטסון הבינאריות הזו מתוארת כבר בהסתכלות הראשונה, כלומר כאלמנט מורפולוגי שהיסוד של החזותי-ההתנהגותי ניבט ממנו באופן מידי. הערך החשוב שהוענק במתודולוגיה של בייטסון להסתכלות ולתיאור מורפולוגיה של התנהגות חברתית, הוטמע אצלו בחינוך שקיבל במסגרת לימודי הבוטניקה והביולוגיה המורפולוגית. היבט זה היה מודע לו היטב, והוא כתב על כך, כאמור, בהרחבה רבה בספרו לקראת אקולוגיה של הרוח בפרק: 'A Re-examination of Bateson's Rule'. כותרת זו מפנה את הקורא אל עבודותיו המורפולוגיות של אביו, הביולוג ויליאם בייטסון, שעסק בהשוואה מורפולוגית בין איברים סימטריים אצל בעלי חיים, וביקש להעמידה על זיהוי סימטריות שאיתר טקסונומיה של צמחים ויצורים שונים, וכן להגדיר מתי סיבת הדבר בתפקודים משותפים לאיברים הדומים ומתי סיבת הדבר במוצא אבולוציוני קדום.²³

במחקרו האנתרופולוגי בגינאה החדשה נחשפה כאמור לעיני בייטסון תופעה שבהבנתה ראה את שיאו של המחקר האנתרופי בתרבותו של שבט איאטמול (Iatmul).

תופעה זו תוארה בספרו כהיערכות מיוחדת של אנשי השבט בעת ניהול טקס Naven (טקס כבוד), שהוא ריטואל המנוהל בידי בני שבט איאטמול, צידי ראשים בגינאה החדשה. הטקס מתבצע כל אימת שבני השבט מבקשים לברך את חבריהם לרגל השלמתן של משימות נחשבות, והריגת אדם היא הנחשבת שבהן. בדרך כלל נוהגים חברי השבט בהפרדה ברורה מאוד בין המינים, אך בעת הטקס ניכרים בפעולות הטקסיות חילופים ייצוגיים של המינים (transvertism) והומוסקסואליות. במהלך הטקס גברים ונשים נעמדו אלה מול אלה ותוך כדי ריקוד; בלבוש, בתנועה ובדפוס דיבור חיקו את התנהגות הקבוצה המגדרית שממולם. הטקס הזה יצר מצב של היפוך סימטריית הכוחות הרגילה בחיי היום-יום. גברים 'היו' לנשים ונשים 'היו' לגברים. הכניסה והיציאה למרחב הטקסי אשררה, אך באופן מהופך, את הסכיזמוגנסיס שבין גברים לנשים, כלומר את ההבדלים המגדריים המסומנים בלבוש, באיפור, בכלים שנושאים גברים ונשים בידיהם ובאורח דיבורם. הטקס משחזר את הסימטריה הזו על ידי שני הצדדים באמצעות שיקופה בפרקטיקה של התנהגות מהופכת, כלומר, העביר אותה לרמת מודעות המאפשרת התייחסות מדרגה שנייה 'מעבדת' לסכיזמוגנסיס הטבוע בחיי היום-יום שלהם. בטקס זה לא

בעלילות הסיפוריות. כמו לוי-שטראוס אחריו ביקש למצוא מבני משפט פורמליים חוזרים, שהיסוד המובחן בהם איננו כאמור מורפולוגי-תיאורי אלא הפשטה דקדוקית. בייטסון ביקר את ההפשטה הדקדוקית, שכן אינה מביאה בחשבון את האלמנטים הרגשיים הטבועים ביחסים השונים שעברו פורמליזציה. ראו Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, ibid, pp. 139.

הוחלפו כל קניינים ממשיים, תופעה שאנתרופולוגים סטרוקטורליסטיים מתארים אותה תדיר בתיאוריהם לגבי טקסים דומים, וכל שנעשה בו הוא מחוות ריקודיות ושיריות שמבטאות אשור של הסימטריה המגדרית באמצעות חיקוי הצד שכנגד. הטקס היה אפוא למעין כניסה לזמן טקסי מוגבל, אשר שבו נשים נוהגות כגברים וגברים נוהגים כנשים בלא שייטנו ביטוי לכניעות (submission) של צד אחד (הנשים) כלפי הצד האחר (הגברים) ביחסים היום-יומיים ביניהם.

הצפייה בטקס זה היוותה עבור בייטסון נקודת מפנה מכוננת במחשבה האנתרופולוגית-החברתית שלו, באשר הפעולה הטקסית הצהירה על הכרה בשונות הטבועה בפרטים של המערכת המגדרית השבטית, ואולם גם בהסכמה להיפוכה הטקסי לשם 'איוונה' (כמעשה סימבולי בלבד ובהקצאת זמן מיוחדת), שבייטסון מצא בה יסוד מובהק של תגובה משובית לשם הקיום וההתפתחות של חיי השבט.²⁴ התנהגות זו הייתה שונה מעיקרה מהפלגנות התחרותית הרגילה של שבט צייד גולגולות זה, שנוהגו הרגיל היה להסלים באופן סימטרי עולה את פרצי האלימות שלו מול יריביו. לראשונה היה בייטסון יכול לזהות הליך חברתי נצפה שהוא 'תיקון פולחני-תרבותי' שאותו כינה complementary schismogenesis, והוא כולל מחוות טקסיות של ויתורים וכניעות של שני הצדדים האחד כלפי האחר ואשורם כטקס פולחני.

התיקון הזה בא, כאמור, לעבד מחדש מצבים של עימות תחרותי ומתעצם שאותו כינה 'התפלגות סימטרית' (symmetrical schismogenesis). היווצרותה של ההתפלגות היא על בסיס התעמתות מתעצמת בין פרטים או קבוצות המשדרים סימנים של 'רברבנות' (boasting) הולכת וגוברת המלווה בעוינות מופגנת, והיא טיפוסית למצבי תחרות בספורט, לקונפליקטים פוליטיים וצבאיים כגון מירוץ חימוש, או לפעולות תוקפניות חד-צדדיות של חברה אחת כלפי זולתה.²⁵

24 תפקוד דומה של הקצאה מהופכת של זמן מגדרי נוהג כבר למעלה ממאה שנים בהנהגה של 'יום האם' בידי אנה ג'רוויס (Anna Jervis, 1864-1948), פעילה בכנסייה המתודיסטית בוורג'יניה המערבית. נוהג הוא שהאבות נוטלים את תפקיד נשותיהם, והנשים יוצאות ממרחב התפקוד הביתי שלהן לבליו במרחב פומבי של פנאי עם חברותיהן. כמו בטקס ה-Naven הופקע הנוהג מן הכלכלה של הנכסים הממשיים. ואכן ג'רוויס נקלעה למאבק משפטי ארוך עם הקונגרס האמריקני שסירב להעניק ליום הזה מעמד משפטי לאומי, כלומר סירב להעניק לו עוצמה כלכלית של ממש, אף שהיה לנכס תרבותי בעל איכות מתקנת (נחגג בכל יום ראשון שני של חודש מאי), והורחב אחר כך למה שנקרא היום 'יום המשפחה'.

25 בייטסון שב והגדיר את שתי ההתפלגויות הללו, 'המתחרה' ו'המשלימה', פעמים רבות בעבודותיו. ראו בהרחבה ובליווי דוגמאות בעיקר בפרק, 'Bali: The Value System of a Steady State' בספרו: *Steps to an Ecology of Mind*, ibid, pp. 107-112.

בסיכומוגנסיס הסימטרי ראה בייטסון אפשרות של השמדה הדדית כמו למשל במלחמות עולמיות או בפרצי אלימות בין קבוצות אתניות ושבטיות.²⁶ בתיקון המשובי-הטקסי ראה בייטסון מעין הוכחה לכך כי עקרון הוויסות העצמי אופייני לכל קבוצה אתנית המאורגנת כמערכת תרבותית. זוהי אפוא נקודת מוצא מוקדמת, ואולי בלתי מודעת לו עצמו, למחשבתו על קיברנטיקה, ואולם היא שאפשרה לו מחשבה משותפת למערכות פיזיקאליות ולמערכות סוציולוגיות אנתרופולוגיות.

'תרבות', לפי בייטסון, אינה אפוא ייצוג סימבולי סטרוקטורלי ומופשט של יחסים סוציולוגיים, אלא פעולה הטבועה בממשות ומווסתת אותה, אשר ניתן לזהותה במחשבה הומולוגיות מורפולוגית עם פעולות מווסתות בתחומים אחרים.²⁷ כבר בעבודתו המוקדמת הזו הביא לידי ביטוי גרעין של השקפה 'אקולוגית' המדברת על מערכת מווסתת בדרך של תגובה מתקנת שמאפשרת את המשך פעולתה – רעיון שנטה לבטאו מאוחר יותר במושגי הוויסות שטבע קלוד שאנון בתיאור מנגנונים של מעגלים חשמליים עם מפסקים.²⁸

שני היסודות שעליהם הצבענו כאן, 'הסימטריה' הנוהגת בין קבוצות של פרטים שונים ו'המשוב המתקן' של ההתנהלות בתוך הסימטריה הזו, הם שהניחו את היסוד למחשבתו של בייטסון כמעט בכל תחום שעסק בו, והם אלו שהיו היסוד למחשבתו על קיברנטיקה. בתחום החברתי ביקש לתאר כל תהליך חברתי-תרבותי על יסוד

26 ראו ההגדרות במלואן: 'Progressive changes of this sort we may describe as *complementary schismogenesis*. But there is another pattern of relationship between individuals or groups which equally contains the germs of progressive change. If for example, we find boasting as the cultural patterns of behavior in the group, and that the other group replies to this with boasting, a competitive situation may develop in which boasting leads to more boasting, and so on. This type of progressive change we may call *symmetrical schismogenesis*', Bateson, *Naven*, ibid, pp. 177-178

27 אין זה מקרה כי עבודתו המשותפת הגדולה עם רעייתו הראשונה האנתרופולוגית מרגרט מיד התבססה בעיקר על פרקטיקה של תיעוד הסתכלויות באמצעות סדרות רבות של תצלומים מן האי-באלי: של הילידים, חייהם היום-יומיים, טקסיהם, כליהם וסביבתם. מבחר ייצוגי של סדרות תצלום אלה הובא אצל תלמידו של בייטסון, מי שנטל עליו לכתוב את הביוגרפיה הסמכותית עליו: David Lipset, *Gregory Bateson: The Legacy of a Scientist*, New Jersey: Prentice-Hall, 1980, pp. 192 ff.

28 ראו לעיל הערה 18. אף שבדוגמה זו הנטולה מן הפיזיקה, ואשר בייטסון סבר כי היא משקפת בכל פרטיה משוב חברתי, העלה את הטיעון ההומולוגי שלו (דהיינו טיעון המבוסס על דמיון סטרוקטוראלי בין מערכת אחת לאחרת) לרמה אונטולוגית (דהיינו לטענה מטאפיזית הגורסת כי המערכות עובדות כולן יחד כמערכת אחת). בכך היה בייטסון אולי למדען המודרני הראשון שהציג התנגדות מתודולוגית חד-משמעית לדיכוטומיה הקרטזיאנית הידועה של טבע מול תרבות.

איתור משובים סימטריים מתקנים באמצעות התפלגות משלימה. הבנת התרבות תלויה בהבנת מנגנוני הוויסות של הליך ההסלמה.²⁹ בכל הליך תרבותי מוטמעת התנהגות של פרט או של קבוצה אסרטיביים (יוזמים, תוקפניים ודומיננטיים) הניצבים מול פרט או קבוצה כנועה. מנגנון זה נצפה כפרקטיקות של מחוות טקסיות, נוהגי תרבות, נימוסים ותבניות שיח, אשר בהם מוותר הצד האסרטיבי על כוחו במעשה סימבולי של התאפקות (למשל מחוות נימוס של גברים כלפי נשים),³⁰ ומעביר במעשה הזה חלק מעוצמתו לצד האחר. הצד האחר ('החלש') מקבל ב'השאלה' (לזמן הטקס בלבד) את המתת הזו ומחזירה לצד הנותן. באקט המסירה של המתנה הזו יש משום סימון עוצמתו של הנותן – רעיון מוכר מעבודתו של מרסל מוס (Marcel Mauss, 1872-1950) על המתנה הטקסית (פוטלאץ') בחיבורו מסה על המתנה שראה אור בשנת 1925,³¹ ואשר בייסוסו כנראה לא היה מודע לו למרות המוניטין שלו.

אפשר כי את האבחנה לגבי הסימטריה המשלימה קיבל בייסוסן מהמחשבה של אמיל דורקהיים על 'סולידריות אורגנית', ואולם הוא הדגיש בה את המרכיב המתקן שיש בכל מערכת פועלת המבקשת לשמר את כל חלקיה באמצעות מנגנונים מאזנים ומווסתים. את המנגנון הזה של 'מערכות התאפקות' (systems of holding back) ביקש בייסוסן לאתר בכל מבנה יחסים שטיפל בו וראה בו גורם מחולל 'תרבות': באנתרופולוגיה, בסוציולוגיה ובעיקר באקולוגיה. לאורך כל חיבוריו משתמע כי ביקש להרחיבו גם להבנת יחסי כוחות בתוך התרבות, כמו למשל בתיאור מאבקים אסכולאיים בהיסטוריה החברתית של הרעיונות. בכך ביקש בייסוסן מדעת ושלא מדעת לפרק את הטענות הדטרמיניסטיות (הדרויניסטיות והמרקסיסטיות) על תחרות בין פרטים, מינים ביולוגיים ואינטרסים פוליטיים וכלכליים, ולהעמידם על אפשרות 'תרבותית' אחרת הטבועה בהכרה האנושית והמבקשת לעבור ממסלול של עימות סימטרי למסלול של עימות משובי משלים. האפשרות שהציע בספרו *Naven* היא אפוא צורה חדשה לחלוטין של תיאור מאבקים בין יחידים וקבוצות ובה יש לראות את עקרון הכינון הפנימי העמוק ביותר של השיח האקולוגי על תרבות. על יסוד האבחנה הזו אפשר כבר עתה להעלות שאלות עקרוניות לגבי

29 ראו תיאורה כ'מנגנון משובי מתקן' ל'התפלגות הסימטרית' (והגדרתה), Bateson, *Naven*, Ibid, p. 176 ff.

30 בשיח פמיניסטי ייאמר כי ההסכמה למחוות אלה באה לאשרר ולהנציח את החולשה הנשית, היבט מגדרי שבייסוסן מודע לו בניתוח טקס הנאבן.

31 ראו הגרסה בעברית: מרסל מוס, מסה על המתנה (תרגום הילה קרס), תל-אביב: רסלינג, 2006.

היסטוריוגרפיה של ספרות. מה שמצטייר לעינינו כיחסי תחרות נטולי פשרה בתולדות התרבות, כמו למשל יחסים בין חסידים למתנגדים, ניגודי השקפה תרבותיים ופואטיים בין תפיסת אחד-העם למיכה יוסף ברדיצ'בסקי, מחלוקות של מודרניסטים מאסכולת ביאליק עם מודרניסטים מאסכולת שלונסקי ואלתרמן, עשוי לקבל מובן שונה מהמוכר לנו. 'השיח האקולוגי על התרבות' עשוי לסמן מחוות סימבוליות 'טקסיות' של סימטריות משלימות בעיבורו של אקלים פלגני-סימטרי, כמו למשל מחוות הפרסום של מאמרי ברדיצ'בסקי בתוך ירחונו של אחד-העם השלח. מערכת מעין זו של מחוות טקסיות היא מורכבת ומסובכת בהרבה מן ההסברים הפוליטיים הרגילים על תחרות, על עוינות ועל מאבקי כוח בין קבוצות פואטיות, משום שהיא מגלה את צללי הקבוצה האחת כהשתקפות ראי בתוך הפעולה הפואטית של הקבוצה היריבה כבאותו טקס 'נאבן' שתואר כאן. אם אכן הסבר זה יש בו ממש, צורת המיפוי של אסכולות פואטיות צריכה להשתנות ותשומת הלב חייבת להיות מופנית מעתה ליסודות משוקפים אלה באלה של הקבוצות 'המתעמתות' החותרות לזהות תרבותית המונחת מחוץ לגבולות המסומנים של מאבקן.³²

למרבה הפליאה גם המחשבה החדשה על 'אנתרופולוגיה גנרטיבית' (GA), שהציג אריך גאנס (Eric Gans) בראשית שנות השמונים, חזרה על ההסבר הזה אף כי באמצעות מונחים חדשים. גאנס הציע, ברוח המחשבה של מורו הפילוסוף רנה ג'רארד (René Girard), לפתוח את תיאור הנרטיב האנתרופולוגי בהצבת האלימות כמומנט מכוון מערכות יחסים בין פרטים ביולוגיים קדם-תרבותיים. פרטים אלה מקיימים יחסים שאותם כינה גאנס *mimetic behavior*, כלומר, שיקוף סימטרי חיקויי של האחד באחר, שבו מפעיל צד אחד תשוקה כלפי מה ששייך לצד האחר כמין רצון להיידמות לו באמצעות אחיזה בנכסיו. המודל התאורטי ההתחלתי הזה של גאנס תואם את סכמת היחסים שמצייר בייטסון כ'התפלגות סימטרית' תחרותית. בשלב השני של התיאור האנתרופולוגי הגנרטיבי סימן גאנס מפנה היפוטתי מכוון, אשר בו בוחרים המתחרים הסימטריים לסמן את הקונפליקט שביניהם בסימון לשוני-טקסי, ואשר בו יש תפקיד חשוב לאלמנט מומצא של 'שעיר לעזאזל' (scapegoat) שעליו פורקים המתמודדים את מטעני האלימות המתחרה שלהם.

גאנס מתאר תהליך של מעבר מ'סכיזמוגנסיס סימטרי' ל'סכיזמוגנסיס משלים' באותו אופן שבו תיאר אותו בייטסון בתצפיותיו בטקס הנאבן. גאנס סבר כי המעבר

32 ראו על פרישה כזו של מנגנון ה'התפלגות המשלימה' בתיאור סביבות התרבות של ברלין ואודסה בפרשת ברדיצ'בסקי וה'צעירים' בפרק הרביעי להלן: 'קריאות אקולוגיות בספרות העברית'.

משלב לשלב באמצעות האירוע המייסד (the originary event), מושג המהדהד את תפיסת ה־event של פוקו, הוא קו מפריד בין התנהגות של פרטים ביולוגיים ובין פרטים בחברת תרבות, והוא תולה את האירוע הזה ביסודות סביבתיים, אקלימיים ובכלכלת המשאבים המדלדלת של קבוצות מתמודדות. ספק אם בייטסון היה מסכים למהלך הספציפי הזה, באשר הוא ביקש להכליל את הגורמים הסביבתיים בתוך התהליך החברתי ולא כיסוד חיצוני לו, ולפיכך ייחס חשיבות רבה לסימבוליות של החלפת התפקודים המיניים בטקס הנאבן, שהיא עצמה נושאת אופי ביולוגיסטי מובהק.³³

הפתולוגיה/המלכוד ב'קשר כפול-מסר' והדגם הלשוני שלהם

מושג הסימטריה נעשה אפוא ליסוד מרכזי בפרקטיקה ההסתכלותית של בייטסון. את הרעיון הזה שאב כאמור מתורת המורפולוגיה של אביו ויליאם בייטסון, שהיה גנטיקאי חלוץ בתחומו, ועסק בתיאור מורפולוגי של סימטריות וסיבותיהן הגנטיות. מכאן נטל בנו גם את ההבחנה הידועה שבין ה'פֶּנוּטִיפּ', שהוא מאגר התכונות הנצפות בכל אורגניזם, לבין ה'גֶּנוּטִיפּ', שהוא מאגר כל התכונות הגנטיות של אותו אורגניזם. הבחנה זו העמידה כלי לעיסוק ביחסים שבין תופעות באנתרופולוגיה חברתית, וחיפוש אחר נוסחה תשתיתית שמכתיבה אותן. הוא הוטרד מהשאלה אם תכונות נצפות הן סטופֶּטִיט (אקראיות הסתברותית-סטטיסטית) או מוכתבות על ידי מנגנון ברירה, שאותו ביקש להסביר באמצעות שינויים שמחוללים פרטים בסביבותיהם ומוכתבים על ידי בני האדם מתוך ברירות אתיות וערכיות.³⁴ לימים נעשתה הבחנה זו של היחס שבין תכונות נצפות (phenotype) למאגר התכונות הכללי (genotype) ליסוד של הבחנה סגנונית ו'אנרית בעבודות מחקר על תרבות,

Eric Gans, *A New Way of Thinking: Generative Anthropology in Religion, Philosophy,* 33

Art, Aurora: The Davis Group, 2011

Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, pp. 267-269. בעמ' 265 במסה על התאוריה של 34

הסכיופריה מיפה את תולדות העיסוק בתורת ההתפתחות על פי שני אופנים אלה של תיאור היחסים בין גנוטיפ לפנוטיפ, האחד כיחסים מוכתבים על ידי תהליכים סטטיסטיים-מטריאליסטיים, ומשום כך גם דטרמיניסטיים (דרוין), והאחר כיחסים המושפעים מהכרעות אתיות או ערכיות (ג'פ לאמארק וסמיואל באטלר). ההבחנה הזו טבועה בבסיס הדיונים בשאלות של סביבה, תרבות וגזע בראשית שנות השמונים, ואשר היו הראשית התאורטית של האקוקריטיציזם בביקורת. בעקבות בייטסון הציגו כותביהם מודלים של זיקות הדדיות בין הפנוטיפ של הגזע, התרבות והסביבה כמשנים זה את זה, כלומר חילצו את הדיון מן הדטרמיניזם של מונטסקיה ושל הרדר והצביעו על מנגנוני בחירה רצוניים של יחסים ביניהם (למשל תכנון הסביבה כגורם משפיע על הפנוטיפ של הגזע). ראו מאמר עקרוני לנושא

זה: Arun Saldanha: 'Reontologising Race: The Machinic Geography of Phenotype',

Environment and Planning D: Society and Space 24 (2006), pp. 9-24

סגנון וצורות ספרות אצל מיכאל בחטין, ואשר אותן מכיר הקורא העברי בעיקר מעבודותיו המאוחרות של גרשון שקד.³⁵ העיסוק ביחסים שבין הפרטים בקהילה לבין עצמם – המחקר על הסכיזמוגנסיס – ועל היחסים שבין הקהילה ובין סביבתה, היה כאמור התחום המובהק שהקנה לבייטסון מוניטין, וממנו המשיך להצמיח אבחנות לגבי התנהגות חברתית והשלכותיה על עיצוב התרבות. המדובר בעיקר בחקר התקשורת בין פרטים במשפחה, אשר בה פרט אחד נמצא במיקום של שליטה על פרט אחר, כמו למשל יחסי אם עם ילדיה. לטעמו טיפוס זה של יחסים צורך מנגנוני ויסות כדי לייצר יכולת התמדה של היחסים האלה.

על יסוד תצפיותיו כאנתרופולוג חברתי ומן ההסתכלות בהתנהלות היום-יומית שבין אימהות לילדיהן בשבט בַּאֲלִי ניסח דפוס תשתיתי של יחסים שאותו כינה 'קשר של מסר כפול-מבע' (double bind). את הקשר הזה זיהה כתנועת דחייה שהאם מפעילה כלפי תינוקה בעת הזנתו או בשעה שהוא מצוי בחיקה; את המצב הבסיסי הזה הציג כמבנה-קשר שבו מעורבים שני פרטים: בצד האחד אדם אחד (או יותר), שהוא 'סובייקט', במובן הכפול שיש למילה זו בשפה האנגלית: 'פרסונה בעלת תכונות אנושיות' אך גם 'נתין' הכפוף לאחר; בצד האחר נמצא אדם אחד (או יותר) שהוא דמות סמכותית שהסובייקט הוא 'נתין' שלה והוא מכבד את סמכותה.³⁶ מתוך תצפית בהתנהלות היום-יומית של השבט בבאלי סבר בייטסון כי הורות, ובמיוחד יחסי האם עם תינוקה, מעוררים את התבנית היסודית של 'קשר של מסר כפול' בהתנהגות וכתקשורת מילולית בעת ובעונה אחת; 'קשר של מסר כפול' הוא התנסות בחוויית מלכוד החוזרת אצל הילד (הסובייקט/הנתין) ביחסיו עם אמו, ואין הוא יכול להיחלץ ממנה או להסבירה משום שמופעלת עליו תביעה והיפוכה שהכרתו הילדית אינה יכולה ליישב ביניהן. התנסות זו נולדת בתוך מצב שבו האם מעניקה לילדה חסות, והוא תופס אותה כחסות טוטלית ובלתי מותנית. חסות זו כוללת יחס ודיבור של אהבה, הזנה וסיפוק צרכים אחרים. והנה בתוך מצב זה של חסות, שאותה הוא תופס כבלתי מותנית וקבועה, היא תובעת ממנו תביעה הסותרת את הרגשתו ומאיימת עליו בעונש אם לא ימלא אחריה באחד משלושת

35 גרשון שקד, 'הצטרפותה של קבוצה ספרותית חדשה', הסיפורת העברית 1880-1980, כרך ה, ירושלים ותל-אביב: כתר והקיבוץ המאוחד, 1998, עמ' 30-33, וכן ראו טיפול בסגנונו של ספר שמות באמצעות המושג הזה בפרק 'Close Reading Phenotype' בספר: David H. Aaron, *Etched in Stone: The Emergence of Decalogue*, Cambridge and Massachusetts: MIT, 2006, pp. 33-35, 174

36 הדברים האמורים כאן הם סיכום מקוצר של תת הפרק 'The Double Bind' שבפרק 'Towards a Theory of Schizophrenia', מחקר שהתפרסם בשנת 1956 והוא אצל Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, pp. 206-212

האופנים האלה: א. האם מאיימת עליו בעונש כדי להביאו לעשות דבר כל שהוא; ב. האם מאיימת עליו בעונש אם יעשה דבר כל שהוא; ג. האם מפעילה איום כפול מלווה ענישה, כדי להניאו מלעשות דבר אחד ולהניעו לעשות דבר אחר. הענישה כוללת בדרך כלל דיבור מפורש על מניעת אהבה, ביטוי של טינה, כעס או מעשה של הרחקה גופנית, או איום בנטישה ולעתים שלילה של מזון או של רווחה גופנית ונפשית. בייטסון מתאר מצבים קיצוניים עוד יותר שבהם מציבה האם בפני הילד תביעות 'סותרות' באותו דיבור, כמו בדוגמה הידועה שהביא מאחד מחלקי הסיפור הפנטסטי מרי פופינס: הילדים מבקרים בבית חרושת לעוגיות ורואים שני ילדים מבוהלים העומדים מאחרי דלפק המכירות. לפתע נכנסת אִמם ונוזפת בהם: 'היכן הנימוסים שלכם? האם הצעתם לילדים [האורחים] עוגייה?'. הילדים שמופקדים על שמירת העוגיות עונים בחרדה: 'הוי אמא, הנה ניתן להם מיד עוגייה', והאם משיבה להם בכעס 'ומי אמר שאתם רשאים לתת עוגייה?', וכשהילדים נבוכים היא מוסיפה ונוזפת בהם 'עכשיו אתם נראים מפוחדים כעכברים, מה לא בסדר אתכם?'. במצב זה לא ניתן ליישב את הסתירה שבין התביעה לעמוד במחויבות של ההורה הסמכותי ולשמור על העוגיות לבין התביעה לנימוס הגזור מסדר חברתי. הבחירה בסדר אחד תביא לסנקציה על הפרת סדר אחר.

כדי ליישב את 'הסתירה' בין שני דפוסי היחס של נותן החסות צריך 'הנתין' להיות בעל כישורים מטא-לשוניים שבאמצעותם ינסח לעצמו את שני דפוסי היחס – החסות והאיום – כנולדים משני סדרים שונים שאינם חייבים בהכרח לסתור זה את זה; סדר אחד, 'טבעי', קשור בזיקה האימהית וגורר מחויבות להזנה ולטיפוח, וסדר אחר שהוא 'חברתי' גורר מחויבות לתחומי איסור והיתר של התנהלות בזיקה אל הסביבה. בהיעדר מטא-לשון שתסמן את ההבדל בין שני הסדרים האלה נקלע הנתין-הילד למלכוד שאותו כינה בייטסון 'קשר כפול-מסר' (double bind).

קונפליקט זה מתעצם, לדעת בייטסון, בנסיבות שבהן האיום הוא 'מדרגה שנייה' (secondary injunction), כפי שהוא מכנה זאת; כאשר האם מפעילה שיח עמום אשר בו היא מטילה על הילד חובה לעשות דבר מה, ואולם משאירה זאת 'לבחירתו', רק אם ירצה בכך'. בכך היא משמיעה איום מובלע ברקעו של הציווי, ולפיו אם יפעל לפי רצונו תוטל עליו ענישה, ואם יפעל לפי רצונה יימנע ממנו לממש את רצונו (A no-win situation/ lose-lose situation). כאשר רמת העמימות של האיום גוברת, מדבר בייטסון על 'דרגה שלישית' (tertiary injunction), כמו למשל בהשמעת ביטויי איום סתומים שמשמיעה האם: 'אתה כבר יודע מה אתה מתבקש לעשות' וכיו"ב. במצבים אלה חווה הילד איום בלתי מתומלל, ובכך מערערת האם את האמון הבסיסי של הילד בשפה המילולית כמכשיר אמין להעברת אינפורמציה או מסר.

במחקריו אלה הצביע בייטסון על האוניברסליות של מבעים כאלה בדיבורן של אימהות לילדיהן, שבו מועצם האיום לרמה קיצונית של אלימות בנוסח שהאם משמיעה: 'אני אהרוג אותך...'. בשיחות שניהל עם עמיתיו למחקר זה התבטא אחד החוקרים באירוניה, וסיפר כי בכל פעם שאמו צעקה עליו 'אני אהרוג אותך...', ידע כי זו דרכה לומר שתהיה מוכנה 'להיהרג למענו'. הערה זו אישרה לבייטסון את ההנחה, כי היכולת ליישב את הקונפליקט טמונה באפשרות להבחין בין שני הסדרים המשתקפים באותו מבע מאיים, באופן שהשומע מסדיר את שפת האיום ומתיר את הקונפליקט בעת התרחשותו. פעולת הפיצול הזו של המבע המאיים לשני סדרים שונים צורכת הבנה כי לסימן בשדר המילולי יש מעמד מטפורי (אהרוג=איהרג), והיא צורכת אבסטרקציה לשונית שהצירוף 'אהרוג אותך' מובנו 'יצוגי', והוא מבטא את מידת הרצינות והמעורבות של האם בהפעלת בנה בכיוון המבוקש הרצוי לה.

הניתוח הלשוני שהציע בייטסון משעָה כל ממד שיפוטי כלפי השיח של 'מסר כפול' וכלפי הסינטגמה המטפורית שהוא מייצג, וכל כולו בא לתאר את הגבולות של היכולת, בעיקר אצל ילדים, לבצע הפרדה פרדיגמטית בין הסדרים השונים השוכנים בתוך סינטגמה דיבורית. בייטסון סבר כי צורה זו של 'קשר כפול-מבע' מצויה ברמות שונות של עוצמה בכל מערכת יחסים, וכאשר היא אינה מווסתת כהלכה היא גוררת מצבים של סכיזופרניה שמוצאה בניהול חיי המשפחה. הישגו של בייטסון בתחום זה היה בכך שלראשונה הציע קשר בין ההתנהלות החברתית והשפה, בכך שהראה כי מצבי המבוכה האלה נגרמים כתוצאה ממעברים בלתי מובנים מסדר פרדיגמטי לסדר סינטגמטי בשפה או בהתנהלות הבעתית אחרת כמו למשל מחוות גוף.³⁷

המונח 'קשר כפול-מסר' (double bind), שהעסיק את בייטסון במחקריו בשנות החמישים, היה כמדומה הראשון שטיפל ביחסים שבין בני משפחה, שבט או קהילה כיחסים משולבים של שפה, פעולה ודיבור. בכך נוצרה פריצת הדרך הראשונה לתפוס את המבעים הפשוטים של היום-יום כמבעים דיאלקטיים של שפה הנתונה בתוך קונטקסט פסיכולוגי משפחתי וחברתי.³⁸ בייטסון העיר כבר בשלב מוקדם זה

37 הרחבות של double binding ראו, Bateson, ibid, pp. 258-261 בסעיף 'Genetic Problems Posed by Double Bind Theory'. בסעיף זה, שהוא הרחבה של הפרק על הסכיזופרניה, כבר מופיעות ההבחנות האינטואיטיביות הראשונות של בייטסון לגבי הקשר שבין מבעים ספרותיים ובין הפרעות סכיזופרניות.

38 מעניינת מבחינה זו היא הפתיחה המתודולוגית לחיבור של שני החוקרים הדנים, יורגן ודור, Sune Vork Steffensen: 'The approach: שכתב העורך: 2007 presented in this book takes a starting point in one single axiom, namely that every aspect of existence is dialectically interrelated to every other aspect of existence.

של מחקרו כי בכך איתר את שורש 'המשחק' האמנותי (בתאטרון או במצבים של 'פנטזיה') שהוא משחק 'תפקידים' המייבאים סדרים שונים למבע אחד של הורות (למשל האם המחנכת שהיא גם האם המזינה), או של הומור, לפיו מבע אחד מכוון לשתי דנוטציות או יותר, כעין אותה סצנה מעוררת צחוק של השפה הסכיוזופרנית בדיאלוג שבקומדיה הקמצן מאת מולייר, אשר בו משוחחות שתי דמויות על שני עניינים שונים בלא שיבחינו בכך: הרפגון מדבר על קופת הממון שלו ומשרתו מדבר על בתו של הרפגון.

הבחנותיו של בייטסון לגבי מעברים משפה פרדיגמטית לשפה סינטגמטית נולדו בראשית שנות הארבעים בלא קשר להבחנות הידועות, והדומות כל כך, של ר' יאקובסון לגבי לשון השירה, אשר בה מטפורות וחריזה מצרפות מילים מפרדיגמות שונות ובלתי מגושרות.³⁹

Because of this insistence on dialectical relations, the approach is known as *dialectical theory*. When these theoretical considerations take an explicit starting point in language and communication, we use the term *Dialectical Linguistics*. Dialectical Linguistics is a tradition, which investigates all aspects of language and communication by using a holistic approach that explores the interrelations between language, ecology and society. We cannot separate or isolate any of these areas, neither in our everyday life nor in our theoretical activities, just as we cannot separate our theoretical activities from the world in which and about which we theorize'. Christian Jørgen Bang & Jørgen Døør, *Language, Ecology and Society: A Dialectic Approach*, London & New York: Continuum, 2007, p. 3. קרוב לשלושים שנה לאחר שנדפס ספרו של בייטסון שלבים באקולוגיה של הרוח נשמעים דברי פתיחה אלה כהד חוזר של דבריו. רעיונותיו בחיבור נאבן צצים לפתע בשנות השבעים, לעת הדפסת חיבורו המסכם, כמו למשל האמירה הידועה של הבלשן האמריקני-נורווגי Einar Haugen (1907-1994) שהניח את היסודות לשיח האקולוגי על הלשון: 'The true environment of a language is the society that uses it as one of its codes: [...] Parts of its ecology is therefore psychological: [...] Another part of its ecology is sociological'. מובאה חלקית זו פותחת את המקראה של שני החוקרים הדנים יורגן ודור, שם, עמ' 5. בייטסון היה אקולוגיסט רדיקלי אף יותר, בכך שהציע את המרחב האקולוגי של האדם ותרבותו (ה־mind) לא רק כמבנה הומולוגי של כל מערכת באשר היא, בטבע (הקריסטלוגי, הבוטני והבילוגי), אלא תבע לראות את התרבות בכלל ואת השפה בפרט כהמשך אונטולוגי שלו – כרצף אחדותי.

39 ראו למשל הרחבות של ההבחנות האלה בפרק 'Style, Grace, and Information in Primitive Art', Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, pp. 133-138. הכישרון המולד לשליטה בצורות אלה נראה לבייטסון כמין 'סכיזופרניה מולדת-גנטית', ראו שם בסעיף: 'Genetic Minimal Requirements for a Theory of Problems Posed by Double Bind Theory'. רבות מן ההבחנות האלה 'נפגשות' עם הבחנותיו של יאקובסון 'Schizophrenia', עמ' 254-264. רבות מן ההבחנות האלה (המבחינה בסדרים השונים) ללשון הסינטגמטית (המחברת בין סדרים שונים). יאקובסון תיאר כבר בשנת 1941 הפרעות דיבור בתיאור אָפְזִיּוֹת אצל ילדים באותו מובן, מחקר שכונס בספרו: Roman Jakobson, *Child Language, Aphasia*

את המבעים הסינטגמטיים, הבולטים באורח דיבורם של סכיזופרניים שלשונם מטפורית, סימן בייטסון כסימפטומים טיפוסיים – ובלשונו 'פנוטיפים' – של סובייקטים שנתרו מקובעים בקונפליקט שבין המעשה והשפה, ואשר לא עלה בידם לפתרו בהיעדר יכולת הפשטה מטא-לשונית שתתבונן על הקונפליקט מחוץ למפגש הממלכד בין הממשי ללשוני. לדעתו כל הצורות הפואטיות המורכבות של הומור, מטפוריקה, מוסיקה וכן אנלוגיות מתמטיות הן צורות של הכלת הקונפליקט התשתיתי המבלבל בתוך התרבות – כלומר, בתוך מבע טקסי למחצה שהתרבות מבצעת בעל-פה ובכתב. כך למשל פירש בייטסון את המופעים הגדולים של התרבות במחזאות, במוסיקה ובעיקר במבעים קומיים בפי אלה שזהו להם כישרון מולד (כלומר שהוא הגנוטיפ הסכיזופרני שלהם). הביטוי האמנותי (בעיקר הקומי) הוא הפנוטיפ של הגנוטיפ הזה, ובהפעלתו מבקש האמן להחזיר את 'ההפרעה' המטפורית שהוא טרוד בה אל דיבורה של הסביבה, או למצער לזכות בלגיטימציה חברתית להפרעה הזו באמצעות תגובה אוהדת ומשתתפת של צחוק.⁴⁰

למרות הדמיון הרב שבין עיוניו של בייטסון בתפקוד הלשוני ובין עיוניו של יאקובסון, ראוי להצביע על הבדל מכריע בין תפיסתו לזו של יאקובסון. בייטסון העניק משקל מכריע לסביבה, לתפקוד החברתי ולתרבות הספציפית כמרכיבים בתהליך ההיווצרות של האפזיה ובכך – עוד טרם ניסח זאת – נעשה ל'אקולוג של השפה'. מן הטעם הזה עצמו קל יותר לטפל בשאלת ההתפלגות של המבעים לז'אנרים שונים ולמגמות פואטיות בהקשר דיאכרוני (כלומר בתוך סביבות היסטוריות) מאשר בתוך המסגרת ההסבר הסינכרוני שהציע יאקובסון.

,and Phonological Universals, The Hague, Paris & New York: Mouton Publishers, 1968

אף שלא תלה אותן באירוע טראומטי בחיי המשפחה, אלא ראה בהן הפרעות של פעילות המוח. אלה הן הפרעות בהבנת טקסונומיות פרדיגמטיות (נטייה למטפוריות), או הפרעה ביצירת צירופים סינטגמטיים (נטייה למטונימיות). באותו מאמר חלוצי יצר יאקובסון גם את הקשר שבין האפזיות לצורות הז'אנריות הספרותיות.

40 ראו תיאור הליך ההכלה של הסביבה בביטוי התכונה הגנטית הזו: 'To illustrate these complexities, it is perhaps worthwhile to consider for a moment the genetic problems presented by other forms of communicational behavior – humor, mathematical skill, or musical composition. Perhaps in all these cases, there are considerable genetic differences between individuals in those factors which make for an ability to acquire the appropriate skills. But the skills themselves and their particular expression also depend largely upon environmental circumstances and even upon specific training. In addition, however, to these two components of the situation, there is the fact that the individual who shows ability, e.g., in musical composition, is likely to mold his environment in a direction which will favor his developing his ability, and that he will, in turn, create an environment for others which will favor their development in the same direction',

האקולוגיה של הרוח ושל התרבות

B. Pascal: 'Le Cœur a ses raisons que la raison ne connaît point'

[ב' פסקל: 'הלב – יש לו הבנות שלו שהתבונה אינה מכירה כלל']

W. Blake: 'A tear is an intellectual thing'

[ו' בלייק: 'דמעה היא דבר אינטלקטואלי']

גרגורי בייטסון לא הגיע במחקריו לניסוח אסכולאי מתודולוגי מסוכם שאפשר לכנותו 'אקולוגיה של הרוח', אף שבהענקת השם לספר המסכם של מחקריו *Steps to an Ecology of Mind* סבר שמחקריו בכללותם חותרים למתודולוגיה כזו.⁴¹ המונח mind כשלעצמו ייצג בתפיסתו מובן מיוחד שאליו כיוון את דבריו לאורך הספר. נעיר תחילה כי למונח זה אין מקבילה מתורגמת אחת לעברית, והוא טעון במספר מובנים: 'נפש', 'תודעה', 'רוח', 'שכל', 'מחשבה', 'מגמה רוחנית או תודעתית', 'כוונה', 'אינטלקט' ועוד. בסקירות אנציקלופדיות בעברית המתארות את עבודותיו של בייטסון תורגמה כותרת ספרו ל'אקולוגיה של הנפש', למרות העובדה שהמובן 'הנפשי' של המונח mind כמעט שאינו מופיע בספרו זה.⁴² כאן הועדפה אפשרות התרגום של *An Ecology of Mind* ל'אקולוגיה של רוח האדם' או 'אקולוגיה של הרוח' בשל המופעים הרבים בספרו של בייטסון שבהם התכוון במונח זה ל'תולדות האידאות' ול'רוח האדם', ואשר במכוון לא העניק להן הגדרה סגורה. ריבוי משמעויות זה הוא כשלעצמו עיקרון מטא-מתודולוגי בתפיסתו האקולוגית-התרבותית – שאליו נידרש בהמשך – אשר לפיו 'משתתפת' רוח האדם בכל תפקודיה באופן סימולטני בזירות פנימיות (נפש, תודעה) וחיצוניות (סביבה חברתית וטבעית) בהליך ההתפתחות / ההשתנות שלה עצמה ושל הסובב אותה. בייטסון שב פעמים רבות על עיקרון זה, אשר בו ראה את הסגולה המובהקת של

Bateson, *ibid.* pp. 257-258. וראו על הדמיון הפנוטיפי שבין הפרעות סכיופרניות בדיבור ובין

מבעים של הומור, אמנות, שירה וכיו"ב שם, גם בעמ' 272.

41 ראו הקדמה משנת 1999 של מרי קטרין בייטסון לספר, שראה אור שנים רבות לאחר מותו ב-1980 ובה היא מתייחסת למונח 'Steps' כביטוי לשורת מונחים המתווה את דרכה של מחשבה בעיצומה של התפתחותה. לדעתה, הצבתם של מונחים מתחומים שונים – מדעי הטבע ומדעי האדם – זה לצד זה מתווה את אפיק התקדמותה של מחשבתו ל'אקולוגיה של הרוח', Bateson, *ibid.* pp. x-xi

42 ההגדרה המלאה מופיעה רק באחת ממסותיו המאוחרות כאחד הפרקים החותמים את ספרו. מסה זו ('Form, Substance and Difference') ראו Bateson, *ibid.*, pp. 454-471 היא הפנומנולוגיה המפורטת ביותר של תפיסת 'הרוח' כמצויה על קו רצף אחד עם הסביבה – כלומר כנתונה במערכת אקולוגית: 'I localize something I am calling "Mind" immanent in the large biological system – the ecosystem', Bateson, *ibid.*, p. 468

הרחבת הידע המדעי בזמנו, שעיקרה מעבר ממחשבה על היקום כ'מעטפת חיצונית' של הרוח, לעומת המחשבה כי רוח האדם טבועה ביקום באופן אימננטי:

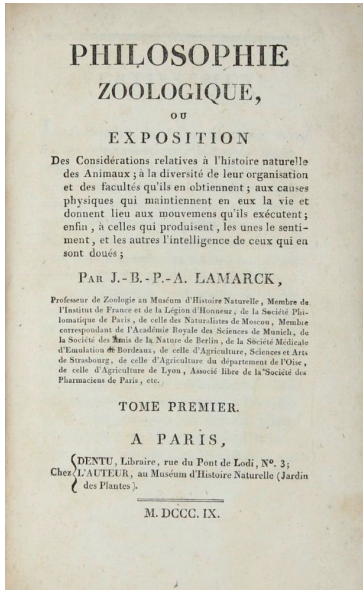
הלומד כפוי עתה על ידי שיטה חדשה להתבונן ב'שרשרת הוויה הגדולה' שהיא 'רוח עליונה' הניצבת בראש, והחד-תאיים (הפרוטוזואה) בתחתית. הלומד הזה יראה כיצד לאורך כל ימי הביניים רוח האדם התעוררה לכך כעיקרון הסברי וכיצד מאוחר יותר היא נעשתה ל'בעיה'. הרוח עצמה נעשתה לדבר שזקוק להסבר, כאשר לאמארוק הראה כי יש להפוך את כיוונה של שרשרת הוויה ולהציע רצף התפתחותי מן החד-תאיים (הפרוטוזואה) כלפי מעלה. הבעיה היא עתה להסביר את הרוח במונחים שניתן להכירם ברצף הזה.⁴³

דברים אלה על 'הרוח' שבייסוסן כתב בשנת 1970, עשור לפני מותו ובשיא הקריירה האקדמית שלו, נותרו כאמור פתוחים מחוץ לכל הגדרה מוצקה. ובכל זאת אפשר לסמן בהם שני קווי הנחיה מתודולוגיים:

א. המחשבה על הרוח נתונה בתוך מעטפת גדולה יותר של הבנת היקום הרוח היא חלק מן היקום – היא טבועה בו. אמנם החלק הזה נתפס עד לעידן החדש כנתון בתוך נרטיב תאולוגי של 'רוח עליונה' – רוח אלוהים – אך מובנה נעוץ בתוך תמונת עולם יקומית (אוניברסליסטית). בהבחנה זה פוסע בייסוסן אחר הביטוי השורר במחשבה הקונטיננטלית על מבנה היקום כ- *scala naturae*, 'סולם הישות', שבראשו ניצב האל ובתחתיתו הצורות הפשוטות של החומר (המינרלים). תמונת עולם נאו-אפלטונית זו שררה בתודעה האנושית ועיצבה את תפיסת ה-*mind* האנושי כממוקם בשלב גבוה של הסולם. אולם בעקבות המחשבה המהפכנית של ז' בטיסט דה לאמארוק (1744-1829) שטבע את המונח 'אבולוציה', ואשר אותה סימן בייסוסן כמוצא המדעים המודרניים, התהפך 'כיוונו' של הסולם, ומעתה נתפס ראש הסולם כצורות החיים הפשוטות ואילו הצורות המורכבות המתגלגלות ממנו בהליך האבולוציה נמצאות בחלק העליון שלו. היפוך כיווני זה של לאמארוק הוצג בפרק השביעי בספר פילוסופיה זואולוגית (*Philosophie Zoologique*, 1809), ובו הציג

43 'And then the student may be forced by the new system to look at the "Great Chain of Being", with Supreme Mind at the top and the protozoa at the bottom. He will see how Mind was invoked as an explanatory principle all through the Middle Ages and how Mind later became the *problem*. Mind became that which needed explanation when Lamarck showed that the Great Chain of Being should be inverted to give an evolutionary sequence from the protozoa upward. The problem then was to explain Mind in terms of what could be known of this sequence', Bateson, *ibid*, p. 349

את חוקי תורת ההתפתחות, והחוק הראשון בהם קובע כי האורגניזם נוצר על ידי סיבוך עצמי ספונטני ובלתי פוסק של מסה אורגנית קרישית. בכל בעל חיים, אשר לא עבר את גבולות התפתחותו, גורם שימוש שיטתי ומתמשך באיבר כלשהו לחיזוק, להתפתחות ולגידול האיבר, ואי שימוש בו לניווט. החוק השני: כל מה שהטבע/הסביבה גרמו לפרטים לרכוש או לאבד משתמר ברבייה ומועבר לפרטים החדשים הנולדים.

לאורך כל ספרו שלבים באקולוגיה של הרוח התייחס בייסוסן למחשבה של לאמארק כאל תמה פילוסופית מכוננת, המשנה לא רק את הנרטיב המדעי על היווצרות המינים ובריאת האדם, אלא את תמונת העולם התודעתית שבתוכה משולבת גם הבנת רוח האדם. בפעם הראשונה, כך סבר, נתפסה הצורה הביולוגית כטבועה בתוך תהליכי השינוי של הסביבה או בזיקה אל סביבה. למונח 'רוח האדם' הוקנתה משמעות רק בשילובה באורגניזם חי שיש לו זיקה רציפה אל הסביבה העוטפת אותו. בחיבורו שב בייסוסן וחזר על הביטוי כי 'העור' העוטף את גופנו אינו הגבול של תודעתנו, וכי זו מקבלת את משמעותה רק כשהיא נבחנת במעגלים מתרחבים של הסביבות

העוטפות אותה, עיקרון שאותו סימן במונח Contextualism.⁴⁴

הקשריות אינה סוג של רפרנציאליות, כלומר של התייחסות אל מושא התודעה (content), כתפיסת רומן יאקובסון, אלא היא 'שייכות רציפה' של הרוח אל הגוף ואל הסביבה שהגוף מצוי בתוכה. הידיעה האנושית מותנית על ידי אורגניזם ביולוגי והיא סופגת באמצעות האורגניזם הזה את המידע הטבוע בסביבה. מכיוון שהגוף

44 ראו Bateson, ibid, pp. 346-348 (Lamarckian theory), 426, 433, 455, 354-355. בעיניו הופעת ספרו של לאמארק וכריתת חוזה ורסאי הם שני האירועים החשובים ביותר בהיסטוריה המודרנית שחוללו שינוי אפיסטמולוגי, באותו מובן שאנו רגילים לקרוא את המונח 'אפיסטמה' במחשבה של פוקו – דהיינו כפרדיגמה חדשה שבה 'חושבת' המחשבה את עצמה, כלומר מנהלת את השיח שלה כמיוסד עליה. פוקו משמש פעמים רבות במונח 'תמה פילוסופית' כמונח שווה ערך ל'אפיסטמה' בעוד בייסוסן נוקט את המונח 'מוטיב של מחשבה' כדי לבטא ערך זה עצמו.

מצוי ביחסי הסתגלות לסביבה היא 'נטבעת' בו, וממנה הוא קולט מבנים מארגנים של פעולה ותגובה, של ויסות עצמי ושל השתנות.

אפשר כי החידוש הרעיוני המובהק ביותר במחשבה של בייטסון לגבי הסביבה, אף כי הוא לא היה הראשון לבטאו, טמון באבחנה כי כל סביבה שהאדם חי בה אינה 'טבעית' ונפרדת ממנו, לפי שהיא כבר עוצבה על ידי פרטים שחיו בה והטביעו בתוכה את עצמיותם.⁴⁵ ביחסו עם הסביבה מקיים האדם יחסים עם עצמו ועם אלו שקדמו לו. אבחנה זו, שאת עיקריה למד מהפילוסופיה הזואולוגית של לאמארק, מעניקה לאבולוציה מובן בלתי דטרמיניסטי; באשר האבולוציה, כצורה של תגובה מסתגלת לתנאי הסביבה, מוכתבת גם על ידי מה שהאדם יבחר לחולל בסביבתו. הבנה זו היא שעמדה ביסוד המחשבה של בייטסון על קיברנטיקה והייתה היסוד למחשבת 'המוסר האקולוגי' (eco-ethics) שלו. חשיבותה בכך שהיא הרחיבה את גבולות המונח 'רוח' (mind), לא רק כמציינת את מה שטבוע בדיבור התבוני ומארגנת את רעיונותיו, אלא גם כמציינת ממד של רצף מערכתית בין גוף, שכל, נפש וסביבה הנתונים בהשתנות מגיבה ומווסתת במשובים בלתי נפסקים. בייטסון ביכר לבטא את הסתייגותו מכל הגבלה המוטלת על מונח ה'הבנה' (למשל בהפעלת פרקטיקה לוגית בלא עירוב אינטואיציה גופנית חושית) באמצעות חזרה על הפרדוקס הידוע של בלייז פסקל, זה אשר הובא לעיל כמוטו, ולפיו הבנת הלב היא זו שאין ההבנה עצמה יכולה להבין.

ב. אקולוגיה של הרוח כרצף של אדם וסביבה

בייטסון ניסה להעביר אל המחשבה על האקולוגיה של הרוח את העיקרון המתודולוגי 'התהליכי' שגזר מהפילוסופיה הזואולוגית של לאמארק. מעבר לשילוב הרוח כמרכיב בהסברים ביולוגיים הטעים בייטסון את ממד התהליכיות (process) שהמינים שותפים לו באופן פעיל בתהליך האבולוציה. בייטסון אימץ עיקרון זה באופן טוטלי, אך שלל את ייחוס המשמעות של 'קדמה' (progress) למושג ההתפתחות. הוא ביקש לראות באבולוציה שרשרת תגובות לינאריות, דיאכרוניות של הסתגלות לסביבה, שינויה והסתגלות מחודשת אליה. ליסוד הדיאכרוני השמרני הזה היה משקל מתודולוגי רב ביותר בתפיסתו בהשוואה לתפיסות

45 הרעיון הזה כבר מופיע אצל ראשוני הרומנטיקנים, ולפיו, 'הטבע' הסובב אותנו ספוג ברפלקסיות תודעתיות והוא אינו אלא 'נוף' מעוצב. זהו רעיון שבו פותח פ' שילר את מסתו על הנאיבי והסנטימנטלי כשהוא מנתח את תמונת 'החיים הפשוטים' בכפר. סוגיה זו נידונה בהרחבה בעשרות מחקרים בספרות באסכולה של האקוקריטיציזם. ראו דיון עקרוני בסוגיה הזו אצל האנתרופולוג-הבלשן אדוארד ספיר (Edward Sapir), בסעיף 'סביבה ספרותית' בפרק השלישי.

סטרוקטורליסטיות סינכרוניות. במיוחד הייתה לכך השפעה על פרישה דיאכרונית של האבולוציה של רוח האדם, שבתוכה הוא ביקש להצביע על השתמעויות אקו-אתיות שביקש לקדם באחרית ימיו. העיקרית שבהן טמונה בנרטיב אקולוגי דיאכרוני שהתמה שלו היא הרס הסביבה בידי האדם, תהליך שיגרור בהכרח שינוי במהלך האבולוציוני של האדם וביא להשמדתו. לשם טיפוח הנרטיב הזה שלל בתוקף את העיקרון הדרוויניסטי של 'הישרדות החזק ביותר' (survival of the fittest),⁴⁶ שממנו נגזרת כביכול האפשרות של הצלחה מובטחת למין האנושי שהוא ה'חזק' מכל המינים. בייטסון תבע להחליף את עקרון השרידות של החזק ביותר בעקרון ההצלחה של 'הישרדות המיטיב להסתגל' (survival of the adaptive).⁴⁷

במסה עקרונית ומסכמת, שהייתה כמדומה הרצאתו האחרונה והועלתה על הכתב בידי בתו: 'Form Substance, and Difference', כבר ניסח בייטסון באופן נחרץ את התנגדותו לכל הפרדה דואליסטית של חומר ורוח, ולו מן הטעם הפשוט כי מנגנונים יסודיים בהתנהגות האנושית שאנו תופסים אותם כרפלקטיביים, כבני תיקון עצמי וכמכוני התפתחות מותנית-הסתגלות, הם מנגנונים הכרחיים ב'התנהגות' החומר הפשוט ושל החיים הביולוגיים.

זהו מרכיב מרכזי במחשבתו של בייטסון על קיברנטיקה, שאותו גזר מניתוח אפיסטמולוגי אנלוגי של מעגלי חשמל מבוקרים על ידי מפסקים למול מנגנוני ויסות חברתיים. בהרצאה זו הציע מודל של השוואה בין תמונת העולם של 'סולם ההוויה' של לאמארק ובין תמונת העולם המשתקפת מהחיבור על ההיסטוריה של הרעיונות, שרשרת ההוויה הגדולה (1936) מאת ארתור אונקן לאבג'וי. בשני החיבורים האלה איתר אותה מגמה של שחרור ההבנה של 'תולדות האדם' מכבלי הגיונות תאולוגיים ומנרטיבים מוכנים מראש על הבריאה, ופנייה אל המרכיבים היסודיים של הביולוגיה והרוח כמבנים את סיפור תולדות האידאות.

46 מקור המונח הוא בדברי ספנסר (Herbert Spencer, 1820-1903). ספנסר דיבר על התפתחות מתמדת של האורגניזם לכיוון של התאמה לסביבה, ניצול היתרון של קְשָׁרִים הטבועים במין הספציפי והישרדותו בזכות התגברות על מינים אחרים. בייטסון דחה את המונח הזה, באשר לטענתו ספנסר לא הביא בחשבון את העובדה כי האורגניזם משנה את הסביבה ובכך גם 'מסתגל לעצמו' ומטמיע לתוך עצמו את הנזקים שחולל, כלומר ספנסר לא הבחין במערכת המשוב שבין המין לסביבתו.

47 ראו Bateson, *ibid*, p. 457. ניתוח מעניין כשלעצמו הציג בייטסון בשנות החמישים בעת שהותו בפאלו אלטו, קליפורניה, לגבי אלכוהוליזם, ובו הראה כי פניית השתיין כנגד סביבתו החברתית אינה אלא מרכיב בניסיונו 'לנצח את עצמו' שאותו הוא מבטא כניסיון 'לנצח את הבקבוק', שאינו אלא תכונת האלכוהוליסט שבו עצמו, והיא אינה בת-שינוי. שם, עמ' 309-337. וראו על מובן 'ההישרדות', שם, עמ' 467.

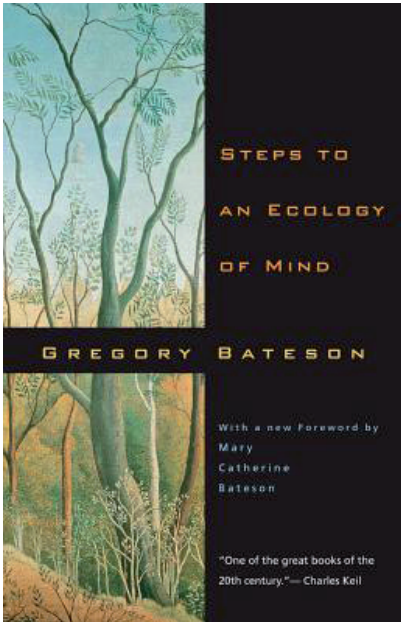
סיפורים אלה בנויים מ'מוטיבים מחשבתיים' החוזרים בקונפיגרציות משתנות;⁴⁸ למשל 'השרשרת' או 'הסולם' כמוטיבים של מחשבה המסמנים עד למאה השמונה-עשרה כיוונית יורדת – מן האל לחומר הפשוט – ובעידן המודרני כיוונית עולה – מן הפרוטוזואה לצורות החיים והתודעה המורכבות.⁴⁹ 'אקולוגיה של הרוח' היא אפוא, לתפיסת בייטסון, התחום שאותו חושבים ברצף אחד את התוכן הרוחני עם הגוף שבו הוא נתון ועם הסביבה העוטפת אותו כמערכת מווסתת אחת:

זהות בין יחידה של תודעה/רוח ויחידה של הישרדות התפתחותית היא בעלת חשיבות רבה לא רק מבחינה תאורתית אלא גם אתית [...] [...] משמעות הדבר שאני ממקם משהו שאני מכנה 'רוח' כאימננטי במערכת הביולוגית הגדולה – במערכת אקולוגית. לחלופין, אם אני משרטט את גבולות המערכת ברמה אחרת, אזי הרוח אימננטית בסטרוקטורה האבולוציונית המלאה. אם הזהות הזו בין יחידות מנטליות ויחידות אבולוציה אכן נכונה, אזי אנו עומדים בפני מספר תפניות במחשבה שלנו. [...] יתר על כן, עצם המשמעות של 'הישרדות' משתנה אם פוסקים אנו מלדבר על הישרדות של משהו העטוף בעורו ומתחילים לחשוב על הישרדות מערכת רעיונות במעגל. התוכן המצוי במעטפת העור נעשה למקרי במוות וכך גם המעברים שבתוכו. [בייטסון משתמש במונח לאמארכי על זרימות אנרגטיות בגוף המעניקות לו חיים – א"ל] אבל הרעיונות, הכפופים להשתנויות נוספות, ממשיכים את חייהם בעולם בספרים ובעבודות אמנות. סוקרטס כפרט ביו-אנרגטי מת. אך הרבה ממנו עדיין חי כמרכיב עכשווי באקולוגיה של האידאות.⁵⁰

48 כך למשל הוא מדבר על 'מנטליות' כעל מקבץ של 'מוטיבים מחשבתיים', ומנתח את היחס אל 'סימטריות' כביטוי של מנטליות משתנה בתולדות האידאה בפרק שיוחד כולו למוטיבים של מחשבה הנחשפים לחוקר האתנוגרפיה בהסתכלות על הממשי: Bateson, ibid, pp.73-79.

49 ראו בפירוט על כך Bateson, ibid, p. 457. ראו המהדורה העברית לחיבור האמור: ארתור א' לאבג'וי, שרשרת ההווה הגדולה (תרגום אהרן אמיר), תל-אביב: יחדיו, 1968.

50 'This identity between the unit of mind and the unit of evolutionary survival is of very great importance, not only theoretical, but also ethical. It means, you see, that I now localize something which I am calling "Mind" immanent in the large biological system – the ecosystem. Or, if I draw the system boundaries at a different level, then mind is immanent in the total evolutionary structure. If this identity between mental and evolutionary units is broadly right, then we face a number of shifts in our thinking. [...] Moreover, the very meaning of "survival" becomes different when we stop talking about the survival of something bounded by the skin and start to think of the survival of

המהדורה השנייה והמורחבת של
שלבים באקולוגיה של הרוח
 מאת גרגורי בייטסון
 בעריכת מרי קתרין בייטסון, 2000

בסיפא של מובאה זו השתמש בייטסון לראשונה בצירוף Ecology of Ideas כביטוי שהוא עצמו טבע, אלא, כעדותו שלו בהערת שוליים במאמרו, כמטבע לשון שמצא בכתיבתו של סיר ג'פרי ויקרס,⁵¹ ואשר ממנו גזר את האפשרות לראות בכל התרחשות של הטבע, הסביבה המלאכותית, האדם, חיי החברה שלו וחיי התרבות שלו מעגל אקולוגי אחד. מן הקריאה של בייטסון בטקסט של ויקרס משתמע, כי אף שלבו נמשך אחר ביטוי זה של ויקרס, לא נחה דעתו מהתפיסה שהוצגה במסותיו על 'אקולוגיה של התרבות'. ויקרס הצמיח את מחשבתו הפוליטית על 'מערכות מעריכות' (appreciation systems) מתפיסות אנטי-מרקנטליסטיות: עושר העמים של אדם סמית והביולוגיזם הדרוויניסטי של תומס האקסלי.⁵² חידושו היה בכך שהגדיר

the system of ideas in circuit. The contents of the skin are randomized at death and the pathways within the skin are randomized. But the ideas, under further transformation, may go on out in the world in books or works of art. Socrates as a bioenergetic individual is dead. But much of him still lives as a component in the contemporary ecology of ideas', Bateson, *ibid*, p. 467

51 בייטסון הכיר את ויקרס אישית (תצלומם יחד משנת 1969, שנה לפני כתיבת המאמר הזה, ושנה לאחר הדפסת ספרו של ויקרס [1968]), נדפס בספרו של ליפסט: David Lipset, *Gregory Bateson, The Ecology of Ideas*, במסה זו סקר ויקרס את תולדות רעיון 'הקדמה' שאותו תפס כנתון במערכת יחסים כלכלית-פוליטית-רעיונית העוסקת בשאלה מהי 'כלכלה טובה' ומהי 'ממשלה טובה'. המסה נדפסה בספר: Geoffrey Vickers, *Value Systems and Social Process*, Part I: 'The Ecology of Ideas – Some Ideas of Progress', UK: Tavistock Press, 2007³, pp. 3-27 גם בספר הכינוס של עבודותיו בסוציולוגיה ומחשבה פוליטית: Guy B. Adams, John Forester, Bayard L. Carton (eds.), *Policymaking, Communication, and Social Learning: Essays of Sir Geoffrey Vickers*, New Brunswick and Oxford: Translation Books, 1987, pp. 126-135 במהדורה זו נדפסה מסת המשך לרעיונות אלה: 'The Ecology of Ethics', *ibid*, pp. 136-141. החיבור בשמו המלא במהדורת 1776 נקרא: Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and*

לראשונה את הסחר בזמנו כקולוניאליסטי וכנצלני לגבי אוכלוסיות וסביבות 'פראיות' ברחבי האימפריה הבריטית, והיה הראשון שכתב על ההליך המסוכן של ביעור היערות, זה שכבר שינה את פני אירופה במהלך אלף שנים, ועתה הוא מיוצא אל הקולוניות. עם זאת אורח שיחו על האוכלוסיות השבטיות בקולוניות לא היה יכול להתקבל בעיני בייטסון. ויקרס סבר כי רק במקום שבו פועלים עקרונות אתיים של שיפוט והערכה במושגים של טוב ורע, יעיל ונחשל – רק שם אפשר לדבר על 'תרבות' במונח הניתן לוויסות אקולוגי.⁵³

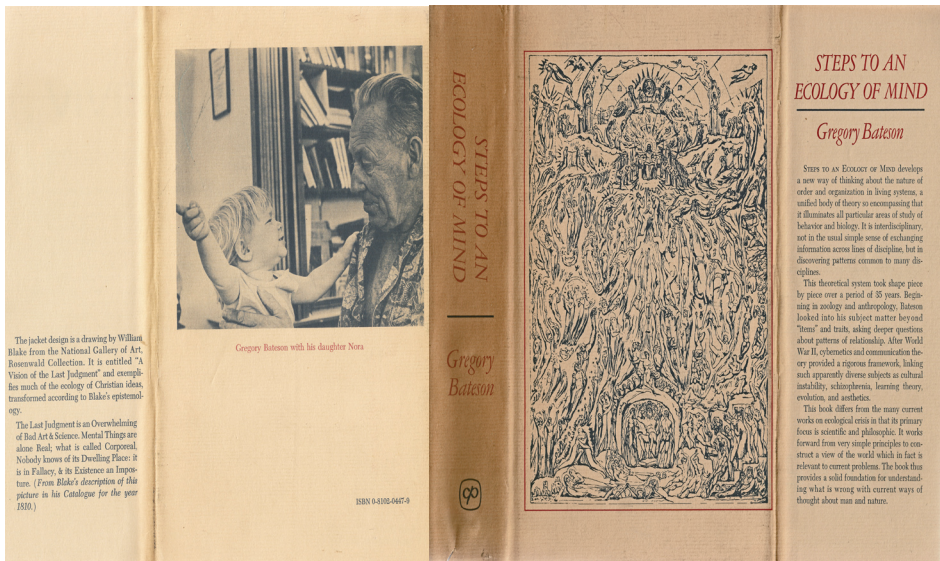
Causes of the Wealth of Nations (אדם סמית, עושר העמים, כרכים א-ג [תרגמו יריב עיטם ושמשון ענבל], ירושלים ותל-אביב: מוסד ביאליק והאוניברסיטה הפתוחה, 1996), ובו מצביע סמית על מנגנוני יסות עצמיים אוטומטיים של מערכות כלכליות – בעיקר על יסוד העיקרון של ביקוש והצע, שאותו כינה 'יד נעלמה'. למרות היותו מגן לוחמני של מוצא המינים, ונקרא משום כך 'הבולדוג של דרווין', היה גם המסיג החשוב ביותר עליו בדורו. את הרעיון כי ההישרדות אינה רק מאבק הכול בכול קיבל ויקרס מתומס האקסלי, שהצביע הן על החללים החסרים ברצף של תאוריית ההתפתחות של המינים (והיה משום כך לאחד מהראשונים שגיס כי חקר מאובנים חייב להשלים פערים אלה), והיה, כמדומה, הראשון שדיבר על מאבק ההישרדות כטופוס משותף לעולם הביולוגי ובעולם האידאות, רעיון שאותו ביטא כבר בשנת 1880: 'The struggle for existence holds as much in the intellectual as in the physical world. A theory is a "species of thinking", and its right to exist is coextensive with its power of resisting extinction by its rivals'. T.H. Huxley, 'The Coming of Age of the Origin of Species', *Science* (1880), 1, pp. 15-17. נראה כי מרעיון זה על 'מינים של רעיונות' שהם כמו 'מינים ביולוגיים' החל ויקרס את המחשבה על 'אקולוגיה של רעיונות'.

53 *Policymaking*, ibid, p. 129 ff. המחשבה של ויקרס על תרבות קשורה בין השאר לתיקון שהכניס האקסלי לתורת ההתפתחות של דרווין כשדיבר על מעבר מהישרדות בג'ונגל לטיפוח של גן. בראשונה ראה צורת קיום קדם-תרבותית של הישרדות שבטית באמצעות 'מלחמת הכול בכול' והישרדות החזקים (The survival of the fittest) ובשנייה ראה ביטוי של טיפוח תרבותי של אוכלוסיות. מתיאור השבטיות אצל ויקרס ניכר כי לא היה מודע לעבודות האנתרופולוגיות של מרגרט מיד וגרגורי בייטסון, וכן לא הכיר את חיבורו החלוצי של מרסל מוס על המתנה שראה אור תחילה כמאמר ואחר כך כספר (Marcel Mauss, 'Essai sur le don. Forme et raison de l'échange' dans les sociétés archaïques', *L'Année Sociologique* (1925)). במסתו זו הציע מוס מהלך מנוגד לתפיסת התועלתנות המרקנטליסטית על יסוד צפייה בשבטים באיי האוקיינוס השקט, שבהם מתנהלת כלכלת יחסים בין-שבטית באמצעות מחוות מתת מפוארות (Potlatch) דו-צדדיות של הגשת מנחות ומתנות עד כדי הידלדלות עצמית של הנותן. למעשה הקדימה התגלית הסוציולוגית-האנתרופולוגית הזו את רעיון 'הסימטריה המשלימה' של בייטסון, אף כי מוס סבר שהיא כבר מונחת בבסיס היחסים הבין-שבטיים ולא כפעולה תרבותית-פולחנית מתקנת כפי שניסח זאת בייטסון. בייטסון אימץ פעמים מספר את המטפורה הניגודית ג'ונגל/גן ממחשבת האקסלי-ויקרס, ואולם לא כיחס נפרד לשתי צורות קיום (שבטית ומדינית), אלא כטיפולוגיה של שני אופני התייחסות לסביבה שיש לשלבם זה בזה; להתייחס לג'ונגל כאל גן, ולהתייחס לגן כאילו יהיה אפשר להרבות בו את המינים האבודים של הג'ונגל. כאמור, בייטסון תיעב את הביטוי 'הישרדות החזקים ביותר' וראה בו אי-הבנה של האבולוציה כתהליך 'המתקן את עצמו' בדרך של משובים אשר בהם שורר לא רק הליך של השמדת הולת אלא גם תלויות בו דרגות שונות של סימביוזים, פרוזיטיות או קיום הדדי שמייצג סביבת מחיה נוחה לפרטים השווים בה.

כזכור, בייטסון איתר גילויים של תרבות בקרב שבטים קמאיים בגיניאה החדשה ובאוכלוסייה של באלו באמצעות הקריטריון של 'ויסות עצמי', שאינו קשור בהכרח באנטיקה של טוב ורע או של כדאיות, אלא בתביעה להפעיל את עקרון 'הסימטריה המשלימה' באמצעות טקסים של החלפת תפקודים ואשרור פולחני של מצבים חברתיים שהשבט חותר להתמדתם.

כאמור, הבחנה זו שאליה הגיעה בניתוח אתנולוגי-אנתרופולוגי אישרה סימטריה דומה שמצא מרסל מוס בסחר החליפין ובטקסי המתנה בשבטים של האוקיינוס השקט הדרומי.

ההבדל בין שתי גישות אלה, זו הפוסט-קולוניאליסטית של ויקרס והאקולוגית-האנתרופולוגית של בייטסון, קובע את החידוש במחשבה של האחרון, ומעמיד אותה על בסיס שאפשר לקרוא לו באופן מובהק 'מחשבה אקולוגית על תרבות', המתארת מערך של תלות הדדית, אשר בתוכו מעצבים פרטים משמעויות חברתיות משותפות על יסוד תגובה לסביבה, ומשמעויות אלה, בין שהן פרטיקולריות ובין שהן קולקטיביות, מצטרפות למובן תרבותי שניתן לכנותו Cultural ecosystem.

עטיפת המהדורה הראשונה של לקראת אקולוגיה של הרוח :

Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, San Francisco, Scranton, London & Toronto: Chandler Publishing Company, 1972 [545 pages]

בחזית הספר : ויליאם בלייק, 'חזון יום הדין האחרון', 1808 – אלגוריה אקולוגית-נוצרית על קינונו של החומרי ברוחני

פרק שלישי

העקרונות ומונחי היסוד של השיח האקולוגי על הספרות

השאלה אינה עוד
'מהי ספרות?'
אלא 'כיצד היא פועלת?'

א. עקרונות השיח האקולוגי על הספרות

עקרון ההומולוגיות כבסיס מתודולוגי בשיח האקולוגי על הספרות בחיבור זה מוצעים עקרונות היסוד של השיח האקולוגי על הספרות בדרך שבה תיאר בייטסון את ניסיונותיו לכוון שיח ביולוגי על מבנים חברתיים. בהרצאה שנשא בשנת 1940, ואשר אותה כינס לספרו המסכם שלבים באקולוגיה של הרוח, פרש את לידתה של מחשבתו זו כאירוע שנולד במבחן שעמד בו בעת לימודיו בביולוגיה.¹ במבחן זה התבקש להשיב על שאלה הנוגעת בביולוגיה השוואתית – תחום שלא העריך במיוחד – ובתוך כך הציע כתשובה מערך חדש של מונחים שאותם כינה 'מוטיבים של מחשבה' (Motif of Thinking), שבהם השתמש בתחומי העיון העתידיים שלו. באותו מבחן עלה בידו – כך סבר – לחמוק מן התביעה לבצע השוואה מורפולוגית פשוטה בין שני יצורים ביולוגיים, ובמקום זאת ערך השוואה הומולוגית בלתי מוכרת בביולוגיה.

בייטסון הגדיר את צורת המחשבה שלו באמצעות המונח 'מוטיבים של מחשבה', ואת אלה אפיין כטיפוסים של פעולה מנטלית, הרווחים בניתוח תופעה בתחום מדעי אחד ויעילותם מתגלה בניתוח תופעה בתחום מדעי אחר.² בהגדרה זו הקדים בייטסון אך במעט את המחשבה הסטרוקטורליסטית על 'הומולוגיות', כלומר על דומות תבניתית של מערכות שונות זו מזו, והצבעה על הדומות הזו בניסוחים תבניתיים – כלומר סטרוקטורליסטיים. אולם יש לדייק ולומר כי בעת שטבע את המונח 'טיפוסים של פעולה מנטלית' סבר כי מדובר בשתי פרקטיקות מקבילות; האחת עצם האופרציה המנטלית של השוואה, והאחרת משמעותית יותר: הצבעה על הדמיון התבניתית שבין שתי המערכות שפעילות מנטלית חושפת כממד אונטולוגי חדש השורר במרחב ששתי התופעות המשוות מצויות בו. בייטסון הודה כי הקניית משמעות כזו לתוצאות ההשוואה 'לוקה' במידה של 'מיסטיות',

1 כל המונחים בסעיף זה נטולים מהרצאתו האמורה של בייטסון בקונגרס השביעי על מתודות בפילוסופיה ובמדעים שהתקיים באפריל 1940. הרצאה זו נדפסה כפרק: 'Experiments in Thinking About Observed Ethnological Material' בספר: Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2000² (1972), pp.73-87

2 Gregory Bateson, *ibid*, p.74 ff.

ואולם זו לא הרתיעה אותו מן הניסיון לתקף אותה עוד ועוד,³ בעיקר במחשבתו על הקיברנטיקה, כפי שהיה הראשון להציגה ושאותה לא העמיד כתפיסה מדעית שלמה אלא כמתווה מחשבתי. שוב ושוב טען כי ניסיונו המדעי מלמד שמערכות מורכבות מתחומים שונים, כגון הפיזיקה, הביולוגיה והחברה הפועלים על יסוד אותם כללי ויסות פנימיים מערכתיים, וכי התודעה האנושית מתווכת ביניהם בהיותה שוכנת בתוכם, ו'מגלה' אותם כהיענות למבנה הפנימי שלה עצמה, שהוא מבנה משותף לה ולהם.

באופן בהיר יותר ופחות 'מיסטי' פרש בייטסון כדוגמה אנליטית את השקפתו בחיבורו האתנוגרפי נאבן (*Naven*), שעליו דובר בהרחבה בפרק הקודם. בחיבור זה תיאר את הטקס של שבט איאטמול (*Iatmul*) שבגינאה החדשה כמאופיין בכך שהיסוד הדומיננטי הבולט בו הוא היעדר היררכיה חברתית-שיפוטית בשבט. המילון האנתרופולוגי של זמנו לא הכיל מונח תואם לתופעה הזו, ובדעתו של בייטסון עלתה האפשרות כי התחום הביולוגי יציע מונח מתאים לציון התופעה.

3 התוודויות מיסטיות כאלה של אנשי מדע מובהקים אינן בגדר חידוש, קצתן נוסחו כמטאפיזיקה כמו למשל 'ההרמוניה הקבועה מראש' של לייבניץ, או הייחוסים המיסטיים של ניוטון למתמטיקה בפרשנותו למקרא. התבטאויות אחרות נותרו בגדר מבעים אישיים כמו האמירה הידועה של איינשטיין, שבשעה שהוא רושם נוסחאות בפיזיקה הוא עוקב אחר רישומי העיפרון של האל כשברא את העולם. הייחוס האונטולוגי לחוקים קיברנטיים אצל בייטסון נראה כדומה לגישה של לייבניץ, כלומר כניסיון לרכוס את כל חלקי המחשבה שלו אלה לאלה ליריעה אחת. בייטסון מעיד על תחושה כזו בראשית דרכו כמדען באמצע שנות השלושים ומתאר אותה בהרחבה. משום אורכה של עדות זו נביא אותה בתרגום: '[...] בחרתי בתחושה מיסטית עמומה כי יש להתבונן בשורה ארוכה של תהליכים של תופעות טבע שבהן אנו עשויים למצוא אותם עקרונות שבסטרוקטורות של גבישים גם במבנים חברתיים, או שהמקטעים של תולעת אדמה ניתנים להשוואה עם האופן שבו נוצרים עמודי בזלת. אין צורך להטיף אותו רעיון מיסטי ואותם מונחים גם היום, אלא ראוי יותר לטעון שטיפוס מסוים של פעולות מנטליות היעילות לאנליזה בשדה אחד יכולות להיות יעילות גם בשדה אחר ובמסגרת האידאה של מדע, יותר ממה שהוא במסגרת של טבע, הוא שווה לכל המדעים. ככל שניסוח הרעיון הזה היה מיסטי ועמום, כן למדתי שהוא חשוב לי ביותר. בחקר של מבנה נוצה ובגילוי התבנית הענקית מקום למחשבה כי התבניות המתגלות לעיניי הן של סדירות ותבניות בטבע כולו. ומכוח ההצדקה של התפיסה המיסטית הזו הענקתי חופש של העברת אבחנות מתחום כלשהו לתחום שבו עסקתי, ביולוגיה, פיזיקה וכימיה. כשהגעתי לאנתרופולוגיה היה מוסכם על התנגדות לרעיונות של ספנסר [האבולוציה כשרידות החזקים – א"ל] שהיו מבוססות על אנלוגיות בין ביולוגיה וחברה. אולם אני נשארתי נאמן לתפיסתי והיום זוהי כבר מקובלת כי הדרך לאנליזה של מערכת גדולה אחת יכולה להשתכר מאנליזה של מערכת אחרת. אופרציונליזם לוגי [כדרך של היסק חד-מערכתי – א"ל] נראה לי תמיד כחוסם אפשרות לרעיונות חדשים. כאשר אנו מורדים בסטריליות הקפואה של מחשבה פורמלית צצים רעיונות חדשים. המחשבה המיסטית שלי הוליקה אותי ל"ניחושים" ואחר כך עימתתי אותם עם העקרונות הקפואים.' Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, p. 74

זהו המונח שעלה בדעתו כשנבחן במורפולוגיה ביולוגית השוואתית – והציע את המונח 'הומונימיות' (כינוי בשם אחד לשתי תופעות שונות בביולוגיה),⁴ כתחליף לתיאורים מורפולוגיים השוואתיים. לימים, כשבא לטפל בשאלת ההשוואה המורפולוגית בין שתי תופעות חברתיות שונות – בין החברה המערבית המוכרת לו ובין החברה השבטית בגינאה החדשה, חזר אל האבחנה ההיא ושכלל אותה. ביסוד המחשבה החדשה שהציע מונחת פרקטיקה מחקרית מתחום הביולוגיה והבוטניקה המורפולוגיות ההשוואתיות – תחום שאביו ויליאם בייטסון קנה לו מוניטין רב בו – ואשר טיפלה באיתור סימטריות של מקטעים ביולוגיים ביצורים שונים וברצפים של מקטעים כאלה (עלים המסודרים על גבעול, עלי כותרת סביב העלי של הפרח, סנפירים של דגים, עיניים הניצבות משני צדיו של ציר סימטרי וכיו"ב סימטריות). בייטסון שב אל שפת הייצוגים שלו והעלה את מה שכינה 'ניחוש שבתחושת בטן' (hunch), שאף אינו בגדר היפותזה מדעית, באשר הוא לא נולד בתוככי דיסציפלינה מדעית אחת, ומקורו לאמיתו של דבר בהרגשה פנימית שיסודה באינטואיציה מנחשת. ניחוש כזה הוליך אותו להנחה כי ההבדל שמצאו ביולוגים מורפולוגיים השוואתיים בין קבוצות שונות של יצורים (למשל בין חסרי חוליות ובעלי חוליות) עשוי להציע אותו סוג של הבדל בין קבוצות חברתיות בחקר האתנוגרפי. דעתו הייתה נתונה במיוחד למושג 'סימטריה' שאותו זיהה כמושג מרכזי בביולוגיה המורפולוגית. באמצעות מונח זה הצביעו ביולוגים מורפולוגיים על כך כי אצל יצורים חסרי חוליות, כגון הרכיכות והמדוזות הימיות, הסימטריה של הסגמנטים (המקטעים) הביולוגיים היא לטראלית (lateral symmetry), כלומר היא התארגנות הולכת ומתארכת של מקטעים זה מול זה, בעוד אצל בעלי החוליות הסגמנטים מאורגנים בסימטריה סריאלית היררכית (serial symmetry), כלומר בסדר שבו קבוצת איברים אחת היא בעלת מעמד היררכי לגבי קבוצה אחרת. המוח מסודר אמנם בסימטריה של אונות העומדות זו מול זו, ואולם הסגמנט הביולוגי כולו (האיבר המוחי) הוא במעמד היררכי לגבי סגמנטים ביולוגיים (אברים) אחרים.⁵ המהלך הבא שהפעיל בייטסון הוא המהלך של מחשבה הומוולוגית. בייטסון ייחס להבחנה לגבי 'סימטריה לטראלית' ו'סימטריה סריאלית' מעמד של 'מוטיב מחשבת', דהיינו מונח שהוא 'טיפוס של פעולה מנטלית' שאפשר להעבירו מניתוח של תופעות בתחום אחד (ביולוגיה) לניתוח של תופעות בתחום שונה (אתנוגרפיה). המבנה שגילה בשבט איאטמול, שהוא חסר היררכיות, תואר על ידיו כמבנה של

4 כינויים רבים כאלה מצויים בביולוגיה השוואתית אשר בה ציון אברים כ'ראש' 'רגליים', 'פה', 'אף' מערבים דמיון מורפולוגי עם פונקציות משותפות בלי שיהיה בסיס מדעי ביולוגי לשיתוף כזה אצל יצורים שונים מזנים שונים.

5 Bateson, *Steps to Ecology of the Mind*, ibid, pp. 74-75

סימטריות (נשים/גברים; צעירים/זקנים; קבוצה שבטית אחת מול יריבתה) לטראליות, שבהן אין היררכיה ואין סגמנט חברתי המכונן את 'אורגניזם' השלם והוא מתכוונן מתוכו – מתוך היחסים הסימטריים שבהם נתונים אבריו. לעומת זאת את החברה המערבית תיאר כבנויה על יסוד סימטריות סריאליות והיררכיות. לטעמו גילה כי שתי הסימטריות (הביולוגית והאֶתְנוֹגְרַפִּית) נוהגות על פי אותם כללי ויסות פנימיים. למשל בביולוגיה סגמנט הנפרד מסימטריה לטראלית משכפל את האורגניזם שממנו הוא נפרד, בעוד סגמנט הנפרד ממבנה של סימטריה סריאלית משנה את האורגניזם שהוא נפרד ממנו. את התופעה הזו העתיק אל אבחנותיו לגבי פרטים שנצפו על ידו נוטשים את השבט בגינאה החדשה ומייסדים עותק משוכפל של חברת האם שלהם. זאת בשעה שהתנהלות החברתית המערבית מזהה 'פרישה' של פרטים מחברת האם (כמו למשל הפרישה האמנותית של Cession מהאקדמיה) כתופעה הגוררת ייסוד של אורגניזם חברתי (או תרבותי-אמנותי) בעל אופי חדש.⁶

המהלך ההומולוגי הזה שבו איתר בייטסון פעילות אנליטית מנטלית שווה בשני תחומים שונים, הוא זה שאנו מבקשים להציעו כעיקרון מתודולוגי מכונן של 'שיח אקולוגי' על ספרות. אפשר לראות את הצטיירותו המדגימה והראשונית בשימוש פורה בשני המונחים ההומולוגיים שהביא בייטסון מתחום הביולוגיה לאתנוגרפיה; 'הסימטריה הלטראלית' ו'הסימטריה הסריאלית'. ניתן למשל, להתבונן באופן ההצטרפות של סגמנטים טקסטואליים בשירת הקצידה הערבית (قصيدة), זו שהשירה האנדלוסית העברית חיקתה אותה במידה ידועה, כעל צורה של הצטרפות לטראלית של סגמנטים. היחידות המצטרפות זו לזו הולכות ובונות את הטקסט המתארך ומתפשט של הגוף השירי בלא שיובחן בהן מקטע היררכי מסוים המכונן את התארכות הקצידה. כל סגמנט בקצידה מצטרף לסגמנט אחר בלי מעמד של עודפות או נחיתות היררכית. ההיפרדות של הסגמנטים האלה לשירות עצמאיות (שירת החשק, שירת השבח וכיו"ב) לא שינתה את מעמד היחידות הבסיסיות של הטור וחריזתו, כלומר את הנורמות הפואטיות הבסיסיות שכוננו אותן. הסגמנטים של הקצידה נעשו אפוא ליחידות מיסיונריות' (שליחות המעתיקה את המודל בלי

6 ראו הבחנה זו לגבי מבנים שבטיים מתפלגים: Bateson, *Naven*, pp. 98-107. אפשר כמובן לחלוק על ההבחנה הזו אך עדיין להותיר אותה כפורייה במחשבה על התנהלות חברתית ותרבותית. למשל להבחין בין 'פרישה לטראלית' של פרטים חברתיים ו/או תרבותיים כצורה של הפצת מבנים שווי ערך (אפשר לננותם גם 'מבנים מיסיונריים') ולעומתם להצביע על סציוניסטים כעל 'פורשים סריאליים' שמייצרים מבנים חדשים. ההבחנה הזו עשויה לסמן באופן ברור הבדל בין מניעים שמרניים לבין מניעים פוליטיים-מהפכניים באקט של היבדלות חברתית המחליפה את הסגמנט ההיררכי של 'הראש' האוטוריטטיבי בהנהגה חדשה.

לשנותו) של הפואטיקה שהצמיחה אותן מבחינת החרוזים, הצימודים והנורמות הפואטיות האחרות שבתוכן התהוו. הסימטריות של החרוזה ויחסי ההדהוד התמטיים תקבולתיים הם שכוננו את הוויסות של המערכת כשדר פואטי שלם. גם השינויים בסגמנט החותם, האוצר בתוכו אפשרויות שונות של טלוס שירי, אינו משנה 'לאחור' את הסגמנטים המוליכים אליו.⁷

בהשוואת הקצידה לצורה השירית הארוכה של הפואמה המודרנית בולט שוני יסודי בין מבנה של סימטריה לטראלית (הקצידה) לסימטריה סריאלית (הפואמה). הטלוס הסיפורי של הפואמה המודרנית מציב לכתחילה סגמנטים טקסטואליים, פרקים כמו-נרטיביים, הכפופים להיררכיה מתפתחת זה מזה של טלוס ארגומנטטיבי של חשיבויות מתקדמות ומתעצמות מנקודת הפרישה לנקודת הסיום. הפונקציונליות של המקטעים האלה דומה מבחינה זו לפונקציונליות היררכית של מקטעים בסיפור הקצר, שכתבתו מודעת תמיד לחשיבות המשתנה של חלקיו.⁸ אמנם גם הקצידה 'מתקדמת' אל טורים טלאולוגיים, ואולם הטלאולוגיה של חתימתה אינה תלויה טיעונית לכתחילה בחלקיה המוקדמים אלא טבועה רק בסיום. הוצאת מקטע אחד ממנה יכולה להוליד 'שלם פואטי', מה שאין כן לגבי מקטע של פואמה מודרנית.

דוגמה זו, שניתן כמובן להתווכח עליה, מציעה אפשרות דיבור על צורות ספרותיות בלשון של צורות מבניות שאינן ספרותיות. הגישה ההומולוגית הזו אין בה כדי לייצג את כלל המחשבה המערכתית האקולוגית של בייטסון, אך היא דוגמה נוחה לאופן הצגת שאלות מסדר חדש בכיוון זה. למשל: מה היחס בין הופעת צורות של סימטריות לטראליות טקסטואליות או אורליות ובין המרחבים האקולוגיים, הנופֹת (bioma) שבהם הן נולדו?⁹ האם, למשל, חברה שבטית מדברית קדומה (נודדת) נוטה 'מטבעה' להעמיד סימטריות לטראליות בעוד סביבה אורבנית לא-שבטית (סטטית) נוטה לייצר טקסטים או מבעים סריאליים?¹⁰

7 החטיבות המסורתיות של הקצידה הקדומה, זו שהגיעה לבשלות עד למאה האחת-עשרה, הן: נְסִיב = הפתיחה המתארת את ההליכה בשיירה אחר האהובה בת השבט האחר; קְהֵל = ההרהור הפילוסופי על קשיי הארץ והזמן למי שרחק משבטו; והחלק החותם שיכול להתפתח לצורות תמטיות שונות: פְּאָחַר, מְדִיחַ או הִיקָאם.

8 פונקציונליות היררכית של הסיפור הקצר מזהירה על מדרג הסגמנטים שלה באמצעות בחירת הייצוגים המטפוריים שלהם הפזורים לאורך הסיפור, ודחיסתם למֶצֶג (המוטיבים המטרימים שבאקספוזיציה), זאת כמין הכרזה מקדימה על הרגיסטר הסיפורי והטמעו בדעת הקורא באופן לא מודע, כדי שקריאתו תציית להיררכיה הזו בהמשך.

9 ראו הגדרה של מונח זה להלן בסעיף ב' 'מונחי יסוד של השיח האקולוגי על הספרות'. בְּיוֹמָה (=נופֹת) היא טיפולוגיה של סביבה אקלימית גדולה; מדברית, ים-תיכונית, קרחונית, של יערות גשם, וכיו"ב.

10 האפשר כי שירת הטרובדורים והאפוסים הימי ביניים נוסים למבני הצטרפות של סגמנטים לטראליים מתארכים מפני שנולדו בפי זמרים-מגידיים נודדים? מבלי להתייחס אל השאלה

המחשבה ההומולוגית יעילה אף יותר בשעה שבוחנים את אפשרויות ההעברה של פרדיגמות מחשבתיות – אלה שבייטסון מכנה 'מוטיבים של מחשבה' – השוררות במערכות 'גדולות', כמו התנהגות חברתית, אל מערכות של 'אתוס' תרבותי. בייטסון התנגד עקרונית לשימוש במונח 'אתוס' לציון פרדיגמות חברתיות-תרבותיות, והעדיף במקום זאת להשתמש במונחים חלופיים שצינו באופן שקוף יותר את מה שמבקשים סוציולוגים ומבקרי תרבות לציין באמצעות המונח הזה.¹¹ 'מכיוון ש'אתוס תרבותי' הוא מונח שבא לציין צורה של היערכות פרטים וקבוצות זה מול זה, העדיף בייטסון לחזור אל צמד המונחים 'התפלגות סימטרית' ו'התפלגות משלימה' כדרך שהבחין ביניהן בחיבורו האנתרופולוגי נאבן (*Naven*) משנת 1936. כזכור, שני המונחים מציינים שתי צורות של יחסים בין-קבוצתיים: 'התפלגות סימטרית' מבטאת יחס מתמודד תחרותי (כדוגמת קרבות צבאיים, התמודדויות פוליטיות חסלניות על עוצמה, משחקי ספורט), ו'התפלגות משלימה' המבטאת שלב מעובד טקסי כלפי התחרותיות והצבה חדשה של יחסים במערך מווסת של שילוב היריב 'המפסיד' במערכת השלמה לצד היריב 'ה'מנצח' (כמו למשל ההצבה הסימטרית הטקסית של נשים מול גברים בטקס הנאבן). כאשר הפעולה הטקסית הזו נעשית לפרקטיקה של התנהגות חברתית במרחב הממשי ולא רק הטקסי, היא תופיע כבריתות פוליטיות של יריבים לשם שימור קואליציוני של המשך שלטוני, או שילוב חלקים חלשים של חברה ותרבות בתוך מערכות חזקות.¹²

המונחים 'התפלגות סימטרית' ו'התפלגות משלימה' באנתרופולוגיה, שאותם ייבא בייטסון מהבוטניקה והביולוגיה, מחליפים אפוא את המונחים העמומים של 'אתוס' ו'אופי תרבותי', הנהוגים בעיקר בסוציולוגיה ובביקורת התרבות. יתרון

כמבליעה הנחה מוקדמת, ההומולוגיות שלה פותחת שדה חדש של דיבור ביקורתי על הצורות הספרותיות האלה.

11 ראו בעיקר בפרק 'Bali: The Value System of a Steady State' המבוסס על מאמר שנדפס בשנת 1949. בפתח המאמר מייחד בייטסון סעיף שלם לביקורת המונח 'אתוס' ומציע להחליפו במונח 'סכיזמוגנסיס' (*schismogenesis*, התפלגות) לפי שהוא מציין באופן קבוע צורה של היערכות יחסים חברתיים ותרבותיים של פרטים וקבוצות אלה מול אלה. Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, pp. 107-109. הבחנה זו יסודה בעבודתו האנתרופולוגית שאותה סיכם בספרו *Naven* משנת 1936 ובמהדורתו המורחבת 1958. ראו על כך לעיל, בפרק השני בחיבורי זה.

12 מונחיו של בייטסון תאמו מבחינות רבות את מונחיו של הפסיכולוג החברתי L.F. Richardson שדיבר על מערכת רגנרטיבית, המשכפלת ומעצימה שוב ושוב התפלגויות סימטריות של תחרות אינ-סופית, מול מערכת דגנרטיבית המנטרלת את המניעים התחרותיים באמצעות משוב של 'תיקון פנימי' (*self-correcting system*) ומכוונת את המערכת לניצול אפשרויות של שרידות והתפתחות הגוברות על היריבויות הפנימיות. ראו על כך בהרחבה: Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Ibid, pp. 109-110

ההחלפה הוא בכך שהמונח מצביע באופן מובהק יותר על טיב היחסים שבין הפרטים בתוך המערכת. באופן מפתיע למדיי הגיע בייטסון לתיאור הומולוגי כזה, כאשר ביקש לאפיין את 'האתוס' ו'האופי' של תרבות שבטי הבאלי אצל אותם פרטים אשר בהם גילה לראשונה את דפוסי ההתנהגות של 'קשר של מסר כפול-מבע' (double bind). בבואו לתאר את אמנותם של פרטים אלה אפיין למשל את המוסיקה שלהם כנעדרת כל קליימקס, אפיון שאותו זיהה גם בריקוד וב'דרמה' שבוצעה בשבט זה. באפיון זה ראה צד מובהק של הבדל בין המוסיקה השבטית בבאלי והמוסיקה המערבית.¹³ בתוך האבחנה החדשנית הזו מסתתרת למרבה ההפתעה אבחנה שהוחמצה בהיסטוריוגרפיה המוסיקולוגית, שתיארה צורות שונות של התפתחות המוסיקה המערבית כנתונה בתרבות המערבית בכלל. שהרי גם בתוך התרבות המערבית המודרנית אנו יכולים לגלות פואטיקה של השעיית קליימקס מהמבע האמנותי, כמו למשל בציור האימפרסיוניסטי או במוסיקה האימפרסיוניסטית, שהם קומפוזיציות הולכות ומשתברות לרסיסים רפטיביים ופרקטליים הכובשים את כל חללו של השלם הפואטי. הקורא העברי ייזכר בוודאי במוסיקליות הלשונית המתפשטת של אורי ניסן גנסין או בקומפוזיציות הדקדוקיות המתארכות והרפטיביות של ס' יזהר שהן נעדרות שיאים דרמטיים.

בייטסון ייחס את המבנים נעדרי הקליימקס לאתוס של חברה הנתונה בתוך 'התפלגות סימטרית' המשכפלת את חלקיה מבפנים שוב ושוב (למעט בטקסי התיקון שלה כמו בטקס הנאבן). בכך ייצר באמצעות מונחיו שדה חדש של דיון המאפשר לשאול שאלות על היחס שבין סגנון פואטי ואתוס חברתי. יתר על כן, המונחים של 'התפלגות סימטרית' ו'התפלגות משלימה' עשויים להיות פוריים ביותר למיון היסטוריוגרפי של יחסים בין הקבוצות פואטיות מוגדרות – המכונים בפנינו זרמים ספרותיים אמנותיים או קבוצות ספרותיות ואמנותיות.

תיאור של יחסים בין קבוצות פואטיות במונחים של 'התפלגות סימטרית' ו'התפלגות משלימה' עשוי לתקן ליקוי מובנה בתוך השיח ההיסטוריוגרפי על זרמים פואטיים כפי שעוצב בהשראתו החסלנית של המודרניזם. כזכור, הביקורת שהפניתי כלפי השיח הזה, בפרק הראשון של חיבור זה, התמקדה בעובדה כי השיח ההיסטוריוגרפי על זרמים ספרותיים ואסכולות פואטיות העתיק את הטון ואת הטענות מתוך השיח התועמלני של המודרניזם על עצמו. למשל: תיאור האקספרסיוניזם כאנטי-אימפרסיוניסטי העתיק אבחנה זו מן המניפסטים של האקספרסיוניסטים. בהצגת הסוגיה הזו הצעתי לראות ברטוריקה הזו רק תעודה

13 ראו תיאור מפורט לכך: Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Ibid, pp. 113-114. וראו גם לעיל בפרק השני.

לאינדיווידואציה של הזרמים; כלומר דרך להצגת ההבדלים שביניהם, אך כפסולה לשימוש מתודולוגי בתיאור היסטוריוגרפי של תקופתם.

המונחים המוצעים כאן, כפי שניטלו מן המחשבה של בייטסון, מאפשרים להעמיד מחדש ובאופן 'נקי' את המחשבה על היסטוריוגרפיה של זרמים מודרניים; האמנם היחסים בין סימבוליסטים, אקספרסיוניסטים ואימפרסיוניסטים הם יחסים של 'התפלגות סימטרית' או שמא הם יחסים של 'התפלגות משלימה'? התשובה לשאלה זו תובעת חזרה אל דיאכרוניות סביבתית – כלומר לסדר ההיסטורי שבו פסעו זרמים אלה לתוך המרחב התרבותי – כלומר אל הופעתם של הזרמים האלה בסדר הזה: ריאליזם, נטורליזם, סימבוליזם, אימפרסיוניזם ואקספרסיוניזם. כל אחד מהזרמים האלה הוא סגמנט מוסף (ולאו דווקא מהפכני) לתוך רצף שהכיל בראשיתו את שוליו של קודמו. הנטורליזם נולד בתוך הריאליזם וקיים עמו יחסים של 'התפלגות סימטרית', כלומר סוג של יריבות שממנה צמחה צורה של 'התפלגות משלימה' שאפשרה – מעבר ליריבות שלהם – צמיחה פואטית לצורות משולבות חדשות. מנגנוני הצמיחה האלה הם משובים של 'תיקון עצמי' בתוך אסכולה אמנותית אחת שביקשה מטעמים של נוחות אסטרטגית פואטית להמשיך ולצרוך את מוצריו של היריב כאמצעי יעיל לקידום מטרותיה שלה. תופעה זו ניכרת למשל ביחסים העוינים שבין אקספרסיוניזם לסימבוליזם, אשר במסגרתם 'צרך' האקספרסיוניזם מבעים סימבוליסטיים משום יעילותם ההבעתית, אף שבמניפסטים שלו תקף את התנועה הסימבוליסטית דווקא בהיבט זה של שימוש באמבלמות סימבוליות פנטסטיות ורומנטיות. הקורא העברי יכול לבחון את ההיבט הפואטי הזה מתוך השוואה של שירת אורי צבי גרינברג בשנות העשרים (למשל אימה גדולה וירח, תל-אביב: הדים, תרפ"ה) לשירת אברהם שלונסקי (למשל דוי, תל-אביב: הדים, תרפ"ד).

צורה זו של דיון ביחסים שבין זרמים פואטיים מעניקה מובן חדש לשיח שבין אקספרסיוניסטים מול סימבוליסטים ואימפרסיוניסטים – השיח אשר הקורא העברי מכיר בעיקר מתיאורים היסטוריוגרפיים של השירה העברית במעברה משנות העשרים לשנות השלושים. שנים אלה הם שנות 'ההתחלפות' של מודל הקומוניקציה הפואטי ההגמוני של האקספרסיוניזם (א"צ גרינברג, יצחק למדן, אביגדור המאירי, ש' שלום המוקדם וא' שלונסקי המוקדם) במודל קומוניקציה סימבוליסטי (משירת ש' שלום ועד הופעותיה הראשונות של שירת נתן אלתרמן).¹⁴ המניפסטים הפואטיים מאותה תקופה הם רשימות 'ההבדלים' שבין הסגנונות

14 ספרי השירה הסימבוליסטית הראשונים הם: אברהם שלונסקי, אבני בוחו, תל-אביב: יחדיו, תרצ"ד; ש' שלום, פלא גמע: שירים וסונטות, ירושלים: דבר, תרצ"א; נתן אלתרמן, כוכבים בחוץ, תל-אביב: מחברות לספרות, תרצ"ט.

השונים ואינם ההסבר שלהם. את ההסבר יש למצוא בתוך המערכת עצמה המגיבה לסביבתה באמצעות מפגנים של 'התפלגות סימטרית' תחרותית (זו שהמניפסטים מבטאים אותה) לאסטרטגיות מורכבות ביותר של 'התפלגות משלימה' המאמצת אל חיקה את טענות היריב ואת הטקטיקות הלשוניות, המטפוריות והריתמיות של הבעותיו האמנותיות. בכך תוצע אפשרות להבחנה מתודולוגית בין הנרטיב החסלני של הזרמים עצמם לנרטיב היסטוריוגרפי של הספרות העברית שתופס את ההשתנות של הסימנים הפואטיים במעבר מאסכולה אמנותית אחת לאחרת כצורה של מעגלי משוב המווסתים את המבעים האלה במערכת אחת גדולה.

הנרטיב האקולוגי החדש מביא אפוא בחשבון את המרכיבים של אגף פואטי אחד כמשוב לאגף פואטי הניצב מולו. לא כסימון עצמי של 'הבדל', אלא דווקא כהטמעה אימננטית של פרדיגמה של הסביבה התרבותית ממנה הוא 'מתפלג' ('פורש' בלשון המסורתית), תחילה כהתפלגות סימטרית עוינת ואחר כך כהתפלגות משלימה בהטמעה של מאפיינים פואטיים של הזרם העוין לתוך סגנונו. כדוגמה לכך נזכיר שוב את דוגמת ההתקפה האלימה של האקספרסיוניזם על הקיטוע השבור והפתמי של האימפרסיוניזם.¹⁵ בעצם ההתקפה הזו שחייגה הנפשיים והאינטלקטואליים החלו במרחב של אימפרסיוניזם וסימבוליזם, נעשתה שאלת הקיטוע (סגמנטציה) לשאלה נוכחת ומרכזית באקספרסיוניזם. והנה גם היא מוכרת לקורא העברי בעיקר משירת אורי צבי גרינברג, שביקש לפותרה באמצעות טורים מתארכים 'ללא שיר' ב'ריתמוס רחבות' ככל שמאפשרת האוזן לקלוט במספר רב ככל האפשר של יחידות מטוריות.¹⁶ אלא שהתופעה הסגנונית הזו נטולת כל משמעות פואטית בלי הבנת הזיקה המתנגדת שבתוכה הופיע חידושו, זיקה הנתונה כולה באווירת המחלוקת שבין שתי התנועות לגבי שאלת הסגמנטציה בכלל וזו הריתמית בפרט. בעצם ההתייחסות המתנגדת לאפיון הפואטי שכנגדו מתריסה תנועה פואטית אחת כלפי זולתה נוצרת אפשרות של ויסות מבפנים, כלומר הצעה חלופית הכוללת באופן מובלע ומתוך אקט השלילה את האפשרות הנדחית. לגבי הדוגמה הספציפית של שירתו האקספרסיוניסטית של אורי צבי גרינברג אפשר למשל להצביע על האופן שבו ניסה להבליע בתוך הסערה האקספרסיבית של טורי שירתו המתארכים, למשל

15 התקפה זו ידועה בעיקר בזכות הניסוח של קזימיר אדשמיד שאפיין את האימפרסיוניזם: 'ארעין חרש בתוך זמן טוחן'. ראו על כך בפרק הראשון לעיל. עיקרה בכך שהאקספרסיוניזם כתנועה סינטטית אקספרסיבית ואגרסיבית ביקש להקיף בקווי מהות כלליים עזי-מבע את ייצוג גושי המציאות, בשעה שהאימפרסיוניזם כתנועה אנליטית וגרסיבית ביקש לפרק את הגושים האלה לכתמייהם היסודיים.

16 זוהי עיקר הסוגיה הפואטית שפורש בנימין הרשב במסתו הקלסית על שירת אורי צבי גרינברג: בנימין הרושובסקי, ריתמוס הרחבות: הלכה ומעשה בשירתו האקספרסיוניסטית של אורי צבי גרינברג, תל-אביב: מכון פורטר והקיבוץ המאוחד, 1978.

בספר אימה גדולה וירח, מקטעים של אימפרסיוניזם פסיכולוגי, שהם כדיווחים על תרעידים רגשיים זעירים שהרוח ההגותית הגדולה חובקת אותם בקווי מתאר גדולים של המבנה הפואמתי. היחסים בין התפיסה הגדולה האקספרסיוניסטית וההרגשה הזעירה של האימפרסיוניזם ניתנים לפירוש חדש בתוך שיח אקולוגי המתאר מערכת ספרותית המתנהלת באמצעות היוזנים חוזרים ובאמצעות תיאור סגמנטציות שאותן הוא מפרש באופנים משתנים. זהו אחד מחלקי הנרטיב המוצע כאן כתחליף לנרטיב הלוחמני של ההיסטוריוגרפיה המודרניסטית.

צורת הפירוש שהודגמה כאן קרובה ביותר לאופן שבו ביקש בייטסון לטפל בשאלות מערכתיות כבסוגיה קיברנטית. בכל מערכת הבנת החלקים תלויה בתיאור דרכי ההטמעה של עקרון הפעולה של האחד בעקרון הפעולה של האחר. החלפת סימני ההבדלים בין שני החלקים – כמו בחלקים סגנוניים של תקופה ספרותית – היא אימננטית ונעשית בתוך המערכת. האימננטיה של חילופי 'סימנים של שינוי' היא המקנה להם את משמעותם. רק בתוך המרחב המערכתי ניתן להבין את הפרדוקס הפואטי שבמסגרתו שתי תנועות – האימפרסיוניזם והאקספרסיוניזם – שהיו כה חלוקות על שאלת מעמדו של הסגמנט 'הקטן', הגיעו בהליך של שיח על 'סימנים של הבדל' שכולו 'סכיזמוגנסיס סימטרי', לתוצאה דומה של 'סכיזמוגנסיס משלים'; סגנון של התפשטות הטקסט והתרחבותו מבפנים – 'איתמוס הרחבות' בשירה האקספרסיוניסטית מצד אחד ושטף הדיבור התחבירי ב'זרם התודעה' שבפרוזה האימפרסיוניסטית מהצד שכנגד.

המשמעות של עיקרון פואטי מתקבלת מתוך 'שפת ההבדלים', שהיא שפת הרעיונות שבמרחבה מופעלת אסטרטגיה של זרמים אמנותיים שונים באמצעות טקטיקות פואטיות שונות. המרחב השיחני על 'הסביבה התרבותית', זה שהשיח האקולוגי על הספרות מבקש לבררה, הוא המכתיב חלק מכריע מהשיח האקולוגי על הספרות.¹⁷

ההצעה המוגשת כאן תחת הכותרת 'השיח האקולוגי על הספרות' מבקשת אפוא לדבר על הספרות כעל מערכת באופן שבו אקולוגים מדברים על כל מערכת

17 באופן מוכלל יותר ביקש בייטסון לאפיין באמצעות 'הבדל' כל צורה של ביטוי 'רעיון' (רעיונות הם הבדלים) ולדבר על מערכת קיברנטית כעל מרחב של שפה המשוחחת באמצעות 'הבדלים' של סימניה. ראו הפרק: 'Form, Substance, and Difference', על יסוד הרצאה שניתנה בינואר 1970: Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, pp. 455-471. כשניסח את השקפתו זו בשנות הארבעים כבר הבין את עקרון המבנה של שפה ממוחשבת באמצעות ההבדל שבין הסימנים 'אחד' ו'אפס'. וכך ניסח זאת כשבא לתאר שפת מערכת מכל סוג שהוא: 'What is transmitted around the circuit is transforms of differences, And, as noted above, a difference which makes a difference is an idea or unit of information' Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Ibid, pp. 318

אקולוגית, לא כאנלוגיה מטפורית, אלא כעל פרקטיקה של הפניית קשב אל שאלות הומולוגיות בשני מודלים של חשיבה ומבני שיח שונים.

בעוד הנרטיב ההיסטוריוגרפי על 'הרפובליקה הספרותית' שוחח על כיבוש הגמוניות, צבירת כוח, חילופים דרמטיים מהפכניים של הגמוניות, כלומר, על מצבי סכיזמוגנסיס סימטרי (התפלגות תחרותית), הנרטיב האקולוגי הוא מערכת במובן הרחב ביותר של מונח זה, באשר הוא מציע אפשרויות אחרות של התפלגות מערכתית כמו סכיזמוגנסיס משלים (התפלגות משובית ומטמיעה) המעניקה הסבר לצורות נוספות של יחסים פואטיים שאינם תחרותיים כמו למשל זיקות של סימביוזה ספרותית, פרזיטיות ספרותית והפרקטיקות הפואטיות שלהן: אפיגוניות, גרפומניות ופולגיאט.¹⁸

השיח האקולוגי על הספרות לא בא אפוא לבטל מסורות אחרות של שיח ביקורתי על הספרות – השיח הסוציולוגי, השיח הפילוסופי או השיח הפוליטי – אלא להציע מעטפת מתודולוגית שתהיה 'על-מערכת' אשר בתוכה שאלות פרדיגמטיות פואטיות מקבלות מובן מערכתי זו כלפי זו.

עקרון הקינון

עקרון הקינון (nesting) מניח כי פרטים של מערכת ויחסים שבין מערכת אחת לאחרת מבוססים על היררכיה של גודל, אשר בה מתכנסות היחידות הקטנות בתוך יחידות גדולות מהן. עיקרון זה בא להחליף את ההיררכיה של חשיבות ושל ערך אסתטי הנהוגה בשיח ההיסטוריוגרפי על הרפובליקה של האמנות ושל הספרות. 'קרבת הקינון' היא הקובעת את הרלוונטיות של ההשפעה לגבי היסודות הקרובים; התיאור הספרותי-האקולוגי מציע מבנה של מערכות קינון של גודל המכונסות זו בתוך זו בלי להתחשב בהיררכיות אסתטיות או בחשיבות של תופעה שהוקנתה לה בשיפוט היסטוריוסופי. לכל פרט במערכת (סופר, יצירה, כתב עת וכן גם סביבה חומרית) חלק משמעותי בהסבר הכולל, וחשיבותו נשפטת רק בשלב הערכת 'גודל' הקינון. העיקרון הזה הוא הומולוגי לעקרון הקינון במערכת האקולוגית, שבה כל שינוי קל שהתרחש אצל פרט זעיר בשרשרת המזון, למשל אצות מיקרוסקופיות, מוערך כבעל חשיבות וכמסוגל לחולל שינויים בחייהם של יצורים גדולים כיונקים ימיים.

18 על יחסי התפלגות 'תחרותיים' שנעשו ליחסי התפלגות 'משלימים' ראו בהרחבה להלן בפרק הרביעי בסעיף העוסק בפרשת ברדיצ'בסקי ו'הצעירים'. על מרחב היחסים הבלתי תחרותי מהסוג השני (אפיגוניות, גרפוניות ופולגיאט) ראו בהרחבה להלן בפרק הזה בסעיף ג על 'הטעם הממוצע'.

העיקרון הזה אינו חף מפעילות פרשנית. השאלה, אילו פרטים הנגלים לעינינו מקיימים יחסים מלוכדים בינם לבין עצמם ובתוך איזו מערכת של פרטים 'עוטפים' היא ניתנת, היא שאלה שהתשובה עליה ניתנת במסגרת של הליך ספוג תובנות פרשניות. פעולת האינטגרציה של פרטים היא פעולה מובהקת של הרוח, והיא כשלעצמה כבר מותנית על ידי סביבה, מסורת ואינטרסים חברתיים ופוליטיים. באקולוגיה של הרוח ההליך של בחירת פרטים סמוכים זה לזה לשם הקבצתם יחד כמערכת המקננת במערכת גדולה יותר הוא הליך מובהק של אינטגרציה מותנית תרבות. יש להניח כי בחברה בעלת מסורות פולקלוריות חומריות יופנה קשב עיוני עודף לפרטים חומריים-חזותיים העוטפים את התופעה הטקסטואלית, ואילו בחברה אשר בה הוקנה מעמד נמוך יותר לתרבות חומרית ולאסתטיקה שלה, ההקבצה העיונית של פרטים לשם הבנתם כמערכת תהיה טקסטואלית (למשל ייחוסם למשפחה טקסטואלית כמו בספרות ההלכה היהודית). אולם עצם ההצבעה על הצורך לראות את המערכת הספרותית כמקננת ביחידות גודל תרבותיות העוטפות אותה והציות לעקרון הקינון, יש בהם כדי לעורר אזורים מושתקים של דיון ספרותי. למשל: ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית מיעטה מאוד להתייחס לשאלת היחסים שבין טקסטים ספרותיים מדור העלייה השנייה והשלישית וליחסם העיוני לפולקלור המומצא האוריינטליסטי-הדקורטיבי מבית מדרשו של 'בצלאל'.¹⁹ עדות כזו ליחסים מתוחים עד כדי עוינות בין שתי התרבויות המקננות זו בתוך זו – הספרותית בתוך החברתית והאמנותית – נרמזת ברומן של עגנון תמול שלשום (שוקן, תש"ד) כרפלקסיה ספרותית מאוחרת על תקופת העלייה הראשונה והשנייה, ואולם היא טבועה כבר בעיצוב הסביבה האוריינטליסטית ביצירות י"ח ברנר, דב קמחי ואהרון ראובני באופן מובהק, אף שלא נידונה מעולם באספקט חומרי ספציפי זה.

מתודולוגיה זו של הקבצת פרטים סביבתיים לשם העמדתם לעיון במסגרתה של שאלה אחת נראתה לבייטסון כפעולה דומה לזו שעושה האמן במעשה אמנותו. בייטסון תפס את הפרשנות של היצירה האמנותית כפעילות של הרוח המתבוננת במעשה האמנות במהלכים מצטרפים של אינטגרציות. בהשקפה זו הוא שב אל שורשה המיסטי של מחשבתו שאותה נטה לכנות בעקבות פסקל 'אריגת הבנת

19 שנת הייסוד של בצלאל בידי בוריס ש"ץ היא 1906, ואולם ייסודו היה כשלעצמו תגובה של הקבצה למגמות ששררו במרחב הארץ-ישראלי שנים מועטות לפני כן. יש אפוא מקום לבחון את שאלת הסגנון האוריינטלי הקישוטי של אסכולה זו כז'אנר ארץ-ישראלי כבר בהופעותיה הראשונות של ספרות העלייה הראשונה, כפי שחש בזאת י"ח ברנר בעצם העובדה שטבע את המושג הספרותי-הגאוגרפי 'הז'אנר הארץ-ישראלי'.

הלב להבנת השכלי.²⁰ בניסיון להבהיר את עקרון הקינון הצהיר בייטסון על קדימות האינטואיציה (הבנת הלב), הנוטה לתפוס את המערכתיות המקננת של תופעות זו בתוך זו, על פני הבנה טקסונומית מדעית, הנוטה תחילה לסדר את התופעות אלה לצד אלה, או באופן סיבתי זו לאחר זו. בהצהרות אלה סימן בייטסון את יתרונה ואת חסרונה של האקולוגיה של הרוח שאותה הגה, ותיאר גם את שאלת הבחירה של פרטים כסוגיה אפיסטמולוגית בלתי מוכרעת, אף שבאיי-ההכרעה הזו ראה גם יתרון עצום של מחשבה הומולוגית מתרחבת ללא שיור, הפתוחה להעלאתן של פרדיגמות מדעיות חדשות ובלתי צפויות. החיסרון-היתרון האפיסטמולוגי הזה טבוע לטעמו בתוך השפה שבאמצעותה אנו חושבים על מערכות של פרטים; למשל, ההבדל שמסמנת הצרפתית את הפעילות ההכרתית המוליכה אל הדאיקטיות של פעילות מחשבתית (כהצבעה אל 'הדבר הזה', או אל 'דבר אחר' ממנו); פעם באמצעות המילה connaître כנושאת מובן של היכרות מבעד לחושים וקליטתם, ופעם באמצעות המילה savoir כנושאת מובן של ידיעה באופן טקסונומי-מדעי או פילוסופי.

ההכרעות לגבי קינון מערכת בתוך מערכת מושפעות ביותר ממעברים בין המובנים השונים האלה – האינטואיטיבי, החושי והטקסונומי – שבייטסון ביקש במכוון להיענות לדחפי האינטגרציה ביניהם, ואשר לטעמו הם מעידים כבר בשורש המאמץ להכירם על 'המערכתיות' שלהם.²¹

עקרון הקינון תובע השעיה (epoché) של שיפוט אסתטי ומתן ייצוג מלא לכל צורה של ביטוי ספרותי; גם לצורות ספרותיות נמוכות – אפיגוניות, גרפומניה ופליגיאט, או לצורות של תרבות פופולרית. צורות אלה הן אופני קיום ספרות המאכלסות את המרחב התרבותי, והן מהוות מסה ביוטית קריטית שבתוכה מקננים בתי גידול ספרותיים, ושם צומח ומתעצב יוצר שההיסטוריוגרפיה הדידקטית מסמנת אותו באופן שיפוטי כ'שולי' או לחילופין כקנוני וכהגמוני. היסטוריוגרפיה דידיקטית מטה את השיפוט בכך שהיא מתעלמת מרפרטואר גדול של אפשרויות לתיאור הסביבה הספרותית, משום שהיא מתעלמת מן המסה הביוטית הגדולה שבתוכה היא ממקמת את יצירות הקנון שלה. בדרך כלל נוטה ההיסטוריוגרפיה הדידקטית להציע שרשראות גנאלוגיות של הולדת שיא ספרותי אחד מתוך שיא

20 ראו על כך אצל בייטסון בפרק: 'I shall argue that the problem of grace is fundamentally a problem of integration and that what is to be integrated is the diverse parts of the mind – especially those multiple levels of which one extreme is called "consciousness" and the other the "unconscious." For the attainment of grace, the reasons of the heart must be integrated with the reasons of the reason'. Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Ibid, p.129

21 שם, עמ' 131-132, בהערה 16.

ספרותי אחר, ולפיכך הנרטיב שלה מדבר כמעט תמיד על שרשרת של מהפכות. השיח הזה משתיק את קולו האבולוציוני 'ההסברי הסביבתי' של הולדת היוצר דווקא מחומריה של הבינוניות ותולה את הופעתו רק בתגובה הפואטית המורדת שלו בדור שקדם לו. בכך מציעה ההיסטוריוגרפיה המסורתית סיפור נטול הסבריות שהוא כשרשרת של הפתעות ומהפכות דרמטיות שאותן חוללו יוצרים קנוניים. ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית אכן גוללה תדיר היסטוריה של שיעתוקים, של חזרות על סיפורי מהפכות ומרד, כמו למשל, המרד של ההשכלה העברית ביצירה הרבנית, המרד של דור שלונסקי בדור ביאליק והמרד של נתן זך בפואטיקה של נתן אלתרמן. בחינת הקיננון של כל אחד מסיפורי המרד האלה מגלה כי משקלו של היסוד המהפכני מועט ביחס למשקלן של זיקות הקיננון המסבירות את הופעת היוצר ואת סגנונו. חרוזותיו של נפתלי הרץ וייזל, למשל, באפוס הלירי הענק שלו שירי תפארת טבולות עד למעלה ראשן בתוך מסורת טקסטואלית עצומה לגודל של פתיחות חרוזות, ומקמות מליציות מקראיות הסוגות בדיקטיות חברתית-הלכתית שנדפסו כפתיחות לחיבורי ההלכה שנדפסו בזמנו, לפניו וגם לאחריו.²² ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית לא שעתה לקול הספרותי הז'אנרי הזה (הפתיחות המליציות-השיריות של ספרות ההלכה), ועד היום אין חיבור ספרותי מקיף לתיאורו, באשר היא תפסה לכתחילה את מרחב התרבות של וייזל בקטגוריות פוליטיות של התנגדות אמנציפציונית של ההשכלה להנהגה הרבנית שבתוכה דווקא צמחה החריזה המיוחדת הזו. בכך השכיחה (אולי במכוון) את העובדה כי מחשבתו של וייזל המשיכה תמיד לקנן בתוך מחשבה רבנית (שאינה חייבת להיות בהכרח 'סביבה' רבנית), וכי היא 'חשבה את עצמה', כלומר קיננה, בלשון הטקסטים שבהם היה עיקר גידולה.

22 נפתלי הרץ וייזל (1725-1805) חי בשוליה האחרונים של התקופה האינטנסיבית ביותר של ספרות ההלכה בזמן 'ועד ארבע הארצות', שתוקפו הפורמלי הסתיים בשנת 1764, והתחברו בו עשרות רבות של פירושים לתלמוד ולחיבור שולחן ערוך. חלקים מכריעים מדפוסיה של ספרות זו שעליה גדל וייזל הצטיינו בפתיחות מליציות חרוזות בשפה פסבדו-מקראית ובשיטות חריזה שלשונו הספרותית של וייזל אינה רחוקה כלל ועיקר מהן. ספרו גן הלבנון (אמסטרדם תקכ"ה-תקכ"ו, 1765) הוא חקר דקדוק לשון המקרא והוא נתון כולו בתוך תפיסות 'נורמטיביות' של החכמה הרבנית. חיבוריו הראשונים אף זכו להסכמה מנציגיה, כמו למשל ההסכמה הידועה שקיבל מ'הנודע ביהודה' ר' יחזקאל לנדא מפראג. שירי תפארת, האפוס בן ששת הכרכים החל להופיע משנת 1789 ולאחר חיבורו האמנציפציוני דברי שלום ואמת (ברלין 1782), אולם סגנונם של טקסטים שיריים אלה מצביע באופן מובהק על קיננום באקלים התרבותי-הדקדוקי המוקדם של פרקי גן הלבנון משנת 1765. המהלך של ההיסטוריוגרפיה הדיקטית (הציונית בעיקרה) היה מעוניין בהבלטת 'עקירתו' ממרחב הקיננון הרבני והצבתו המכוונת של יוצר זה במרחב אמנציפציוני בלבד, ובכך החמיץ את המהלך הפואטי של וייזל בפרט ואת הבנת צמיחת ההשכלה מן הספרות הרבנית בכלל.

צורות דומות של הסטת קשב אפשר להפנות גם כלפי סיפור המרד של דור שלונסקי ואלתרמן בהגמוניה של דור ביאליק, וכן כלפי סיפור המרד של נתן זך בסגנונו של נתן אלתרמן. בשני המקרים האלה עשוי להתברר כי הסגנון המורד עוצב לא מתוך הצבה של סכיזמוגנסיס סימטרי-פואטי כלפי הסגנון ההגמוני של הדור הקודם, אלא הוא עוצב בתוך מרחב קינון וצמיחה של סביבה זרה לזו שבה עוצב הקינון של הדור הקודם. בשני המקרים הנזכרים כאן ערכי הקינון מתייחסים לסביבות חוץ-ישראליות במובהק; במקרה של דור שלונסקי – בספרות הרוסית המודרניסטית שאותה הכיר שלונסקי מימי יקטרינוסלב, ובמקרה של נתן זך כקינון דו-שכבתי; תחילה בספרות הגרמנית שאותה ייבא כלשון מוטמעת מימי ילדותו המוקדמת, ואחר כך מקינון אסכולאי בספרות האנגלוסקסית שאליה היגר לתקופה ארוכה בימי לימודיו האקדמיים באנגליה.²³

הדיון הספרותי המצייתי לעקרון הקינון משחרר את חקר הספרות מעריצותה של דיסקטיקה הגמונית, שהיא על פי רוב אידאולוגית חברתית (כמו זו המרקסיסטית) או פוליטית (כמו זו הציונית).

מרחב תרבותי של התרחשות ספרותית יכול להיות רב-לשוני ורב-לאומי. אזור הקינון של התרחשות תרבותית יכול להיות בתוך מרחב עירוני רב-לשוני כבערים כגון למברג של ראשית המאה (פולנים, אוסטרים, רוסים, אוקראינים, רותנים ויהודים), או תל-אביב של שנות הארבעים (מהגרים יהודים מאירופה ומארצות המזרח ופלשתינים ילידי הסביבה).²⁴

השימוש במונחים אבולוציוניים של טיניאנוב, שאותם תיארו בפרק הקודם, ובעיקר המושג 'מוטציה', הבא לתאר התפתחות של מערכות ספרותיות, אפשרי רק

23 החלוקה הזו של מרחבי הקינון של זך קובעת לדעתי שני מהלכים פואטיים בכתביו – האחד מימי חבורת 'לקראת' בשכנות ליהודה עמיחי ולבנימין הרשב (משנת 1953) שמערכת הקינון שלהם היא ספרות גרמנית (בעיקר אקספרסיוניסטית) ויידית (לנתן זך הייתה ידיעה מצוינת בידיש. הכתיבה על שירתו עדיין לא נפנתה כלל לדיון בסוגיה זו), והמהלך השני מימי לימודיו האקדמיים (משנת 1966) והעמיד חיבור אסכולאי על האימאז'יניזם במרחב הכתיבה של הספרות האנגלוסקסית, שתורגם לעברית: אימג'יזם וורטיציזם (תרגם יהודה ויזן), תל-אביב: עמדה, סדרת דחק, 2010.

24 במרחב הקינון הספרותי של למברג אפשר למצוא משוררים דוגמת אורי צבי גרינברג, שיש בו ביטויים של מודרניזם של פולנים דוברי יידיש ודוברי עברית, ובמרחב הקינון של תל-אביב בשנות הארבעים נמצא ביטוי לשכנות בתוך מסה גדולה של דוברי עברית, שפות אירופיות ומזרחיות וערבית פלשתינית – כל אלה באים לידי ביטוי בשירתו. הנתון הזה קודם לכל נרטיב הגמוני ציוני שאותו יש לראות כמשתתף במרחב הקינון ולא עוסף אותו. הכרעת ה'גודל' של מרחב הקינון היא אפוא ההכרעה הראשונה שהאקולוג של הספרות חייב לעשות. ראו על לידתה של הפרוזה של אפלפלד במרחב קינון רב-לשוני להלן, בפרק הרביעי בחיבור זה.

אם תואר הקינן הספרותי בלי להקדים לתיאור שיפוט ערכי, ובלי הפעלה סלקטיבית של עקרון העדפה הגמוני תרבותי או פוליטי.

תביעה עקרונית זו להשעיית הדיון הערכי ביצירה הספרותית, בהקשר של דיון על תהליכים התפתחותיים, עלתה בביקורת הספרות כבר בשנות העשרים במאמריהם של הפורמליסטים והסטרוקטורליסטים. מאלף במיוחד הוא הניסוח של טיניאנוב, משום קרבתו לטיעון האקולוגי המערכתית:

The study of literary evolution or changeability must reject the theories of naive evaluation, which result from the confusion of points of observation, in which evaluation is carried over from one epoch or system into another. At the same time, evaluation itself must be freed from its subjective coloring, and the 'value' of a given literary phenomenon must be considered as having an 'evolutionary significance and character.' The same must also apply to such concepts as 'epigonism', 'dilettantism', or 'mass literature', which are for now evaluative concepts.²⁵

רק לאחר שהקנה חשיבות למסה הספרותית המצטברת בכל גילוייה האפיגוניים וה'שוליים' החדיר טיניאנוב לדיונו את המונח 'מוטציה':

The main concept for literary evolution is the *mutation* of systems, and thus the problem of 'traditions' is transferred onto another plane.

עם זאת גם אצל טיניאנוב נדונה שאלת המסורת בהקשרים דיאכרוניים ואסתטיים-נורמטיביים (בעיקר כדיון על 'שיאיה של הספרות'). לעומת זאת, כאן מוגשת הצעה לדיון בהשתנות מערכתית שאינה תלויה בהערכה אסתטית דיאכרונית, ולפיכך היא משוחררת מהבנת תופעות כמשתלשלות בקשר סיבתי של התקדמות משיא אחד למשנהו, ומעדיפה 'סיבתיות קיננית', שהיא הבנת הפנומן הבודד בתוך הסביבה הספרותית והלא-ספרותית שבתוכה הוא מקנן.²⁶ המסה הזו, כפי שעוד נבהיר,

25 ראו הפרק 'On Literary Evolution' Juri Tynyanov, באסופה על פואטיקנים רוסים בראשית המאה: Ladislav Matejka and Krystyna Pomorska (eds.), *Readings in Russian Poetics*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1978, pp. 66-78.

26 בהערה להבחנה זו מביא טיניאנוב שורה של עבודות חלוציות בחקר תופעות אפיגוניות ודילטנטיות, שכונו בולזול 'גרפומניות', דור לאחר שנחשבו לקובעות ז'אנרים פואטיים חדשים. שאלת הערך האסתטי נעשתה אפוא כה יחסית עד שלא ניתן עוד להביאה בחשבון בדיון ההתפתחותי, ואולם חשיבותן המוטציונית של התופעות הללו מחייבת התייחסות מערכתית כלפיהן. ראו שם, עמ' 77.

יותר משהיא כוללת פריטים של דומות ספרותית יש בה גם אלמנטים סביבתיים אקולוגיים.

עקרון שוויון הערך של סינכרוניות ודיאכרוניות

מעקרון הקינון נובע עיקרון נוסף המונח בבסיס השיח האקולוגי על הספרות; שוויון הערך של הסבר סינכרוני להסבר דיאכרוני.²⁷ תיאור של מערכת ספרותית, בדומה לתיאור של מערכת אקולוגית, נועד להסביר את היחסים הסינכרוניים המתקיימים בין הפרטים במעגלים הולכים ומתרחבים של גודל או הולכים ומצטמצמים של המערכת. מאחר שלמערכת ספרותית נדרשים גם הסברים התפתחותיים-דיאכרוניים, היא רואה גם את תולדות הפרטים והמצבים, כלומר את הגנאלוגיה שלהם, כמצבי שטח סינכרוניים המרובדים זה על גבי זה באופן כרונולוגי. טענה זו תואמת במידה רבה את עקרון הוויסות העצמי (תכונת הקיברנטיקות) של הסברים מערכתיים, שגם אותה השמיעו כבר בשנות העשרים תאורטיקנים בעלי תפיסה מערכתית, דוגמת טיניאנוב ואייכנבאום, שהעדיפו הסברים תפקודיים מערכתיים על פני הסברים היסטוריים.²⁸ גורמי מוטציה (שהיא דיאכרונית), כלומר הגורמים הגנטיים, מוצגים אף הם כתלויי סביבה (שהיא סינכרונית), למשל בהסבר של אייכנבאום:

The concern with literary-environmental material does not in the least signify a turning away from literary fact or the problems of literary evolution, as some people seem to think. It means only incorporating the genetic facts into the theoretical-evolutionary system.²⁹

ייתכן שהנחות אלה היו ניתנות להבניה אקולוגית-ספרותית אילו היו טיניאנוב ואייכנבאום מודעים למושגיה של האקולוגיה המודרנית, שהרי רבים מהמושגים ההתפתחותיים והסביבתיים שהוזכרו במסותיהם הפרוגרמטיות מצאו בסופו של דבר את מקומם בשיח האקולוגי.

27 להעדפת הסינכרוניות על פני הדיאכרוניות יש מסורת של כמאה שנה: חיבורו הראשוני של פרדיננד דה-סוסיר 'קורס בבלשנות כללית' (1911), ובייחוד במסורת האינטרפרטציה הסטרוקטורליסטית של קלוד לוי-שטראוס ורומן יאקובסון בשנות השלושים. סוגיות הסינכרוניות והדיאכרוניות הן שאלות מפתח בחשיבה של המאה העשרים בהקשר של חקר השפה ועד לדקונסטרוקציה וגם אחריה.

28 אייכנבאום טוען למשל ש'ההיסטוריה אינה כשירה לענות על השאלה "למה?" היא יכולה לענות רק על השאלה "מה פירוש הדבר?"', ראו Ejxenbaum, 'Literary Environment',

Readings in Russian Poetics, Ibid, p. 61

29 אייכנבאום, שם, עמ' 60.

עקרון הזה-סטריטיפיקציה בשאלות פואטיות-אקולוגיות

ביסודו של העיקרון המוצע כאן מונחת התביעה של פליקס גואטרי למחשבה אקולוגית המתעלמת מן הסטרטה³⁰ שבמסורת המחשבה המערבית. מסמני-על – כגון סביבה, חברה, מחשבה, מוצר – הם מסמנים סטטיים המפרקים את הסובייקט. במקום זאת הציע גואטרי, בחיבורו שלוש האקולוגיות (פריס 1989), דה-סטריטוריאליזציה של אובייקטים אנושיים ותרבותיים בתהליך מפרק של השכבות השונות (הפסיכולוגית, החברתית, הסביבתית והלאומית), במגמה לשחזר את מהותו האחדותית הרב-מערכתית של האובייקט הפרטי אל מה שמחוצה לו (הסביבה הטבעית והחברתית), והחזרתו בכך אל 'מלאותו הסובייקטיבית'. בניסוחו של גואטרי: 'Tendency towards an individual / or collective resingularization'. תביעת 'המלאות' מחזירה לתוך השיח על 'הסובייקט הכותב' את המושג Mind של בייטסון כמממש קיום רציף מהפנים הגופני והרוחני שלו עם המעטפת של סביבתו. גישה זו התפתחה מעמדה אתית-חברתית המתנגדת לגלובליזציה המשולבת של הקפיטליזם, המטשטשת ומשמידה את ייחודן של סביבות תרבותיות יחידאיות ואת ייחודיותו של הפרט בתוכן כמיין זיהום אקולוגי תרבותי של סביבתו והתערבות אלימה באחדותו של הרצף הזה.³¹ במוטו לחיבורו הביא גואטרי מדבריו של בייטסון, שבעבודתו החלוצית בתחום האקוסופיה ראה פתח למחשבתו שלו. אלא שגואטרי בחר במונח 'אקולוגיה גרועה' שאותו מצא אצל בייטסון, והצביע במישור

30 Strata – צורת הריבוי של stratum, שכבה, רובד בגאולוגיה, ובהשאלה מישור מובחן טקסונומית במחשבה על ידי סימון-על של מערך תופעות, והקפאתו בתוך קואורדינטות מגבילות של זמן ומרחב. כך מגדיר גואטרי 'טריטוריאליזציה'. המחשבה האקולוגית על ספרות משחררת את המרכיב הפואטי מהסטרטום המחשבתי שלו (למשל, חרוז ממצלול) וקושרת אותו למרכיב מסטרטום שונה (ריתמוס ביולוגי, refrain של יצירת התחדשות מתמדת proliferation). על חרוז שמוצאו מטריטוריה קולית כקובע 'טריטוריה טקסטואלית' חדשה על ידי מעשה הדה-טריטוריאליזציה, ראו Félix Guattari, *The Three Ecologies* (Trans. J. Pinder & P. Sutton), London & New Jersey: The Athlone Press, 2000², p. 4 (*Les trois Écologies*, Paris: Editions Galilée, 1989). על פי תפיסתו של גואטרי, אקולוגיה היא מדע מובהק של תנועה חופשית בין מערכות גאוגרפיות סביבתיות ובין מערכות בוטניות ומערכות זואולוגיות בקוויות בלתי צפויה מראש. על דה-סטריטיפיקציה ראו גם בפרק 'מבוא: קנה שורש': Gilles Deleuze and Félix Guattari, 'Introduction: Rhizome', *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (Trans. & Foreword Brian Massumi), London and New York: Continuum, 1992² (*Mille plateaux*, Paris: Édition de Minuit, 1989)

31 הכוונה לקפיטליזם הבתר-עשייתי, שגואטרי כינה אותו Integrated World Capitalism (IWC), היינו מנגנון אנטי-אקולוגי הפועל באופן אלים במישורים משולבים: סביבתיים, חברתיים ומנטליים פורעי גבול של סובייקטים (דה-סינגולריזציה). ההליך של דה-סינגולריזציה אינו בהכרח שלילי וכשהוא מתרחש בזיקה אל סביבה קרובה הוא מבטא את היחסים הדה-טריטוריאליים שבין האדם והמעטפת הסביבתית שלו.

של הממשות על צורת 'החצייה האלימה' של תחומי תרבות הנעשית בידי סוכניה של הכלכלה הגלובלית. חצייה זו אינה מתחשבת במערכות הקינון העוטפות את הסובייקט התרבותי ומחדירה אליו באלימות יסודות כלכליים ותרבותיים זרים ל'מעטפת' שלו, מעין התופעה של זיהום אקולוגי שאנו מדברים עליו כיום.

גואטרי סבר כי בהעתקת מונחי האקולוגיה הסביבתית (environmental ecology) אל מדעי החברה (social ecology) ואל מדעי הרוח (mental ecology) תיווצר שפת מחשבה חדשה שתחשוף את הקשרים החד-פעמיים שבין הסובייקט הביולוגי לסביבתו החומרית ובינו לבין מרכיביה החברתיים והתרבותיים של סביבתו.³² ההבחנה בקשרים אלה ממפה את התרבות באופן בלתי מופרד מן הטבע, כמערכת אקולוגית משולבת.³³ רעיונות אלה נולדו כזכור במחשבה על האקולוגיה של הרוח אצל בייטסון, שהיה הראשון שטיפל בשאלת ההיררכיות כצורות של תוכן נתון בתוך תוכן. טענתו הייתה כי במדעי הרוח יש לטפל בקשרים שבין העובדות לא כאירועים תלויי תחום, אלא כיחסים שבין תוכן להקשר (content and context), כלומר, כיחסים קומוניקטיביים בין תחומים שונים המשרים 'אנרגיות' זה על זה באופן סינכרוני. כאמור בייטסון גם היה הראשון שניסח את המערכתיות הזאת כאקולוגית, כקומוניקטיבית וכבעלת תכונה של ויסות עצמי (קיברנטי).³⁴ השפעתו על גואטרי הייתה מכרעת, ומחבר שלוש האקולוגיות מודה בכך. חידושו של גואטרי הוא בניסוח העיקרון של דה-סטרטטיפיקציה כפרקטיקה של דה-טריטוריאליזציה, כלומר כהליך מנטלי של יציאת האדם מעצמו אל מעטפתו הסביבתית.

האקולוגיה של הספרות מאמצת את העיקרון הזה של מחשבה ברבדים שונים כמתבקש מעקרון ההומולגיות שעליו דובר כאן, והיא מניחה למשל, כי באותו אופן שבו הצליחה האקולוגיה של הסביבה הטבעית להגיע לממצאים מעניינים לגבי אורגניזמים חיים וזיקתם לאורגניזמים אחרים, כשהחלה לדבר בשפה הומולוגית על

32 Guattari, *The Three Ecologies*, pp. 40-41

33 גואטרי מגדיר את מושא הפעילות הזו כ'רפרנציאליות קרטוגרפית', והיא דורשת לוגיקה חדשה של קריאה ופיענוח תופעות, מה שהוא מכנה אקולוגיקה. שם, עמ' 44. לצורך מיפוי כזה יש לחצות את הקרטוגרפיות של גופני ורוחני (כטענתו של בייטסון), ולהגדיר מחדש יחידות קיום חדשות של 'חומרים בלתי גופניים' בקונפיגורציות חדשות של קיום. וראו המובאה בעניין זה בשלמותה: 'Ecological praxes strive to scout the potential vectors of subjectification and singularization at each partial existential locus. They generally seek something that runs counter to the 'normal' order of things, a counter-repetition, an intensive given which invokes other intensities to form new existential configurations. These dissident vectors have become relatively detached from their denotative and significative functions and operate as decorporealized existential materials'. Guattari, *ibid*, p.45

34 על עמדותיו האקולוגיות של בייטסון בשאלות של קומוניקציה קוגניטיבית ראו, Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, pp. 408-410

אורגניזמים חיים ועל תהליכים פיזיקליים, כן תצליח האקולוגיה של הספרות לעורר שאלות עקרוניות חדשות ולהאיר ממצאים חדשים בתחום ניתוח הטקסט הספרותי. מדעי הרוח עשויים להציף באמצעות מתודולוגיה הומולוגית מונחים והבחנות לגבי יחסים בין ישויות מנטליות ופיזיקליות אם תאמץ את השפה האקולוגית ואת מונחיה, ואם תבנה את טיעוניה במתכונת מודל היחסים האקולוגי הסביבתי.³⁵ העיקרון של דה-סטרטטיפיקציה מאפשר החדרה בלתי פוסקת של מונחים והסתכלויות מהתחום של מדעי הסביבה אל התחום של ניתוח הטקסט הספרותי. נניח למשל כי ביקורת ספרות העוסקת בשאלת הבארוק לא תיעצר רק בניתוחים מורפולוגיים משווים של צורות בארוקיות ארכיטקטוניות וטקסטואליות (למשל מבני הספירלה המתפתלים של העמודים ומבניה המפותלים של העלילה הבארוקית), אלא תמשיך את מחשבתה אל שאלות העולות לגבי מבנים 'בארוקיים' טבעיים, היא עשויה למצוא פרדיגמות חדשות של מחשבה על הסגנון הזה. ככלות הכול ההשראה לבחינת הבארוק כבר טבועה בתת-מודע לשוני-אסוציאטיבי ברושמו של ברק-צדפות-הפנינה (barrueco), אלא שהמחשבה הזו נעצרה באסוציאציה האטימולוגית הזו בלי לשאול על קטגוריות הומולוגיות בין הצורה הטבעית (הצדפה), הצורה הארכיטקטונית (העמוד המפותל) והצורה הטקסטואלית (העושר העודף והנפתל של רדונדנציה לשונית).³⁶

חלק ניכר מחיבורו של גואטרי יוחד לשאלות של 'צמיחה' הן כצורה המציינת את הממשי (בטבע) והן כמושג מושאל לכלכלה הקפיטליסטית. השיח הביקורתי על

35 אין הכוונה רק לשיקוף של הטבע, למשל, במחשבה האנושית או בטקסטים של הספרות היפה, כדרך שמברר התחום של ecocriticism, אלא הישוף של מערכות יחסים דומות ושאלות של התנהלות מערכתית שהיא הומולוגית בספרות ובמציאות ביולוגית ואקולוגית.

36 גם הפריצה הגדולה של היינריך וולפלין בחיבור Heinrich Wölfflin, *Renaissance und Barock*, München: Theodor Ackermann, 1888, זו שהעניקה לבארוק הסבר מערכתי חברתי ודתי, לא חצתה את הגבול המנטלי של מדעי האדם ולא הביאה כל הסבר סביבתי טבעי. אף שוולפלין ידע על האטימולוגיה של הביטוי לא העלה לגביו שאלות 'אקולוגיות' ממין זה. אולם כבר בעומק התודעה הלשונית של הבחנותיו שוכנת ידיעה כי קשר כזה אפשרי, וכי 'הטרדה' הפיזיולוגית של גרגיר החול בגוף הצדפה מתסיסה אותו מבפנים ומייצרת אותו סוג של יופי בוחק ומרשים של הפנינה, באותו אופן שהאקולוג של התרבות יסביר את 'הטרדה' של הרפורמציה שעוררה תגובת ייצור יופי בתוככי האמנות הקתולית. ברמת הפשטה גבוהה יותר אפשר לדבר על 'טרדה' כעל יסוד קבוע בהתפתחותן של כשירויות פואטיות, ולהגדיר אותן על פי טיפוסים הטרדה שהולידו אותן. המחשבה המטפורית על הבארוק כעל פנינה מעוותת יוצאת דופן בצורתה הקיפולית והבלתי סימטרית אינה רק מטפורית אלא היא נעוצה במחשבה מטאפיזית; כלומר היא חוצה סטרטה של אופני קיום (הטבעי, המלאכותי, האמנותי והאפיסטמולוגי) הנענים באופן דומה לממד של 'סבל' ומגיבים עליו בצורות דומות של יופי הנושא עליו את קווי ההתעוותות מן הייסורים.

הספרות מכיר את המונח הזה בשני אופנים – כמונח המציין רצף משתנה של ז'אנרים ומגמות פואטיות ('צמיחת' הסונטה הפטררקית או 'צמיחת' המודרניזם) וגם כמונח המציין התרחבות של טקסט מסגמנטים בודדים ליחידות רצף גדולות ('צמיחת הטקסט' מהטיוטות שלו, סוגי הסימטריות שמתפתחות מתוכו). השיח האקולוגי של הספרות מאפשר לדבר באמצעות דה-סטרטיפיקציה על שאלת המוטציה הטקסטואלית (במובן הראשוני של המונח, לאיזה סכיזמוגנסיס הוא שייך: לטראלי או סריאלי? כפי שהבחין בנייהן גואטרי [growth/proliferation] כצמיחה או כשגשוג), או לבחון מחדש את שאלת ריבוי הסגמנטים (במובן השני של המונח, איזה סוג של סימטריות רפטטיביות הוא מפתח?).

ב. מונחי יסוד של השיח האקולוגי על הספרות

אקולוגיה ואקוסופיה

המושג 'אקולוגיה' נגזר מן המילה היוונית *oikos*, שפירושה 'אחזקת הבית'. את המושג טבע בשנת 1866 הביולוג הגרמני ארנסט היינריך הקל (1834-1919),³⁷ מתוך כוונה להעביר את מובנו המסורתי ללימוד 'חיי הבית' במדעי הטבע, להבליט את הטוטליות של תבניות היחס בין האורגניזמים לסביבתם. אקולוגיה נוסדה אפוא כתחום מדעי של לימוד היחסים בין אורגניזמים ובין סביבתם, כולל האורגניזמים שמכילה הסביבה והתהליכים הפונקציונליים העושים אותה לבית סביבתי. הגדרה מילונית זו עומדת ברקען של כל התפיסות האקולוגיות, ישנות כחדשות, וכאפיסטמה מדעית, כלומר כיסוד רעיוני חדש שאפשר לראות בו מעין אקסיומה של תחום ה'אקוסופיה'. האקסיומה הזו היא המונחת בבסיס ההעתקה של האקולוגיה אל מישור המחקר הספרותי. זהו מודל מערכתי המבקש להבין מנגנון פונקציונלי של אורגניזם אחד באמצעות העמדתו מול אורגניזם אחר והצבת שניהם בתוך מסגרת מכילה אחת. זהו היסוד שעורר את מחשבת בייטסון בשנות הארבעים וממנו ביקש לעורר גם את התחום של 'אקולוגיה של הרוח'. יש להעיר כי תחום זה שהתעורר 'לפתע' בראשית שנות השבעים בחקר המגעים שבין 'לשון' ו'סביבה' ייחס את מקורותיו לפילוסוף האקולוגי הנורווגי ארנה נאס (Arne Næss)

Ernst Haeckel, *Generelle Morphologie der Organismen – Allgemeine Grundzüge der organischen Formen-Wissenschaft, mechanisch begründet durch die von Charles Darwin reformierte Deszendenztheorie*, Zweiter Band: *Allgemeine Entwicklungsgeschichte der Organismen*, Berlin: Georg Reimer, 1866, S. 286. בעמוד זה הוגדר התחום החדש כ'מדע כולל (וטולי) של היחסים בין אורגניזמים כלפי הסביבה המקיפה אותם אשר באים בחשבון המובן הרחב של 'תנאי הקיום'.

בלי שהבחינו כי רעיונותיו משנות השבעים הדהדו את רעיונותיו של בייטסון בשנות הארבעים והחמישים.³⁸ מכל מקום, רעיונות אלו על הזיקה העמוקה שבין תופעות לשוניות ותופעות סביבתיות, שהכחישו באופן נמרץ כל כך את טענת השרירותיות שהשמיע דה-סוסיר כלפי עיצוב הסימנים הלשוניים, היו רעיונות שפעפעו מתחת לפני השטח עוד קודם שנוסחו באופן מובהק כל כך למשל אצל הבלשן-האקולוג אינר האגן (Einer Haugen).³⁹

סביבה ספרותית

האקולוגיה של הרוח, המעמידה לכתחילה את המודל הקינוני של סביבות טקסטואליות ותרבותיות המכונסות זו בתוך זו, רואה בלשון ולא במרחב הגאוגרפי את הגורם המתחם הראשוני של גבולות הסביבה הספרותית. המובהקות של אבחנה זו בולטת במיוחד לגבי 'ספרות יהודית' שהטקסטים שלה נכתבו בזיקה קרובה אלה לאלה, אף שכותביהם התגוררו במרחבים רחוקים. גם הזיקה של הספרויות שבלשונית היהודיות אלה לאלה, למשל ספרות יידיש, ספרות לאדינו וספרות ערבית-יהודית, נקבעת על יסוד הקרבה הלשונית ולא הקרבה הגאוגרפית, למרות העובדה שהשפות האלה גזורות מתוך מצבים דיגלוסיביים במרחבים גאוגרפיים מסוימים.⁴⁰

38 נאס (1912-2009) הוא שטבע את המושג 'Deep Ecology' כצורת ההתייחסות רדיקלית לאחריות החברתית כלפי כל מעשה אנושי שיש לו זיקה לסביבה. אולם בייחוס הראשוניות של עמדה זו לא' נאס, במיוחד בכתבה המאוחרת עליו בידי גואטרי, לא התייחסו הכותבים למחשבה ההידגריאנית על טכנולוגיה וטבע ולעמדות האקולוגיסטיות שלו. אפשר כי עמדותיו הנאציות של היידגר הרתיעו את הפציפיסט ארנה נאס וההולכים אחריו מפני ההודאה באבהות בלתי נוחה זו של היידגר על רעיונותיהם.

39 מבחינה זו אני מוצא את המבוא של: Sune Vork Steffensen, 'Language, Ecology and Society: An Introduction to Dialectical Linguistics' כבלתי מדויק מבחינה היסטוריוגרפית, וכמדלג על חוליות חשובות בהתפתחות ההיסטורית הרעיונית של מדעי הרוח האקולוגיים בראשית המאה העשרים. ראו מבוא זה בספר: Jørgen Christian Bang & Jørgen Døør, *Language, Ecology and Society*, Ibid, pp. 5-7 בייטסון וכן ויקרס אינם נזכרים כלל במבוא זה.

40 העיסוק בשאלת הסביבתיות של ספרות יפה בדיגלוסיה ממוקד בתחום של האירוע הספרותי-הטקסטואלי והלשוני בלבד גם בתאוריית ה'רב-מערכת' שהוצגה לראשונה בידי איתמר אבן זוהר. אף שהתאוריה נקראת Polysystem Theory אין היא חוצה את הסטרטום הלשוני, והיא ביסודה קונצפטואליזציה של תהליכים סמיוטיים בספרות. מבחינה זו היא בנויה כהמשך למחשבה הפורמליסטית הרוסית-צ'כית של רומן יאקובסון ויורי לוטמן לגבי המודל התקשורתי בשפה, והיא מטפלת בשאלות של היווצרות הטקסט בתוך תהליכים בינאריים כגון: מרכז ופריפריה, קנון וספרות פופולרית. האקולוגיה של הספרות פוגשת את המתודולוגיה הזו בעיקר בהסכמה להפרת היררכיות מעריכות כלפי משלבי שפה (שפת דיבור וכתובה, שפה ספרותית ועממית) וכלפי מסורות של קנוניזציה ושוליות. אולם האקולוגיה של הספרות מבקשת לתאר דגמים

גם הדיונים של דלז וגואטרי בשאלות של ספרות מאז'ורית וספרות מינורית מתייחסים אל הגודל של הסביבה הלשונית, וההגמוניה הלאומית הטריטוריאלית שלה משולבת לדיון רק כמהלך נוסף. מבחינה זו אפשר לראות במחשבה שלהם צורה גובלת לדיון אקולוגי בסביבה תרבותית.⁴¹ המונח 'דה-טריטוריאליזציה' מתייחס בדיון על קפקא לנדידת הלשון מטריטוריה הגמונית (הגרמנית של רפובליקת וימאר) אל טריטוריה פריפריאלית (יהודים כותבי גרמנית בפראג), ובכך הונח היסוד לאקולוגיה של הספרות כדיון ב'סביבות תרבות'. האקולוגיה של הספרות יכולה אפוא לדבר על הסביבה הספרותית במצבים של שפה מהגרת (כמו הגרמנית של קפקא או הספרדית בדרום אמריקה והלאדינו בסלוניקי) כעל מצב של הגירה לשונית מסביבה תרבותית אחת לאחרת והצמחה של סביבה תרבותית חדשה.

הבחנה זו כשלעצמה, לצד הבחנות נוספות, מטילה לכתחילה מגבלה חמורה על האפשרות לייצר 'מפות אקולוגיות ספרותיות סטטיות' – עניין שעוד נשוב לדבר בו. שאלת הקינון מעלה את שאלת הגודל: מה שרוי בתוך מה? וכתשובה לכך: היצירה הבודדת בתוך הזמן הביוגרפי של חיי יוצרה, מקום מגוריו, הסוציולוגיה של משפחתו וחברתו וכן הלאה במעגלים מתרחבים. לעומת זאת שאלת המיקום של היצירה הבודדת בתוך הקורפוס המלא (השיר האחד או הסיפור האחד בתוך כלל כתבי המשורר) היא שאלת קינון מדרגה שנייה. לכתחילה 'הסביבה' של היצירה הבודדת אינה יכולה להיות מוגדרת באמצעות תיאור הקורפוס המלא של כתבי היוצר – כנטייה הרגילה של היסטוריוגרפיה הממפה את הטקסטים של הסופר ברשימה כרונולוגית של כתביו. עקרון הקינון מטיל הגבלה על מיפוי כזה, באשר הסביבה המיידית של הסביבה התרבותית הראשונית קודמת לה, והיא קובעת את תנאי הכתיבה של היצירות הבודדות שמהן ייעשה הקורפוס השלם. 'הסביבה' היא היסוד הקינוני המידי בכל דיון באקולוגיה של הספרות. דיון זה פועל בהכרח בתוך פרקטיקה חוצת סטרטות של מבנים גאוגרפיים, סוציולוגיים, פוליטיים, פסיכולוגיים וכמובן לשוניים. תיאור קינוני זה הוא בעל ערך מקדים לתיאור הקינון הספרותי של הטקסט ברצפים היסטוריוגרפיים ביבליוגרפיים של רשימות כתביו של הסופר בסדר כרונולוגי.

המונח הקינוני 'הגדול' ביותר באקולוגיה, וכך אף בהעתקתו ההומולוגית לחקר

ספרותיים כהומולוגיים לדגמים אקולוגיים, ובתוך כך לשאול על האפשרות כי הדגמים האלה הם טיפוסיים לסביבות גאוגרפיות שונות, נופות תרבותיות יש בהן התנהלות מערכתית דומה. על רב-מערכת ספרותית ראו: איתמר אבן זוהר, 'לבירור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסיה', הספרות, כרך ב, חוברת 2, אוניברסיטת תל-אביב (1970), עמ' 286-302.

41 ז'יל דלז ופליקס גואטרי, 'מהי ספרות מינורית?' (תרגום אריאלה אזולאי), מכאן: כתב עת לחקר הספרות העברית, כרך א (אביב תש"ס), עמ' 134-143.

הספרות, הוא המונח בְּיוֹמָה (biome), ובעברית 'נוֹפֶה'. מונח זה בא לציין קהילה אקולוגית גדולה המשתרעת על פני אזור גדול, שטח רחב הכולל כמה מערכות אקולוגיות שגבולותיו נקבעים על פי הדפוסים של חילופי החברות שבתוכו ביחסן עם חברת השיא המתגוררת בו. התהליך של שגשוג חברות המשנה קרוי באקולוגיה 'מעקובית' (sucession). במדע הסביבה קשור הדיון בנופות בדיון על תנאי אקלים, והאקולוגים מציינים את המובהקות שבהן: ים-תיכונית, מדברית, זו של יערות גשם טרופיים, זו של קרחונים, אוקיאנית וכיו"ב. באקולוגיה של ביומות יש חשיבות רבה למיפוי היסטורי של שינויים סביבתיים גדולים, של שינויים אקלימיים, ושל שינויים בצמחייה ובתפוצת בעלי חיים. מפעל מדעי מעין זה רואה אור מאז 1944 בסדרה הממפה את ההיסטוריה הזו, ואשר בה ראו עד כה אור שבעה כרכים עבי כרס, הממפים שינויים כאלה בביומות גדולות.⁴²

מיפויים אלה מעוררים שאלה מתודולוגית לגבי האפשרות להעתיקם לתחום התרבות. האם ניתן לזכור על אפיונים משותפים (כמו באקולוגיה) לנופות ים-תיכוניות בתחום האמנות, הארכיטקטורה והספרות? האם ההיסטוריה של ז'אנרים ספרותיים צריכה להשתקף במפות גדולות של נופות, למשל ההיסטוריה של הסונטה באזורים דוברי שפות אירופיות (איטלקית, גרמנית, צרפתית ואנגלית)? ושאלה היא האם כלכלת הנכסים התרבותיים בנופות אקולוגיות כגון מדבריות דומה במדבר גובי לזו שבסהרה או במדבר קֶלְהָרִי? היתרון הגדול הצומח מהנהגה זו של שיח אקולוגי ספרותי טמון בחילוץ המושג 'השפעה' מהדיון הפוליטי (ופעמים רבות הקולוניאליסטי) הספוג בשיפוטם היררכיים של משפיע ומושפע. במקום זאת מציעה האקולוגיה של הספרות סדרה חדשה של שאלות לגבי היערכות משתנה של לשון הספרות והטקסטים שלה לחיים בביומות גדולות. לכך אנו מתכוונים בדיבור על חילופי נכסים תרבותיים בביומות שהונהגה בהן לשון חדשה, כמו למשל הספרויות הערביות במרחב האיסלמי, הספרויות בספרדית בחצי האי האיברי מול דרום אמריקה או הספרויות באנגלית בבריטניה מול אמריקה וארצות אחרות דוברות אנגלית, למשל הודו. חתכים מעין אלה מרחיבים את המובן ההיררכי הפשוט של מושג ההשפעה ומבליטים את יחסי החילופין, את המשובים החוזרים ואת התנועה המתמדת של הון תרבותי בביומות אקולוגיות תרבותיות.

אבחנה זו שהצבענו עליה כאן היא העומדת ביסוד חיבורו של אלכסנדר ביקרופט אקולוגיה של ספרות עולם.⁴³ בשל הקשיים המרובים שמצא ביקרופט באקולוגיה

42 ראו למשל הכרך השביעי שיוחד להיסטוריה של צמחיית: B. Hartley and T. Webb (eds.), *Vegetation History*, Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 1988

43 Alexander Beecroft, *An Ecology of World Literature: From Antiquity to the Present Day*, London and New York: Verso, 2015

שבין אקולוגיה לספרות, ומשום שנמנע, כדרך המוצעת כאן, מלטפל בשאלות אלה באופן הומולוגי (דהיינו בהעברת טיפוסי שאלות מתחום לתחום) הוא התייחס אל המונח 'אקולוגיה' כאל מטפורה עיונית שבאה להחליף את המטפורה הכלכלית של 'נכס תרבותי' הנהוגה בעיקר בשיח ביקורתי מרקסיסטי.⁴⁴ הנופה היא בעיניו מטפורה אנלוגית והיא משמשת מצע להעלאתן של סוגיות 'גדולות' ביחס לספרות עולם. השאלה המרכזית של חיבורו היא כיצד נוצרו במרחב היווני העתיק (ההלניסטי), במרחב המוסלמי-הערבי ובמרחב הסיני ספרויות בעלות מומנטים דומים הגוברים על המבנים הפוליטיים השועים האופייניים לשלוש 'נופות תרבותיות' אלה? ה'נופות' התרבותיות שלו אינן אקלימיות-אקולוגיות אלא לשוניות, באשר כל אחת מן השלוש שהוצגו כאן (היוונית העתיקה, הערבית והסינית) חוצה אזורים אקלים ונופות אקולוגיות שונות זו מזו.⁴⁵

בכך המחשבה האקולוגית שלו על הספרות משיקה במובנים רבים לזו המוצגת כאן יותר מכל צורה אקוסופית שהוזכרה עד כה, למעט כמובן זו של ג' בייטסון.

ביקרופט העמיד חלופה היסטוריוגרפית אמיתית למחשבה האירופית הוותיקה על 'ספרות העולם' (Weltliteratur), והציע מפה שמבוססת על ספרות הלשונית, אך לא כבסיס לאומי ופוליטי, אלא על אפיון של נופות תרבות גדולות (כלומר טיפולוגיות של 'אקלימים לשוניים'). הוא מנה שש מערכות (ביומות/נופות) תרבותיות שאותן הציג כשישה אופנים של 'קריאות ספרות וכתבתה':⁴⁶

1. קריאה של ספרות אפיכורית (epichoric): ספרות לוקאלית, שבטית, שתודעת המקום המסוים וקהלו היא המכוונת אותה. 2. קריאת ספרות פאנכורית (panchoric) במעגל מודע וגדל של מרחב הכתיבה והקריאה, כמו למשל במרחב הפאן-הלניסטי. ספרות זו יוצרת קטלוגים, אנתולוגיות ומתעדת את הגנאולוגיה של עצמה ואת הטרופים האופייניים לה. 3. קריאה וכתובה קוסמופוליטית (cosmopolitan): ספרות של לשון אחת שחוצה מרחבים גדולים אימפריאליים למשך זמן ארוך

44 על הביטוי 'ecological metaphor', ראו שם, עמ' 19 ואילך. המטפורה האקולוגית כמונח המבנה מתודה נתפס אצלו בצדק רב כמכונן שיח מחוץ למסורת של האקוקריטיציזם העוסק בתמות של טבע ותרבות.

45 לעניין זה טוען ביקרופט: "This book is, therefore, not ecocriticism in the conventional sense, and my use of the term 'ecology' has more in common with linguistic ecology [Einar Haugen's, *The Ecology of Language*], which likewise examine the relationship between their objects of study and their (human) environments than it does with, say, political ecology [Felix Guattari, *The Three Ecologies*], which lies at the intersection of the political world and the natural environment" עמ' 20-21.

46 Alexander Beecroft, *An Ecology of World Literature*, ibid pp. 33-36. בכך חותם המחבר את המבוא של ספרו; הוא עצמו מתאר את המבוא כתקציר מתודולוגי של החיבור כולו.

כגון, הלטינית של ימי הביניים, הספרות ההינדית בתקופת הגופטא, או היוונית במאות השמינית והתשיעית מחוץ למרחב ההלני. ספרות כזו מעמידה טרופים אוניברסליים, ומציעה את עצמה לקריאה סכולסטית בפני מלומדים באזורי תרבות מרוחקים. 4. קריאה וכתובה ורנקולרית (vernacular): הצמחה של ספרות 'מקומית' כתגובה למרחב הקוסמופוליטי, החזרת הטרופים הקוסמופוליטיים אל 'החיק המקומי' או הדיאלקט המקומי. תופעה שמסתמנת בעיקר במפעלי תרגום של יצירות קוסמופוליטיות לשפות ורנקולריות. 5. ספרות לאומית (national): ספרות נכתבת ונקראת מתוך הספרות הוורנקולרית ביחד עם התעוררות לאומית ומעמידה יצירות של היסטוריה לאומית של ספרות, ונוטה לעמת בין מודרניות לעתיקות. 6. ספרות גלובלית (global): ספרות שקריאתה וכתובתה מבקשות להשעות את תודעת הגבולות שבין מרחבי תרבות בשפה שתשתף את מרב הקוראים בקריאתה (כיום אנגלית), ועלילותיה גזורות גם הן ממרחבים אלה. המחבר מציין כי האקולוגיה הזו היא עדיין בחיתוליה והיא מדומיינת בחיבורו כאפשרות בלבד. המיון של ביקרופט חוצה כאמור את הגבולות של סביבות אקולוגיות מתחמות ואפילו מתעלם מהן. בכך שונה הצעתו מזו הנפרשת כאן, ובכך נמחק רפרטואר עצום של שאלות כגון: מהי ספרות עירונית? מהי ספרות נודדים, באיזה מובן ספרות של יורדי ים משקפת את סביבתה לא רק כשאלה תמטית (שהיא שאלה באקוקריטיציזם) אלא כשאלה מבנית ז'אנרית, פרוזודית ושאלה לגבי טרופים לשוניים.

ה'סביבה' מוגדרת אפוא לא רק במונחים גאוגרפיים של מרחב ומיקום אלא במונחים של אכלוסה בידי זנים. מן הטעם הזה כל פעולת הדרה של זנים מסוימים מן הדיון האקולוגי מעוותת את תיאור הסביבה. האקולוגיה מדברת על שרשראות של יחסים (כמו שרשרת המזון והעברת האנרגיה בסביבה הספציפית) וקובעת את 'גבולות הסביבה' על פי נתונים גאוגרפיים ואקלימיים (סביבה טרופית או סביבה מדברית) אך מתחמת בתי גידול באמצעות אפיון האוכלוסייה שלהם. בדיון זה השעיית היחס אל פרטים מבחינת גודלם או 'חשיבותם' היא הכרחית. כשם שבאקולוגיה הפיל אינו חשוב יותר מהחיפושית שרגלו דורכת עליה, באשר היא משתתפת בפירוק הפרשותיו ובהליכי ההיווצרות של האדמה שעליה הוא דורך, כך גם הטקסט השולי חשוב להבנת המערכת הגדולה. אותה פעולה של השעיית 'החשיבות' ההתרשמותית מן הגודל של הפרט הביולוגי באקולוגיה כמדע של סביבה, נתבעת גם כהשעיה פנומנולוגית (epoché) בדיון האקולוגי הספרותי על פרטים במרחב של 'הרפובליקה הספרותית'.⁴⁷ במסגרתה של השעיית טעם

זו נדונים פרטים גרפומניים, הקייניים ופופולריים בעצם שותפותם במערכת, בלי להתחשב ב'מגרעותיהם' האסתטיות. עיקרון הרמנויטי-פנומנולוגי זה הוא מרכזי לכינון דיון באקולוגיה של הספרות, והוא מאפשר לטפל בתופעה ספרותית כבאורגניזם שעומד לעצמו בשלמותו.

בית גידול ספרותי – הביטט ספרותי

יחידת הקינון הקטנה ביותר הניתנת לצפייה ביקורתית ולתיאור מערכתית היא 'בית גידול'. ביומה/נופה ספרותית מכילה כמה בתי גידול ספרותיים. בתיאור יחידה אקו-ספרותית קטנה ניתן המרכיב הבסיסי הראשון של 'מערכת אקולוגית תרבותית' (cultural ecosystem), שהיא יחידת הגודל של הנופה הספרותית שבתוכה מקנן 'בית הגידול'. מונוגרפיה על יוצר מאפשרת שיח המבודד פרט אחד במערכת, ולימוד מיקרו-מערכת של המערכת האקולוגית הספרותית שבה הוא משתתף כפרט. 'בית גידול' הוגדר באקולוגיה כמקום או כמרחב חיות (habitat/biotope) בצירוף גורמים סביבתיים (תנאים ומשאבים) המאפיינים אותו. הגדרת גבולותיו של 'מקום' החיים הזה משתנה בהתאם לשימושים שעושים הפרטים המאכלסים את המקום ובהתאם לאינטרס המחקרי של אקולוג-התרבות המבקש להבינם.⁴⁸ לידת הטקסט הספרותי במקום הצמיחה של כותבו מותנית בהביטט משפחתי ונערוטי שלו ובתהליכים שהביטט זה עבר. פרטים נודדים, כמו למשל סופרים המעתיקים את מגוריהם ממקום למקום, או מהגרים מארץ לארץ משנים תדיר את בתי הגידול שלהם, וכל תחנה חדשה פותחת את שאלת היווצרות הטקסט שלהם מחדש. לעתים הגירה היא צורה קבועה של קיום, כמו בזנים ביולוגיים המקיימים תנועה של הלוך-ושוב מהביטט להביטט (למשל ציפורים נודדות). תופעה זו של 'בית גידול כפול', כמו למשל זו שמתגלה בחייו של שלונסקי הצעיר, סבוכה למדי, באשר הפרקטיקות של חיי ה'פרט נודד' מתחלפות מבית גידול אחד לאחר, בעוד הטקסט שייכתב על ידיו מעוצב בהשראת שני בתי הגידול הסינכרוניים האלה. הלשון המתחלפת (מרוסית ויידיש לעברית ובחזרה לשפות המוצא), הסביבה העירונית (יקטרינוסלב ותל-אביב), מעמידים 'בית גידול היברידי', שממנו צומחת צורה ספרותית היברידית – כמו למשל הפואמה העברית המודרנית שדגמיה (ליריקה נרטולוגית ורטורית) ניטלו מהרוסית ומהיידיש אך לשונה עברית.

בכלי ההסתכלות של ה'אני'. ראו אדמונד הוסרל, הגיונות קרטזיאניים: מבוא לפנומנולוגיה (תרגם אברהם צבי בראון), ירושלים: מאגנס, תשל"ב, עמ' 21.

48 אבי פרבולוצקי וגד פולק, אקולוגיה: התיאוריה והמציאות הישראלית, ירושלים: כרטא, תשס"א, עמ' 52-61.

זנים נודדים בטבע מצטיינים בתכונות מיוחדות להתרבות במעבר מבית גידול לבית גידול. הם מנתבים את הפעילות המתרבה שלהם לאחד מבתי הגידול, ואת החניכה הביולוגית (הדגירה למשל) לנדידה אל בית גידול אחר. האקולוגיה מתבוננת בתחנות הנדידה באופן נפרד, אך תמיד בתוך הרצף של מסלול הנדידה. הרצף שנשמר בחייו של פרט ספרותי נודד וההתנהלות המשתנה על פי בתי הגידול שלו הן שתי קטגוריות שהאקולוגיה של הספרות נתבעת לשאול עליהן שאלות שונות מאלה שההיסטוריוגרפיה המסורתית שואלת על ספרות מהגרים. גם במקרים של הגירה חד-כיוונית, כלומר החלפת הביטט אחד בהביטט אחר, הסגולות של הביטט המוצא ממשיכות לפעול בתוך ההביטט השני. העובדה ששלוסקי ניסה לטפח את פולחן המשורר סרגיי יסנין בדפי כתב העת הדים היא עדות מובהקת לכך. ואולם מעבר לידיעתה כעובדה היסטורית היא עדיין לא נחקרה כתופעה אקולוגית ספרותית, ועדיין לא אופיינה כזן ספרותי מיוחד לעצמו.⁴⁹

'חיים ספרותיים' הם הפעילות של פרט בהביטט ספרותי והזיקות שהוא מפתח כלפי פרטים אחרים כגון: הרגלי חיים כפריים או עירוניים, טעמים אסתטיים בלבוש, צורות דיסקורס של התקשרות, ג'סטות פנייה במרחב ציבורי, טעמים ספרותיים ועוד. לכך יש סמיוטיקה שמציינת את החיים הממשיים של פרטים ספרותיים בכלל ופרטים מהגרים בפרט. דוגמה ידועה למדוי לאבחנה זו הן שפע הג'סטות המטפוריות בשירת אלתרמן, שאינן אלא ייבוא של שפת-גוף חברתית מהמרחב העירוני הפולני; קידה, הרמת מטפחת, עפעוף עיניים מוגבר, סחרחורת במצבי רגשה, תזמור מכון של הרמת הקול והשקטתו, דרמטיזציות רטוריות של חזרות אנפוריות ואפיפוריות – כל אלה כמין 'היסטריה נשלטת' שנקלטה כסימנים טקסטואליים בהביטט העברי הסימבוליסטי החדש בארץ ישראל.⁵⁰ המחקר ההשוואתי בין שני בתי הגידול שבהם צמחה שירת אלתרמן הסתפק בציון זיקתו (וזיקתם של משוררים אחרים בני דורו) לשתי מולדות, אך עדיין לא הגיע לכלל מיפוי התנהלותו האקולוגית-התרבותית כמערכת המווסתת מבפנים את המרכיבים השונים של שני מקורות ההזנה שלה.

49 כוונתי לתופעה של 'סופרים מנחילי ספרות'. זו אינה בהכרח כפייה של מוצא לשוני. אלתרמן טיפח מסורות קלסיות צרפתיות, שלונסקי תרגם את שקספיר, וש' שלום את בודליר. פעולת התיווך הזו מעמידה כשלעצמה 'סביבה תרבותית' מובחנת של פרט ספרותי שמקבץ סביבו פרטים ספרותיים נבחרים כדי לייצר לטקסטים שלו סביבה טקסטואלית מותאמת.

50 סוגיה זו עדיין לא נחקרה כלל במסגרת הבנת המודל הסגנוני הפואטי של אלתרמן. דיון כזה צריך להידרש אל השוואות לשוניות ותרבותיות של המטפורות והג'סטות הסימבוליות לו לאלה הנהוגות בשפה הפולנית ושפת יידיש, הן בשיח היום-יומי שלהן והן בעיצוב הסימבולי הספרותי בשפות אלה.

אקלים תרבותי-ספרותי

אין הכוונה למונח 'אקלים דעות', זה שיצאו לו מוניטין בראשית המאה העשרים, כמתואר בסעיף שיוחד לתולדות הדיון האקלימי בתרבות. הכוונה היא לתצפית בנומוס של ההביטט שבו נכתבת היצירה הספרותית, כמו למשל זו השוררת ביישובי העמק בשנות העשרים והשלושים מול זו השוררת בסביבה עירונית באותה העת. הנומוס (או 'האתוס', כפי שכינה אותו בייטסון בחיבורו *Naven* ואחר כך שלל את תקפותו האופרציונלית) הוא צורת ההתנהלות שמאמצים פרטים בתוך קבוצה כניסיון מצטבר של יחסם ההדדי זה לזה, והוא אופייני לאוכלוסייה באקלים-תרבות ספציפי. בשירה העברית בשנות העשרים בארץ ישראל ניתן להצביע על היערכות מיוחדת של מרכיבי הטקסט הספרותי כתגובה לטבע חקלאי מול היערכות שונה כלפי סביבה עירונית.⁵¹ משוררים בני דור העלייה השלישית נוטים להציע היערכות (מטפורית, דימוית וסימבולית) 'טבעית' דווקא בתגובה לצורות מלאכותיות (העיר כפרח), והיערכות מלאכותית כלפי נוף טבעי (אוהלים כגמלים). אפשר למשל לשאול על הצורות האלה בספרות לגבי 'שירת הקיבוץ' של לוי בן-אמיתי או שירת זרובבל גלעד. הסביבה התרבותית והאקלים התרבותי של מקומות אלה מצויים ביחסי היזון חוזר שהטקסט הספרותי הוא המסמן שלו. מטפורה ספרותית שהמוליך שלה 'צמחי', כגון גבעול במרחבים של אליהו טסלר (משורר ששייכותו להביטט אורבני דווקא היא טוטלית), מתפקדת בטקסט השירי באופן שונה ממטפורה דומה, השיבולים פנימה אצל לוי בן-אמיתי, שהוא משורר מובהק של הביטט כפרי.

51 מאלפת מבחינה זו הבחנתו של לואיס וירת (Louis Wirth) על שינויי התמחות (נישות אקולוגיות) שמפתחים פרטים בסביבה העירונית. לואיס וירת, 'אורבניות כאורח חיים', בתוך: גיאורג זימל, רוברט פארק, לואיס וירת, אורבניזם: הסוציולוגיה של העיר המודרנית (תרגום מרים קראוס, עריכה מדעית והקדמה: ד"ר עודד מנדה-לוי), תל-אביב: רסלינג, 2007, עמ' 93-119. ראו בהרחבה בסעיף 'אורבניות בפרספקטיבה אקולוגית': [...] ערים בדרך כלל [...] מכילות מגוון אנשים ותרבויות שאורחות חייהם שונים זה מזה, שהמגע ביניהם לעתים קרובות מזערי; המגע מצטיין באדישות גדולה, אך גם בסובלנות, לעתים – בחיכוכים מרים, אך תמיד בניגודים חריפים ביותר' (עמ' 112). [...] מספרים גדולים כרוכים בטווח גדול יותר של גוון אנושי. יתרה מזאת, ככל שמספר הפרטים המשתתפים בתהליך של אינטראקציה גדול, כך גדל פוטנציאל השונות ביניהם' (עמ' 102). 'כפי שהוכיחו דארווין לגבי החי והצומח ודורקהיים לגבי חברות אנושיות, גידול מספרי באוכלוסייה במרחב הנותר קבוע (דהיינו הגדלת הצפיפות) נוטה ליצור שונות והתמחות [כלומר נישא אקולוגית תרבותית – א"ל], שכן רק בדרך זו יכול המרחב לקיים אוכלוסייה ההולכת וגדלה בו. באופן כזה הצפיפות מחזקת את השפעת המספרים, שכן היא מגבירה את השוני בין בני האדם ובין הפעילויות שלהם תוך כדי הגדלת המורכבות של המבנה החברתי [וכמובן גם התרבותי – א"ל] (עמ' 106). ההתמחויות הסגנוניות של 'פואטיקות עירוניות' אינן יכולות אפוא להידון אלא רק ביחסים המערכתיים של גומחותיהן השוכנות זו לצד זו. הבחנה אקולוגית-תרבותית זו של וירת התנסחה כבר בשנת 1938 באסופת מחקריו *On Cities and Social Life*.

הבנת התפקוד המטפורי תלויה אפוא בהבנת היחסים הפנימיים השונים שהסמיטיקה של טבעי ומלאכותי מקיימת באקלים תרבותי וספרותי של שתי הסביבות, של המקום החברתי שהפרט מסמן את עצמו בסביבות אלה, כמו במקרים שהודגמו כאן, אשר בהם ספרי שירה נושאים שמות מטפוריים כמעט 'זהים' ובכל זאת הם שונים כל כך.

שאלת הסביבה כשאלה נופית ואזרחית טיפוסית לאקולוגיה של תרבות. הדיון האקולוגי בתרבות עשוי לשאול על הטופוס של היציאה אל הטבע שאלות עקרוניות כגון: מדוע היציאה אל הטבע היא ביצירות מסוימות סימון של התבדלות חברתית 'קצתי בקריה ואעל ההרה' (ש' טשרניחובסקי) ובספרות מאותה עת היציאה לטבע היא של 'החבורה' המבקשת לייצר סובייקט קולקטיבי דווקא, כמו למשל בספרות חסידית? שאלות אלה אינן עוסקות, כמו באקוקריטיציזם, בסוגיית הייצוג של הטבעי, אלא במקום המערכתי שיש לטבע בחיי התרבות בהביטט ספציפי.

משימה לעצמה המוטלת על האקולוג של הספרות היא לתחום גבול בין הביטטים שונים. סמיכותם של הביטטים זה לזה מציבה קושי מיוחד; בספרויות עירוניות שמתפתחות במרחבים עירוניים המצויים בקרבה גאוגרפית אלה לאלה נמצא לעתים היערכות ספרותית על בסיס תפיסות אידאולוגיות ופוליטיות רחוקות זו מזו, זאת מעבר להבדל המרקסיסטי שבין ספרות אליטיסטית ופרולטארית. הדוגמאות הידועות ביותר לכך מצויות בספרות הגרמנית שבין שתי מלחמות עולם, אשר בה ניתן לזהות ספרות עירונית אקספרסיוניסטית נטורליסטית שמקום ההתגוררות שלה הוא במזרחה של העיר ברלין, סביב אַלכסנדרפּלץ, ולמולה ספרות אוונגרדיסטית-קונצפטואלית ואליטיסטית במידת רבה, שסופריה ומשורריה מסתופפים בבתי הקפה שברחוב קורפירסטנדאם שבמערב העיר.

המונח של 'ספרות עירונית' כמתואר בהיסטוריוגרפיה של ספרות התקופה אינו מספק, אם אינו מביא בחשבון את השוני האקלימי של שתי סביבות עירוניות אלה. היסוד האקלימי משתקף מספרות 'שולית' ולרוב בלתי קנונית של ממוארים, יומנים ומסמכים יום-יומיים המעידים על האקלים השורר בבית הגידול. אלה קובעים את אופיו של בית הגדול ותנאי הצמיחה התרבותית בו.

האפשרות לדבר בשפה אקולוגית מעמידה קריטריונים חדשים של הגדרת אקלימי תרבות בהביטט ספציפי. באיזה מובן למשל אקספרסיוניזם טקסטואלי ממשך את הקווים המחודדים והגאומטריים של ה-art deco והיכן הוא ממשך את פיתולי הקו האורנמנטלי של ה-art nouveau? באיזה אופן משתתף האקספרסיוניזם באקלים קולקטיביסטי (תנועות, מועדונים, בתי קפה ספרותיים, וכתבי עת) ובאיזה אופן הוא ממשך את האינדיווידואליזם הניטשאני? מדוע התאים הרכב מסוים לאקלים אורבני של סביבה עירונית בגרמניה שבין שתי מלחמות עולם? באיזה מובן מערכתי משתתפים בעיצוב הטקסטים בתי הקפה – כהביטט ספרותי – לא

רק כמייצרי דימויים מטפוריים חזותיים (למשל עשן הסיגריות האופף את השירה האקספרסיוניסטית), אלא כמארגנים ווקאליים-קומפוזיציוניים של 'הרעש הטקסטואלי' שמשמיע השיר האקספרסיוניסטי? כלום לא הגיעה העת לדבר על רעש חזיתי ורעשי רקע בטקסט השירי האקספרסיוניסטי, באותו מובן שבו נחוות הווקאליות העירונית תוך כדי תנועה והקשבה סלקטיבית של שמיעת קולות במרחב זה? ומכאן תתעוררנה שאלות הומולוגיות נוספות: האם יש 'הקשבה כפרית' למסת-קולות מפוררת ומתפזרת באחידות (גניח בפרוזה של א"נ גנסין) מול 'הקשבה עירונית' לתזמור דיפרנציאלי של גושי-קולות (גניח בפרוזה של ג' שופמן)?

'גומחה אקולוגית' ו'אקולוגיות חדשות'

המונח 'גומחה אקולוגית' (ecological niche) הוא הליבה של המתודולוגיה 'אקולוגיה של ספרות' המוצעת כאן, ואליו היא חותרת כאל כלי מרכזי בביקורת הטקסט. המונח בא לסמן את טיב היחסים של פרטים שונים (אורגניזמים) עם גורמים סביבתיים (גאוגרפיים ואקלימיים), ואת הטקטיקות ההישרדותיות (תחרותיות ושאינן תחרותיות: סימביוטיות, טפיליות) שהם פיתחו כמיומנות מיוחדת להם. המושג 'גומחה' עלול להטעות כאילו מדובר בחלק מבית הגידול, ואולם מובנו המדויק הוא 'התמחות' מיוחדת של זן בניצול תנאי בית הגידול שלו. כל פרט (או קבוצת פרטים מאותו מין) מגדיר גומחה אקולוגית משלו על פי צורת התפקוד שלו; דרכי הניצול של המשאבים בהביטט שלו (או לחלופין עיוורון כלפי משאבים אחרים), יחסיו עם פרטים אחרים ויחסיו אל הפיזיס של ההביטט. תיאורו של בית הגידול הוא רק חלק מתיאור הגומחה האקולוגית, ובאותו בית גידול אנו עשויים לזהות יותר מאשר התמחות אחת של זנים שונים. בהומולוגיות של תיאור היחסים האלה באקולוגיה ליחסים במרחב ספרותי טמון עיקר תרומתו של השיח האקולוגי לביקורת הספרות.⁵²

'גומחה ספרותית' היא שורה של תכונות התמחות שפיתח פרט אחד או קבוצת פרטים בהביטט ספרותי. היוצר היחיד יכול להשתייך, כפרט, לזן ספרותי רחב יותר (חבורה ספרותית), אך בד בבד הוא יכול לפתח התמחות מיוחדת שממנה מתחיל להצטייר תרשים אקולוגי ספרותי של זיקות ההתמחות שלו. מיומנויות אלה מתפלגות לשלוש קבוצות:

א. התמחות בשימוש בחומרי הזנה פנימיים וחיצוניים. מיומנות זו מבוססת על יכולת לנצל משאבים פנימיים הנטולים מהמערכת הנפשית, מנסיבות חיים אישיות

52 על ההיבטים האקולוגיים של המונח 'גומחה' ראו אבי פרלוצקי וגד פולק, שם, עמ' 70 ואילך.

וממניעים השייכים לעולמו הפנימי של היוצר. המחקר הביוגרפי הוא המגלה את המשאבים האלה, שהאקולוגיה הספרותית מכנה אותם מקורות הזנה פנימיים (literary autotropic). עם המקורות האלה נמנות המיומנויות שרכש הפרט בשלבי העיצוב החינוכי שלו בבית גידולו התרבותי הילדי והנעוטי המוקדם.

ב. לצד המיומנות הראשונה מתקיימת מיומנות של שימוש במשאבים חיצוניים הלקוחים מן המצע הכלכלי הלוגיסטי והתרבותי שמעמיד בית הגידול הספרותי: תמיכת החבורה הספרותית, כתב העת הספרותי, מקורות המימון, התמיכה הסוציו-ספרותית בזיקות שבין הפרטים השונים. מצע גידול חומרי זה הוא תוצר חברתי מובהק של התארגנות סוציו-ספרותית, כמוכר לנו בתאוריה על 'החיים הספרותיים', והוא קרוי באקולוגיה הספרותית literary gaia material (גאיה = אדמה; היסודות החומריים של בית הגידול).

ג. המיומנות של ניצול המצע החומרי הזה קשורה ביכולת הזנה חיצונית, הקרויה באקולוגיה ספרותית literary heterotropic, ובכך מצליב מונח זה את המובן של המונח של מ' פוקו המכוון לייבוא של פונקציה מרחבית 'אחרת' לתוך מרחב קיים. מיומנויות אלו באות לידי ביטוי בשעה שפרטים מפעילים פרקטיקות של תחרות, או של הסתגלות ושל שיתוף ביחסיהם עם פרטים אחרים ובתנאים של בית הגידול הספרותי. לפי שהכשירויות של כל פרט שונות מאלה של פרט אחר, האסטרטגיות של ניצול המשאבים הפנימיים והחיצוניים שונות אף הן. כל פרט מפתח גומחה ספרותית מיוחדת לו, שיש לה מגע עם פרטים שכנים ולעתים דמיות לגומחות האחרות (לסוגיה הזו יוחד עיקר העיון בפרשת ברדיצ'בסקי והצעירים בפרק הרביעי שבחיבור זה).

שני המונחים – 'בית גידול' (תנאי הסביבה החומריים והאקלים התרבותי) ו'גומחה ספרותית' (זיקות הניצול והשימוש של המשאבים בבית הגידול) – הם אפוא ליבת המתודה האקולוגית-הספרותית המוצעת כאן.

בשלב הראשון מתואר מקום מושבו הסביבתי והתרבותי (ההביטט) של הפרט הספרותי (כפר, עיר, חברה התייחסות קולקטיבית או חברה פרטים, דתית או חילונית, לאומית או על-לאומית, אמנות ותרבות חומרית של מקום). בשלב השני מתוארת כשירותו של הפרט הנקנית בבית גידולו הביוגרפי (חינוך, שפת מוצא, שפת כתיבה, ניסיון חיים). בשלב השלישי נבחנת הגומחה האקולוגית של הפרט, כלומר טיב התמחותו בניצול המשאבים של בית הגידול, המהווה שדה מחקר של האקולוג הספרותי: הזיקות הפונקציונליות שלו לחומרי ההזנה התרבותיים שמספקת לו סביבתו (ספרים, כתבי עת, אירועי תרבות, תרבות חומרית), יחסיו עם בני חבורתו (המין הספרותי שעמו הוא מצוי בברית של מניפסטציה ספרותית, השתתפות בסגנון ספרותי דומה) ויחסי סימביוזה, שיתוף, טפיליות או צורות של תחרותיות שהוא מפעיל כלפי מינים באותו בית גידול או כלפי פרטים בבית גידול אחרים.

הבחנות בתחום זה של איסוף נתונים על הפרט היוצר ועל בית הגידול הספרותי שלו עשויות להיות מאלפות. בית הגידול הספרותי הכפרי המודרני, בארץ ישראל של שנות השלושים, אוכלס בידי פרטים שהיגרו מבתי גידול עירוניים באירופה (בעיקר מזרח אירופה). בית גידול הוא 'ערש תרבותי' ולא דווקא טריטוריה גאוגרפית או מדינית. זיקות ספרותיות ותרבותיות מגדירות בתי גידול במונחים דה-טריטוריאליים: בית גידול של יוצא בית מדרש, של בוגר גימנסיה כללית, של משכיל, של תרבות העיר בגליציה או של חבר בקהילה צפון אפריקנית. למשל, הזיקה של משורר העלייה השלישית אל בית הגידול העירוני, שממנו מוצאו, ייצרה גומחות אקולוגיות תרבותיות אינדיווידואליסטיות, כלומר פיתחה כשרים לניצול משאבים תרבותיים בחברה עירונית. במעברו אל בתי הגידול ההתיישבותיים בארץ ישראל, כבית גידול תרבותי ולא בהכרח כמקום התיישבותי מסוים, נאלץ משורר העלייה השלישית והרביעית לעבור תהליכי סיגול ולעצב גומחה קולקטיביסטית. טרנספלנטציה זו מהווה תיאור בסיסי של הוויית המשבר המאפיינת את המשוררים מהזן הזה.

הרוב המכריע של המשוררים המודרניסטים בארץ ישראל של שנות העשרים צמחו בבתי גידול עירוניים במזרח אירופה ובמרכזה, שבהם הייתה לפרט זיקה אזרחית ודתית לחברה או לקהילה. עם המעבר לבית גידול שנופיו כפריים, ארגונו חקלאי או יישובי והקולקטיביות שלו היא טוטלית, נתבעה מן המשורר כשירות חדשה לניצול משאבים, כלומר הסתגלות ופיתוח גומחה אקולוגית שמאפיינה העיקרי הוא אידאולוגי ולא אזרחי. בבית הגידול הכפרי הישראלי ניטעו נצרים של הגל הראשון של המודרניזם הארץ-ישראלי, בעיקר באמצעות טרנספלנטציה, אשר ראשיתה במעשה טראומטי של עקירת זן ממקום למקום, למשל של האקספרסיוניזם המזרח אירופי בהיטט הארץ-ישראלי ההתיישבותי בביתניה עילית, בגודי העבודה ובקיבוצים. כספרות מהגרים צריכים סופרים אלה וסגנונם להידון כל העת כמשויכים לשני בתי גידול וכצומחים בהם, לפי ששימרו את זיקתם לתרבות האירופית באמצעות תרגומים, אנתולוגיות ופובליציסטיקה המתייחסים לתרבות המוצא, וכמייצרים גומחה אקולוגית תרבותית כפולת מיומנויות: האחת ניצול משאבים אירופיים והאחרת ניצול משאבים ארץ-ישראליים. שאלת ההשפעה נדחקה ומפנה את מקומה לשאלת הטיפוח של המיומנות המיוחדת הזאת.

אפיון זה של הזן הספרותי, המוכר כסופרי העלייה השלישית, תקף לתיאור המחצית הראשונה של שנות העשרים עד אמצעיתן, ומשתנה בראשית שנות השלושים. אותו זן ספרותי, ופרטים שנוספו אליו בהגירה של העלייה הרביעית בסוף שנות העשרים, החליף את בית הגידול הכפרי הקולקטיביסטי בבית הגידול העירוני התל-אביבי שהלך ונבנה לצד בית הגידול הכפרי. קבוצת המהגרים הוותיקה, ששכנה בבתי הגידול הכפריים (שלונסקי, למדן) היגרה אף היא אל יישוב

עירוני ואחר כך אל סביבות תרבות אירופיות. מפות הגומחה משתנות אפוא ועליהן מצטיירות ברובד חדש מפות גומחה חדשות.

כבית גידול עירוני תל-אביב התאפיינה בהתרחבות מתמדת, שלא כיפו, הביטט שבו צמח דור סופרי העלייה השנייה בעשור הראשון של המאה העשרים. בסוף שנות העשרים היו בתל-אביב חמש שדרות שאורכן לא עלה על קילומטר, ומספר לא רב של רחובות צדדיים. בתוך הביטט זה התפתחה במחצית הראשונה של שנות השלושים המערכת האקולוגית הספרותית הארץ-ישראלית שכללה כמעט את כל סוגי הגומחות האקולוגיות שיצרו משוררי העלייה הרביעית והחמישית וסופריה. כאן עוצב הגל השני של המודרניזם הארץ-ישראלי, שהיה בעיקרו סימבוליסטי. אפשר להניח כי להשלטתו המהירה והיעילה של משטר אקלימי-סגנוני (הסימבוליזם) תרמה הדחיסות הלא רגילה של היוצרים בגבולותיו של בית גידול קטן כל כך, כמעט ללא זיקות לבתי גידול בפריפריה, שפיתחו חלופות משמעותיות של גומחות ספרותיות. חלופות אלה צריכות להיבחן כל אחת לגופה, לפי שהן עשויות להופיע אחת במקום האחרת או האחת לצד האחרת. למשל, אורי צבי גרינברג, ששהה בשנים 1931-1939 בפולין כשליח הצה"ר.

המוצרים הספרותיים של בית הגידול התל-אביבי הופקו מחומרי תרבות של בתי גידול באירופה. לפי שמקצת היוצרים היגרו כאמור לתקופה קצרה לבתי הגידול באירופה, שבהם היה האקלים הספרותי סימבוליסטי מעיקרו, וכך נעשו מקורות הזנה חדשים זמינים להם מכוח המיומנות הלשונית שלהם. אופי ההחלפה של הסגנונות הפואטיים מתברר אפוא כמותנה לא רק במאבקים בין מינים אלא בצורה של מערכת יחסים סימביוטית עם סביבה תרבותית.

את התחלפותו של המודל האקספרסיוניסטי במודל הסימבוליסטי במעבר משנות העשרים לשנות השלושים בארץ ישראל ניתן להסביר כתולדה של סכיזמוגנסיס סימטרי בין שתי פואטיקות ברפובליקה הספרותית. אולם אז תוחמץ האפשרות להבין כיצד הוקנתה למשוררים הללו מיומנות חדשה, כלומר כיצד נוצרה הגומחה הספרותית הייחודית שלהם כניזונה ממצעי גידול שונים של הביטטים רחוקים זה מזה: ארץ ישראל, צרפת ורוסיה.

בתוך בית הגידול החדש – העיר תל-אביב – התקבצו פרטים שהגדירו לעצמם גבולות של גומחות ייחודיות בבית הספרותי. בבית הגידול הספרותי, בדומה למה שמוצאים בסביבה אקולוגית מוגדרת אחת, פרטים מסוימים פיתחו תפקודים עצמאיים משלהם וייסדו גומחה אקולוגית ספרותית. מבניות אקולוגיות זו, שהייתה אופיינית לשנות השלושים המוקדמות, התבטאה בעיקר בתרבות בתי הקפה שהייתה מעין איתות סמיוטי חברתי של קבוצה שהגדירה טריטוריה שהייתה פונקציונלית ולא ודוקא גאוגרפית. אין אפוא מקום לשאול מדוע נבחר בית קפה

זה או אחר (ארכיטקטורה, מיקום, תפריט), שכן הפרישה הגאוגרפית של בתי הקפה וזיהוים אינה מייצרת מפה משמעותית של ספרות שנות השלושים. בתי הקפה הם מיקרו-אקלימים תרבותיים שבתוכם פיתחו פרטים שונים אסטרטגיות מגוונות של הישרדות או של התקדמות והרחבת ההביטט, היבט שעליו דיברתי בהרחבה בניתוח הגומחה הספרותית של יושבי בית הקפה שנר מחוגו של המשורר יצחק למדן, בספרי על המשורר יצחק עגן.

כמו בכל מערכת אקולוגית אחרת, ניתן לראות כיצד עקב פיתוחה המהיר של תל-אביב בשנים 1931-1939 נהרסו בתי הגידול הללו, ועמם נעלמו גם המיומנויות השנסוניריות והתאטרליות שנענו לאקלים תרבות שבו הם שגשגו. אף על פי שיוצרים נוספים שאפו להגדיר לעצמם גומחות מעין אלה, שוב לא היה ניתן לשחזר את מה שהיה נהוג לכנות בלשון מושאלת 'חיי הבוהמה של בתי הקפה בתל-אביב' ואת המיומנויות הפואטיות המיוחדות שלה: פזמונאיות שנסונירית, צבעוניות תאטרלית ורעילות קלילה-עירונית בודלריאנית שמוצאים אצל שלונסקי, פן ואלתרמן.

ההבחנות שהועלו כאן תקפות לא רק לתיאור אקולוגי אזורי. אלה הן הבחנות המסייעות באיתור דפוסים/דגמים (patterns) שהם אקוויוולנטים אקולוגיים ספרותיים בסביבות תרבותיות רחוקות. את הדפוסים האלה מאתרים באותו האופן שמגלים אקוויוולנטים באקולוגיה כמדע הסביבה. דפוסים אקולוגיים הדומים לאלה של בית הגידול העירוני הספרותי בתל-אביב שבארץ ישראל ניתן לזהות בבתי גידול ספרותיים עירוניים באירופה של שנות העשרים, למשל בברלין ובווינה. במידה שהחוקר נאמן להסתכלות ללא משוא פנים בכל הפרטים המאכלסים את בית הגידול, ואינו גוזר עמדות ביקורתיות מהגדרת גבולותיו אלא מאופי גומחותיו, מתגלים יחסים תפקודיים חשובים שאינם יכולים להיחשף בנרטיב מדיני, שבו מוקנית משמעות רק לפרטים 'ייצוגיים' של בית הגידול הנראים 'בעלי כוח' או לפרטים שזכו בצדק או שלא בצדק לקנוניזציה.⁵³

המונח 'גומחה ספרותית' מרחיב אפוא את רפרטואר ההתייחסויות למערכת הספרותית מעבר למספר המצומצם של המניפולציות התחרותיות, כמקובל בלשונה של תאוריית 'החיים הספרותיים' או 'הרפובליקה הספרותית'.

מיומנות של פיתוח יחסים תחרותיים ושיתופיים עם פרטים מאותו בית גידול מעצבת את מערכת היחסים של פרטים מאותה חבורה ספרותית בינם לבין עצמם ובינם לבין פרטים מבתי גידול ספרותיים אחרים. לעתים עצם ההשתייכות לאותה חבורה ספרותית – השתייכות שמשמעה 'הסכמה' לניצול משותף של משאבים

53 למחקר של הביטט עירוני כזה, המביא בחשבון וריאנטים מרובים ככל האפשר של צורות קיום ספרותיות, ראו למשל Allen Roy, *Literary Life in German Expressionism and the Berlin Circles*, Michigan: Umi Research Press, 1983³

כלכליים וספרותיים – עשויה להביא לתחרות בין אותם פרטים בחבורה לבין עצמם, בשעה שיחסים עם פרטים מחבורה אחרת עשויים להיות סימביוטיים, שכן המשתתפים אינם מתחרים על משאבים באותו מצע חומרי. היכולת לקיים מערכת יחסים אישית סימביוטית עם יוצרים מקבוצה יריבה, כדרך למשל שאקספרסיוניסטים קיימו עם פוטוריסטים, מרחיבה את מצע המשאבים שלהם בהשוואה לפרטים דומים באותו בית גידול. במקרה זה אפשר לדבר על גומחה אקולוגית ספרותית שבה למד הסופר לנצל משאבים באזורים המרוחקים מבית גידולו הספרותי המידי באמצעות 'הושטת זרועות' לבתי גידול אחרים – תופעה טיפוסית לספרות של מהגרים.

'חבורה ספרותית' כמונח סוציו-ספרותי (לרוב אידאולוגי ופוליטי) מגדיר צורה אחת של הקבצה שאינה מבטאת את מלוא היחסים שבין הפרטים במערכות ספרותיות אפשריות, וגבול הכלתו נראה מצומצם במקרים מסוימים (למשל יוצר דוגמת א' אפלפלד, שעקרון ההקבצה של התגוררותו הספרותית ב'חבורה ספרותית' ייראה כמלאכותי וכנועד לכישלון מראש, בשעה שהגדרת שייכותו ל'גומחה אקולוגית ספרותית', כלומר לטיפוסיות של מיומנות פואטית הקשורה בסביבה ובאקלים תרבותיים, עשויה להיות פורה בהרבה).⁵⁴

גומחה ספרותית מטיפוס מסוים עשויה אפוא להתגלות בבית גידול מרוחק, והיא מופעלת הן כטקטיקת כתיבה והן כתווית לסימון העצמי-הכותב של הסופר. על בסיס מיומנות שטיפח ועל בסיס השימוש במשאבים באזור מרוחק הוא משתלב בהביטט מרוחק ללא תחרות עם הפרטים המצויים שם. צורות מפתיעות כאלה הן רבות, כמו למשל פרסומו של הסיפור הראשון של ס' יזהר 'אפרים חוזר לאספסת' בכתב העת גליונות של למדן. היקרויות אלה מגדירות 'גומחות אקולוגיות' חדשות, ותופעות של הקבצה ספרותית שהגדרתן נתונה מחוץ לכל הסבר סכמתי מקובל של 'חבורה ספרותית'.⁵⁵

54 ראו על ה'גומחה ספרותית' של יצירת אפלפלד הנתונה באקלים של התבוללות להלן בפרק הרביעי בחיבור זה. אפלפלד מייצר סביבה תרבותית בעצם העובדה שזיהה את לייב רוכמן כבעל אותה 'גומחה אקולוגית' כשלו כשסימן את שתי יצירותיו של רוכמן בדמייך חיי (ביידיש: און אין דיין בלוט זאלסטו לעבן: טאג-בוך 1943-1944, פריז 1949) והרומן בצעדים סומים על פני האדמה (ביידיש: מיט בלינדע טריט איבער דער ערד, תל-אביב: המנורה, 1968) כמבטאות אותה מיומנות ספרותית שלו (בעיקר בויקה לספרות יידיש). ראו על כך: רחל אלבק-גדרון, 'הלקסיקון והמבול: אהרן אפלפלד ושיח הניצולים של התיבה הראשונה', בתוך: א' ליפסקר וא' שגיא (עורכים), 24 קריאות בכתבי אהרן אפלפלד, רמת-גן וירושלים: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן ומכון שלום הרטמן, תשע"א, עמ' 153-163.

55 ס' יזהר, 'אפרים חוזר לאספסת', גליונות, חוברות יא-יב (לה-ל-לו), כרך שישי, תל-אביב (שבט-אדר א, תרצ"ח). אפשר כי סיכויו להדפיס את ביכורי יצירתו היו טובים יותר לו פנה

'החבורה הספרותית' מגדירה אפוא רק הסכמה פורמלית להשתתף בניצול משאבים חיצוניים (כתב עת, ארגון ספרותי, מקום התכנסות), כמין חלק מהסבר מרקסיסטי של תולדות הספרות. לעומת זאת, 'גומחה אקולוגית' מסמנת מרכיב יחסים דינמי בנרטיב תרבותי, ומנמקת את התנהגותו של הפרט בניצול המשאבים כמתפתחת וכמשתנה מעבר למניפולציות פוליטיות של החבורה הספרותית, שאינה משקפת בהכרח תכונות פואטיות אימננטיות של חבריה.

נעיר למשל על מיומנות טיפוסית לסופרי שנות השלושים שאינה קשורה כלל לסוציולוגיה של חבורות ספרותיות והיא מתבטאת ביכולת תנועה בין הביטטים שונים. כזו הייתה ההגירה היזומה של סופרים מארץ ישראל לאירופה בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים: עגנון ושר' שלום לגרמניה, למדן לברלין ולליטא, א"צ גרינברג לוורשה, עגן לוילנה, אלתרמן ושלונסקי לצרפת. התנועה הזו כשלעצמה חוצה כל קטגוריה פוליטית-חברתית והיא כגל חוזר של דה-טריטוריאליזציה, כלומר של השעיית המקום הציוני אל מחוץ למרחב הכתיבה של סופרים, אשר אך זה היגרו אל המרחב הציוני בכיוון הפוך. תנועתם 'החוצה' היא למעשה חזרה 'פנימה' אל מקורות ההזנה 'המולדת' שלהם, אל אקלימים תרבותיים שבהם אירעה חניכתם בבית גידולם המקורי. יכולתם לנייד משאבים ומוצרי תרבות מבית גידול אחד למשנהו (transplantation & retransplantation) בתהליך מוקדם של דה-טריטוריאליזציה היא זו שאפשרה את המיומנות המהגרת מהסביבה הישראלית שאליה ישובו, והיא לטעמי מובהקת יותר לגבי מיקומם בהיסטוריוגרפיה של תקופתם מתווית ההקבצה של 'החבורה הספרותית' שאליה השתייכו. התנועה הזו של 'נוודות ספרותית', שהיא כאמור כשירות מיוחדת, היא הבסיס לתיאור גומחה ספרותית של דור סופרי העלייה השלישית, שהכינוי 'ספרות מהגרים' אינו ממצה אותו כלל.

צורה זו של דה-טריטוריאליזציה של הכתיבה הספרותית, שהיא תנועה של 'ציפורי-נווד ספרותיים', היא הקובעת את האקלים של הספרות הארץ-ישראלית בשנות השלושים, והיא מוסברת בתוך התיאור על 'מיזוג' אקלימי תרבות או הסתגלות של הזן הנווד לאקלימים שונים כממצא אקולוגי ספרותי מכריע בתיאור המודרניזם העברי בעת ההיא. נדגיש שוב כי תיאור גומחה ספרותית זו של נוודים ספרותיים אינו מגיע לכלל מיצויו המתודולוגי בשרטוט מפות של מסלולי תנועה ממקום למקום, אלא חייב להתווסף לו ניתוח אקולוגי-ספרותי של כשירויות

לכתב העת בוסתנאי, שאותו ערך דודו משה סמילנסקי שהיה קרוב לו במנטליות תרבותית. אלא שההגירה אל מרחב מיומנויות ספרותיות 'רחוקות' (אל 'למדן) עשויה פעמים רבות להגדיל את סיכויי ההתקבלות של סופר מתחיל, אבחנה שיכולה להידון כקטגוריה של 'הצלחת זנים' באופן חדש במסגרתה של אקולוגיה של ספרות.

(מיומנויות פואטיות) להיזון מחומרים של הביטטים ספרותיים מרוחקים וניודם המפרה להביטטים אחרים.

הגומחה הספרותית – שאינה מקום אלא 'מיומנות בזיקה אל מקום' – מפרקת את המושג המעורפל של 'סביבה ספרותית', מונח שיעילות הפעלתו בתולדות הספרות היהודית בכלל והעברית המודרנית בפרט מוגבלת ביותר. הסופר היהודי המסורתי חיבר ספרי פירוש לתלמוד ולשולחן ערוך, או חיבר ספרי הלכה (דוגמת ספרות השאלות והתשובות) בתוך 'מרחב קינוני תודעתי' של קהילת שומרי המצוות שבכל הפזורה היהודית. גם הזיקה הפשוטה והחומרית של הדפסת הספר והפצתו הייתה כלפי מרחבים חוצי קהילות במרחקים גאוגרפיים מרוחקים זה מזה. 'סביבתו הספרותית' מוגדרת על ידי הגומחה הספרותית שבתוכה 'התגדר' עם בני שיחו באירופה, בצפון אפריקה ובארצות המזרח התיכון (בקיאות בארמית ובעברית ושליטה בספרות ההלכה). היותו כותב דִּיאָסְפוּרִי, כלומר בעל זיקה לנקודת מרכז תודעתית, היא בעלת חשיבות רבה יותר מזיקתו למרחב הגאוגרפי שבו כתב, אף כי חלקים גדולים של כתיבתו מושפעים מחבורת הלומדים הקרובה שלו בקהילה ובישיבה שבתוכה. הסגולה הדיאספורית שלו (היותו נוכרי למרחב המידי שמחוץ לקהילתו) והזיקה למרכז תודעתי שיש לו שפה וספרות משלו (עברית, ארמית ומאז המאה השלוש-עשרה שפות יהודיות נוספות) – שתיהן קובעות את המיומנות הספרותית שלו ומעמידות 'גומחה אקולוגית' מיוחדת לעצמה (שהיא יהודית מובהקת), כחוליה במערכת של תגובות ספרותיות שהן כאיברים בסימטריות סריאליות בניגוד להתפתחות חד-ערכית כסימטריות לטראליות המוסיפות יצירה אחר יצירה בסביבות גאוגרפיות לאומיות התחומות בגבולות ברורים.

התופעה הזו אינה מתבטלת גם כאשר המרכז התודעתי נעשה לממשות פוליטית-לאומית-מדינית, כמו במקרה ההגירה של סופרים עבריים לארץ ישראל, שבתוכה נוצרה ישות פוליטית לאומית – מדינת ישראל. הספרות היהודית המסורתית והספרות העברית המודרנית, שתיאורן היה יעיל במסגרת של נרטיב אקולוגי סריאלי, שומר על תוקפו גם עתה בתיאור הספרות העברית הנכתבת במדינת ישראל ומקביל בספרות העברית הדיאספורית. האקולוגיה החדשה של הספרות העברית מחויבת לתיאור ההתרחשות מרובת הגאוגרפיות שלה, ובעקבות כך גם מרובת הכשירויות שלה.

האקולוגיה החדשה מנועה מלהשיח על ערכים של סביבות טהורות ובלתי 'מזוהמות', וגם אינה יכולה להמשיך ולדבר על 'זנים פולשים' כזיהום סביבתי. מצב חדש זה מתואר תדיר באקולוגיה כמדע הסביבה, והוא תקף גם באקולוגיה של התרבות. דיבור זה על זנים פולשים מאבד את תוקפו בסביבות גאוגרפיות רבות בעולם וכן בישראל. הילד הישראלי בראשית שנות האלפיים מהלך בסביבה עירונית

נטועה עצים שפריחתם טרופית כצו-אופנת הגינון החדש, ואשר את שמותיהם הוא אינו יכול ללמוד משפת הספרות הלאומית שלו, למשל מהלקסיקון של הצמחייה הנזכרת במקרא או בתלמוד.

בשנות השלושים של המאה העשרים עדיין ניצבה אסתר ראב בפני האתגר לברוא לשון של נוף ישראלי שאביזריו יהיו מיוצגים בעברית טקסטואלית טהרנית, וכינתה את עצי האקליפטוס שיובאו מאוסטרליה בדור שקדם לה 'אקליפטים' – דהיינו בסיומת מעברתת.⁵⁶ מעשה נואש זה של ביות הצמחייה 'הפולשת', כדי לשמור על 'טהרת' הנוף הישראלי, הוא כשלעצמו מעשה ייסוד של גומחה אקולוגית, ועתה ממתינה הגומחה הזו להתמלאותה החדשה בנוף הישראלי שבו מצווחות דְרָרוֹת קרמר (Psittacula krameri), תוכים ירוקי נוצה ואדומי עיניים, שהתבייתו בנוף הישראלי חרף נבואות אקולוגיות אפוקליפטיות של השמדת כל ציפורי ארץ ישראל על ידי זן פולש זה. אכן תופעת הדחיקה של זנים מקומיים מידי זנים פולשים הרסניים ידועה היטב בתחום הדגה (במיוחד פלישה של זנים קרפיוניים לנהרות ולאגמים), ואולם לגבי אקולוגיה של תרבות סוגיה הומולוגית זו יש לה כמה תרחישים עתידיים אפשריים ולא רק תוצאה דטרמיניסטית אחת של השמדת הזן הילידי בידי הזן המהגר. באופן הומולוגי אפשר לדבר על כינונם של ביוטופים חדשים הנבראים ממש מול עינינו, ללא כל סיכוי לבלום את היווצרותם מטעמים לאומיים-פוליטיים או גזעניים. התנועה הנמרצת של פליטות מיליונים בעולם מארצות דוברות שפות אפריקניות או מארצות דוברות ערבית מייצרת בישראל ובאירופה ביוטופים חדשים כאלה. המהגרים החדשים קונים להם תחילה ידע הסתגלותי פרגמטי של מקומם החדש כמין טקטיקה של השתלבות בכלכלת היום-יום – מה שסרטו כינה 'המצאת היום-יום',⁵⁷ ואולם הם מסרבים לוותר על שפת מקום מוצאם כ'שפת חיי הנפש' התרבותית שלהם, כלומר על גומחת המקור שלהם. קנה המידה העצום של תופעה זו מְבַנֵּה מציאות חדשה שמעבר לפוסט-קולוניאליזם. דבר זה ניכר במיוחד באירופה, ובדור הבא של המהגרים אליה היא תעורר תופעה של 'ילידיות חדשות' שיש להן גומחות אקולוגיות משל עצמן. האקולוגיה של התרבות בכלל ושל הספרות בפרט תיעשה בכך לנרטיב הבולע את המסורות המונחלות הכתובות של ספרויות הלאומים. הנרטיב של הספרות הלאומית מתקשה

56 אסתר ראב, קמשוניים, תל-אביב: הדים, תר"ץ. שירי הקובץ נכתבו בין השנים תרפ"ו-תרפ"ט. רחל בלובשטיין חוזרת על צורת ההטיה הזו ביומנה 'על שפת הכנרת' משנת תרע"ט. לימים השתמשו בהטיה הזו עמליה כהנא כרמון בנובלה 'לב הקיץ לב האור', בכפיפה אחת: י"ז סיפורים, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"א; וכן עמוס עוז, הר העצה הרעה: שלושה סיפורים, תל-אביב: עם עובד, תשל"ו.

57 מישל דה-סרטו, המצאת היום יום – אמנות העשייה, תל-אביב: רסלינג, 2012, עמ' 118-120.

כבר עתה להפעיל סמכויות של הגמוניה תרבותית. זהו קושי המסתמן למשל בבתי ספר המנחילים את תרבות רוסיה, שפתה ותרבותה בלא זיקה אל הלאומיות הרוסית ואך כחלק ממיומנות תרבותית בתוך סביבה ישראלית.⁵⁸ עקיפה זו של מנגנונים לאומיים הגמוניים, אי-אפשר יהיה לבולמה עוד באמצעות אידאולוגיות לאומיות דוגמת הציונות, כפי שאי-אפשר לתקן תקנות אקולוגיות-אידאולוגיות לשם שימור סביבות אקולוגיות טהורות, שתמנענה הגירת תוכים ירוקים אדומי עיניים לכל המרחב של השבר הסורי-אפריקני שהוא רצף המשכי של מקום גידולם הקודם.⁵⁹ תהליך זה מסתמן גם בספרות העברית ההולכת ונוצרת מחדש באירופה ובארצות הברית בשפת הקנון הישן, אך בהתאמה להביטטים החדשים של מהגרים ישראלים בשני מקומות אלה. ניצניהן של גומחות אקולוגיות אלה כבר מופיעים כמוצרים מובהקים של עבריות: כ'גומחה אקולוגית' שקולה מושמע בכתב העת מכאן ואילך (בפריס ובברלין), החותר לשחזר את הגומחה האבודה של 'ספרות דיאספורית', גם בלא הקשר הדתי או הלאומי שהיה לה במאה התשע-עשרה, אלא ככשירות 'טבעית' לדה-טריטוריאליזציה של השפה העברית וספרותה. טל חבר-חיבובסקי, עורכו של כתב העת – שכותביו דוברי עברית בעיקר בפריס ובברלין – כותב ב'פתח הדבר' כי המטרה של כתב העת היא לאסוף את המקומות העבריים המפוזרים בזמן ובמרחב, לא בבחינת 'קיבוץ גלויות' אל טריטוריה אחת, אלא בבחינת איסוף סביב טקסט משותף – יצירתו של שיח שמקשר בין נקודות מפוזרות של מרחבי אותה לשון במקומות שונים.⁶⁰

ייחודם של יוצרים אלה מוגדר ביכולתם לייצר גומחה אקולוגית שההביטט שלה הוא תרבותי אקלימי ולא גאוגרפי. אבחנה זו יוצרת ממד חדש של תאוריה ספרותית שהבסיס שלה הוא גאוגרפי אך המבט שלה מופנה אל מה שהוא מחוץ למרחב הגאוגרפי. סופרים דוגמת ג' ג'ויס או ס' בקט עיצבו גומחות ספרותיות מכוח מיומנות לשונית דיגלוסית או בילינגוויסטית, כפי שהיו רוב סופרי העלייה השלישית בארץ ישראל. הגדרת גומחה אקולוגית תלויה במקרים אלה בכשירות

58 על מגמותיה של הספרות הנכתבת ברוסית בישראל של שנות האלפיים ראו: Roman Katsman, *Nostalgia for a Foreign Land: Studies in Russian-Language Literature in Israel*, Boston: Academic Studies Press, 2016. ובמיוחד בחלקו הראשון על המטאפיזיקה חוצת הטריטוריות הלאומיות בכתבתה של דינה רובינה, שלטענת הכותב צמחה דווקא בגלל דחיקת השפה מהמרכז ההגמוני הרוסי שלה לפרפריה הישראלית. שם, עמ' 5-120.

59 ההשערות לגבי מקורן של הדררות תולות את ראשית הופעתן בשחרור מגידול כציפורי נוי אל סביבה חופשית, אך יש גם המצביעים על תפוצתן בסודן כמקור להגירה רגילה של עופות לאורך השבר הסורי-אפריקני.

60 טל חבר-חיבובסקי (עורך), 'פתח דבר', מכאן ואילך: מאסף לעברית עולמית, א, ברלין ופריס (2016), עמ' 11-20.

ההעתקה והשתילה של מיומנויות מהביטט להביטט. התיאור הזה משנה את המושג ההיסטורי-הדיאכרוני של 'השפעה' הנהוג בשיח הביקורתי הספרותי, ומעביר אותו אל דיון בכשירות מערכתית. המינונים השונים של כשירויות הם הקובעים את הסגנון הייחודי של היוצר. כשירות פואטית טקסטואלית של כתיבה ז'אנרית, למשל, אינה מגדירה את הגומחה הספרותית כולה, ואינה מסמנת הבדל בין כותב לכותבים אחרים המשתתפים אתו במערכת אקלימית תרבותית אחת.

יתרונה של ההבניה האקולוגית של השיח הספרותי מההבניה של השיח הסוציו-ספרותי או של השיח הפואטי-התיאורי הוא בכך שהיא מעמידה מעטפת הכוללת את כל צורות השיח האלה: האסכולה הביוגרפית, האסכולה הסוציו-ספרותית והאסכולה הפואטית-התיאורית. השיח האקולוגי מציע סוג של דיבור, המביא בחשבון את כל המיומנויות (הביוגרפיות, הסוציולוגיות והפואטיות-האסתטיות) כפועלות במסגרת מובנית, כמתן מובן מקושר לכל ההיבטים הללו שנתפסו כנבדלים זה מזה פחות או יותר. האקולוגיה של הספרות עושה למקצועות המחקר בספרות את מה שעשתה האקולוגיה למדעי הטבע (ביולוגיה, גאוגרפיה, פיזיקה וכימיה): היא מבנה אותם בשיח המעניק להם מובן כפועלים 'זה ביחס לזה' ביחסי שכנות ולא רק 'זה אחר זה' כיחסי סיבה ומסובב.

מפות אקולוגיות

הפעילות החוקרת אקולוגיה של ספרות היא הליך מצטבר של ניסוח היחסים שבין פרטים שונים לבין עצמם ובין ההביטט שלהם ורישום הגומחות האקולוגיות שלהם. זוהי, כפי שכינה זאת בייטסון, 'האקולוגיה של הרוח', שהיא תחום המטפל בהשתנות המתמדת של יחסים אלה ובהדדיות שלהם. עקרון הקינון מניח את איך-הסופיות של המערכת הזו, באשר כל מערכת קינונית נתונה בתוך מערכת גדולה ממנה, וזאת בלי שתהיה מרכז שלה אלא ברגע המתודולוגי של ההתבוננות בה. מן הטעם הזה אף פעם הדיבור על 'מפה' של גומחה ספרותית אינו על טריטוריה, אף שהוא קשור לטריטוריה. הבניה אקולוגית של מערכת ספרותית מבוססת על תיאור דינמי של ייצור בלתי פוסק של גומחות אקולוגיות ספרותיות, ואין היא יכולה להצטייר במושגים סטטיים וגרפיים של מפת מרחב וזמן מסוימים, של מקומות ושל חברות ספרותיות.⁶¹

המפה הספרותית האקולוגית אינה גרפית אלא קוגניטיבית. היא צירוף של מפות גומחה של יוצרים שונים, אשר כל אחת מהן מייצגת תפקוד מרחבי

61 טענה זו נוסחה בדיוק בלשון זו אצל בייטסון בפרק 'Form Substance, and Difference', ראו בייטסון, *Steps to an Ecology of Mind*, p. 455.

של יוצר המהווה מרכז במפה שלו ושוליים במפה של שכנו. המפה מקפאיה פרק זמן מוגדר (שנה, תקופת יצירה או דור ספרותי) בהתרחשות הספרותית ומוסרת את מערכת המשאבים השונים שמתוכם הצליח היוצר להפעיל את מיומנותיו. הרישום הממפה גומחה אקולוגית מציג את היוצר היחיד כמין מרכז במפה, ואולם מרכזיות זו היא רק לשם קביעת נקודת ההתחלה של המחשבה עליו וראשית התהליך של הגדרת הגומחה שלו. במפות של גומחות אקולוגיות של יוצרים אחרים מיוצג אותו יוצר כ'שולי'. המפה השלמה של אקולוגיה ספרותית – דהיינו רישום כל הגומחות בנקודת זמן מסוימת – היא לפיכך נטולת מרכזים ומציגה באופן סינכרוני תודעה ביקורתית לגבי גומחות המתקיימות זו לצד זו בהביטטים שונים, ובמיקומים משתנים כאשר התודעה מופנית מהביטט אחד להביטט אחר.

מערכת 'מפות' של גומחות כוללת פרטים קנוניים ולא קנוניים, שהרי הדירוגים הקנוניים הושעו לכתחילה על ידי הקרטוגרף האקולוגי. פרטים שההערכה כלפיהם בשיח הספרותי הפואטי-האסתטי נמוכה, למשל, פלגיאטים, גרפומנים, עסקני ספרות 'טפיליים' במערכת, הם המילוי של המרחב הספרותי הביוטופי ומשתתפים בתוך המערכת כמעצבי האקלים התרבותי של ההביטט (ואכן כדעת זנים מסוימים עד 'מחנק'). הדרת יוצרים שוליים מתוך אי-החשבתם גוררת תמיד את מבקרי הספרות 'לעדכון' מפות ההיררכיה ההיסטוריוגרפיות שלהם, אשר בהם 'מתגלה' לפתע יוצר 'חשוב' שאותו הם מבקשים לקדם במניפולציות פסבדו-מדעיות אל חזית הקנון הספרותי. כאלו היו למשל המהלכים ההיסטוריוגרפיים שביקשו להציג יוצרים כמו אברהם בן יצחק, דוד פוגל, יעקב שבתאי כמחוללי חדשנות של דורם בשעה שהם תוצאתה האקלימית.

זוהי, בלשונו של פרדריק ג'יימסון, קרטוגרפיה סימבולית-תודעתית התובעת מיומנות ביקורתית חדשה, שהוא מכנה 'אסתטיקה של מיפוי קוגניטיבי'. המיפוי הזה נענה לצורך במפות דווקא בתקופה שתובנות היסוד איבדו את תחושת המרכז. מאחר שבמפות גומחה אלה אין קואורדינטות של אורך ורוחב, אין מרכז והיקף, הקרטוגרף שלהן רושם אותן כהליך זרימה של יחסים משתנים הנשמרים בזיכרון כרצף תודעתי. התודעה אינה יכולה לשמר מיפוי שלם, והיא מדווחת על הזרימה שלה באופן שבו דיווח פ' ג'יימסון על ג'רזי סיטי, כעל 'דימוי העיר' של קווין לינץ', עיר שאיבדה את הקואורדינטות האורבניות הרגילות שלה (צמתים, רחובות, מונומנטים ופרסקטיבות בנויות), אך ייצרה מחדש משמעויות של תחושות מקום לסובייקטים שהם אזרחיה. הדוגמה העירונית הפוסט-מודרנית שג'יימסון מביא היא משל על מצבה הלא קואורדינטיבי של המפה האקולוגית השלמה, בהשוואה למשמעות השיחנית שמעניק תיאור הגומחה האקולוגית של יוצר במרחב הסביבתי שלו.⁶²

62 פרדריק ג'יימסון, 'פוסט-מודרניזם, או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר' (תרגום עדי גינצבורג-הירש), קו 10 (יולי 1990), עמ' 118-119.

הסבר זה מעלה על הדעת את המושג 'ריזום' (rhizome) ב'פילוסופיית פני השטח' של ז'יל דלו ופליקס גואטרי, בספרם המשותף אלף מישורים.⁶³ מושג זה, שתרגומו הוא 'קנה שורש', מצביע על צורת צמיחתם של שורשי הדשא, המתפשטים על פני האדמה באמצעות שורשים אופקיים בניגוד לעצים ושיחים המכים שורש כלפי מטה. צורת התפשטות זו באה לציין את הפעולה המטאפיזית של דלו וגואטרי בארגון מושגי החשיבה כהתפשטות רוחבית של ממדים שונים זה לצד זה בהתאמות משתנות, ללא מרכז מוגדר, והיא באה להחליף את המטפורה האחרת של החשיבה המסתעפת האנכית בדמות 'עץ מבנה' של מושגים המובנים בסולם היררכיה גנאלוגית ודיאכרונית בסטרטום מוגדר. ה'ריזום' אין לו התחלה ואין לו סוף, אלא הוא סוג של מיליה או של פעולות גומלין אחת. המחשבה הריזומטית היא רב-ערכית, ובתוך הריבוי המציין אותה מתחוללים שינויים ומטמורפוזות חסרות מרכז. היא ממוקדת בשאלה כיצד הדברים פועלים זה כלפי זה במקום בשאלה מהי משמעותם.

האקולוגיה הספרותית היא ריזומטית בדרך הבנייתו של השיח על הסביבה התרבותית, בתיאור בתי הגידול ובעיקר הגומחות האקולוגיות. כאמור, הגומחה האקולוגית הספרותית היא תוצאה של פעילות הבונה סביבה, ו'ממדיה' הם בעת ובעונה אחת חומריים, מנטליים-תרבותיים והיסטוריים ולפיכך גבולותיה קוגניטיביים. עם זאת ראוי להדגיש כי תאוריית הקינון של בתי הגידול, היינו, הנחת היסוד ההיררכית של האקולוגיה, אשר על פיה יש למיין סביבות ואזורי אקלים על פי גודלם וקינונם זה בתוך זה, מבנה מערכת שאינה תואמת את המחשבה הריזומטית, שהרי זו מתנגדת לכל צורה של שיח ארגוני אשר באמצעות תבניותיו ניתן לשחזר את 'מבנה' המציאות. ובכל זאת המחשבה הריזומטית, גם כמשל קטוע, תורמת להבנה – חלקית ככל שתהיה – של האופי הלא ממופה של הסביבה האקולוגית הספרותית. היא מעניקה למושג 'מיליה', כלומר להתייחסותן של הגומחות האקולוגיות זו לזו ולבניין השטף האקולוגי, מובן אשר חרף התחמקותו מארגון גנאלוגי, יש בו מרכיב מאחה, דוגמת השטף (flux) אשר דלו וגואטרי מדברים עליו.⁶⁴

63 סיכום ממצה של הנחות היסוד של חיבור זה ראו חיים דעואל-לוסקי, 'מחשבת הריזום', רסלינג: במה רבת-חומית לתרבות 8 (סתיו 2001), עמ' 11-24. ראו גם אריאלה אזולאי ועדי אופיר: 'אנו לא שואלים "מה זה אומר" אלא "איך זה פועל": הקדמה לאלף מישורים', תיאוריה וביקורת 17 (סתיו 2000), עמ' 123-131. כותרתו של מאמר זה משקפת את נטרולה של המשמעות במבנה ההיררכי לטובת ההבנה של ההתנהגות המערכתית. ראו גם Deleuze and Guattari, *A Thousand*

64 *Plateaus*, pp. 132-144 סעיף 16: 'מערכת אקסיומטית והמצב העכשווי'. בספרו שלוש האקולוגיות גואטרי מגדיר את הפעילות הקרטוגרפית האקולוגית ואומר שלפי מהותן, קרטוגרפיות אנליטיות מתרחבות הרבה מעבר לטריטוריות הממשיות שאליהן הן מתייחסות. כמו בציור ובספרות, הביצוע הקרטוגרפי תובע מעורבות יוצרת שהיא מעבר

ההצעה המתודולוגית של אקולוגיה של ספרות מאפשרת להאיר אזורים חשוכים של דיון ספרותי, מעין הארת 'אזורי עיוורון' של התובנה הביקורתית, ביטוי המהדהד את כותרת ספרו של פול דה-מן.⁶⁵ החלפתם של הביטויים מביאה לשינוי בכשירויות ספרותיות, והיא מציינת למשל את הצמיחה של דור ספרותי עברי חדש בשנות הארבעים והחמישים לצדה של האקדמיה ולעתים ממש בתוכה. בלי התיאור האקולוגי הסביבתי החדש הזה קשה לתאר את אופי ההתפתחות של קבוצת משוררי 'לקראת' (בסמוך לאישיותו של בנימין הרושובסקי), או של מספרים דוגמת א"ב יהושע ועמוס עוז (באקלים האקדמי של האוניברסיטה העברית). שאלת הנכונות של הטענה ההיסטוריוגרפית הזו היא משנית לעומת הרווח המתודולוגי שצומח לביקורת הספרות מן ההמולוגיות של שאלות סביבתיות אקולוגיות ושאלות סביבתיות ספרותיות.

ג. 'הטעם הממוצע' ו'אזורי ההיסוס' של הטקסט הספרותי

בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית, שהייתה משועבדת לנרטיב של 'הרפובליקה הספרותית', דובבו דרך קבע זנים ספרותיים הגמוניים כגון 'חבורת שלונסקי ואלתרמן'. טעות זו שהשתרשה בנרטיב על תולדות הספרות העברית הביאה לטשטוש קיומן של גומחות שבבתי גידול אחרים ובהשכחתם של זנים ספרותיים שהשתתפו בלי-משים בעיצוב האקלימי התרבותי של זמנם.

בתיאור אקולוגי המייחס חשיבות לקיום מערכת, ללא כל עמדה שיפוטית מוקדמת, שִׁכחה כזאת אינה מותרת. הנחת היסוד היא שבעצם ההתקיימות של גומחות אקולוגיות 'נידחות' אלה כבר מתרחשת הגבה אקולוגית פונקציונלית המעצבת את כל חלקיה הקנוניים של המערכת. חלקים ניכרים מן המנגנונים הפואטיים של האסכולות הספרותיות, הנראות שונות כל כך זו מזו, מקבלים משמעות שונה מתוך הבנת הצמיחה המשותפת באותו בית גידול. באופן כזה ניתן לבדוד בצורה מובחנת יותר את נקודות השוני שבין שתי הגומחות הפואטיות לא על בסיס קנוניזציה היסטוריוגרפית מוטת אינטרסים כשהיא לעצמה (הגמוניות ושוליות), אלא על בסיס הבנת המוטציה שעבר כל אחד מן הזנים הספרותיים למרות שייכותו לאותו בית גידול.

לאוטוריטה של קבוצה, אסכולה או טריטוריה מוגדרת (Guattari, *The Three Ecologies*, p. 40).

Paul De Mann, *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*, 65
Minneapolis: Minnesota University Press, 1971²

הנרטיב האקולוגי עונה על שאלות היסטוריוגרפיות מסדר שהוא שונה מזה המוכר לנו בהיסטוריוגרפיה הדיאכרונית. למשל: מהן הכשירויות הסגנוניות שבזכותן קבוצה מוגדרת כבעלת סגנון אקספרסיוניסטי בעשור השני של המאה העשרים? אילו קווי אופק של אפשרויות סגנוניות שכנות קבעו את משך שרידותו של הסגנון הזה? מהו הקשר בין מספר האופציות הנדחות על ידי בעלי כשירות אקספרסיוניסטית ובין מידת השרידות של זרם קצר ימים זה – כחמש עד שבע שנים בשירה העברית החדשה? אילו 'אזורי היסוס פואטיים' ובררות מחדל שנדחו יצרו טביעות גנטיות, והן עתידות להופיע בעוצמות מתגברות באותו בית גידול תרבותי? כיצד מתפתחת כשירות לשונית במרחב טקסטואלי בהגבה למרחב פיזיקלי של חפצים, מוצרי אמנות? למשל, דחייתה של אמנות 'בצלאל' וחפציה השימושיים בידי האוונגרד הישראלי בשנות העשרים והשלושים. באיזו מידה הופעתן של כשירויות פואטיות אלו הן בגדר החלמה של זנים שהשתקו באלימות, מעין רמיסיות של אפשרויות מודחקות בשל הערכות אסתטיות פג'ורטיביות או פחדים מורליסטיים: כשירויות של דיאלקטים לשוניים (יידיש, לאדינו, ערבית-יהודית), אתנוגרפיות (הסיפור העממי ההיגודי, ייצור חפצים, ייצור מוצרי אמנות פופולרית ואמנות שימושית: עיצוב של אופנת לבוש ואופנת ריהוט), מגדרים ומין (ספרות נשים, פורנוגרפיה עילית מהסוג שיוצר ג' בטאי)? השאלה האחרונה מערבת צורה חדשה של אתיקה אקולוגית באותו האופן שמעלים הבוטנאים והזואולוגים את סוגיית ההתערבות או האי-התערבות בשימור זנים נכחדים בטבע, והאנתרופולוגים – בסוגיית ההגנה על כשירויות מוכחדות בתרבויות שבטיות נידחות בבתי גידול מבודדים ברחבי העולם.

השיח האקולוגי על הספרות הוא אפוא מבנה חדש של מחשבה המסרבת לראות בהסבר הקזואליסטי צורה בלעדית של נרטיב היסטוריוגרפי, של החלפת השאלה של 'מה הולך אל מה?' בשאלה 'מה מאפשר מה?' – 'איזה אופק של אפשרויות מציב היחס שבין הסביבה החומרית והתרבותית ובין היוצר הספרותי'? כיצד בונה אקט של היסוס לצד הכרעה פואטית את ההשתנות הפואטית ואת אפשרויותיה? מהו האימפקט של פריטים מועטים או שהאפקט הפואטי שלהם קלוש על שרשרת ההשתנויות הקובעות לבסוף את הקנון הספרותי ומהו חלקם בו?

המחשבה האקולוגית מאפשרת לחוקר הספרות מרחב מחשבה שההיסטוריוגרפיה הדיאכרונית אינה מכירה, לא משום שהמחשבה האקולוגית 'מרחיבה' את ממדיו של העולם הספרותי, שהוא גם כך חסר גבולות כמו 'עולם המשמעויות', אלא משום שהיא פורצת את ה'גאומטריה' המיוחדת של הנסיבות הספרותיות שבתוכה מתנהלת ההיסטוריוגרפיה המסורתית ומנכיחה חלקים חיוניים אחרים של חיים בעולם הספרותי.

בהצעה לשיח אקולוגי על משוררי שוליים דוגמת אברהם ברוידס או יצחק עגן ניסיתי להראות בעבודותי כי ההבחנות הרגילות ביחס לשגשוגו של דגם פואטי מסוים, כפי שהן השתרשו בהיסטוריוגרפיה של השירה העברית, מתאימות לעתים קרובות גם לדגמים בלתי משגשגים. בנרטיב של הצלחה התלויה בשמו של יוצר אחד, שהוא נרטיב מדיני של 'הרפובליקה הספרותית', לא נוצרה הבחנה ברורה בין תופעה של ראשוניות, תופעה של אפיגוניות ותופעה של גרפומניות, אלא כצורות שיפוט של טעם ספרותי – שעליו, כידוע, אין מפתחים שיח ביקורתי. ההצלחה של דגם פואטי אינה תלויה תמיד בראשוניותו, והגמוניות אינה קשורה בהכרח בכינונו המוצלח של מודל פואטי. לאבחנה זו הגיעו סופרים בעלי חוש מחודד כבר בראשית המאה, כגון זאב ז'בוטינסקי, במשל הספרותי החד והאירוני שלו בסוגיה זו:

הִיָּה הָיָה לְפָנַי דּוֹרוֹת, חֲרֹן בְּרוּסְיָה, וְשָׂמוֹ טְרַדִּיקוֹבְסְקִי. בְּתוֹר מְשׁוֹרֵר, הִיָּה אָדָם זֶה מְחַסֵּר כְּשֶׁרוֹן וְטַעַם; בִּימֵיו לַעֲגוּ הַכֹּל לְשִׁירָיו, וְגַם הַיּוֹם לוֹעֲגִים לָהֶם. וְאוֹלָם הַשְּׁפִיעַ טְרַדִּיקוֹבְסְקִי עַל הַשִּׁירָה הַרוּסִית הַשְּׁפַעָה רַבָּה וּמְכַרְעָתָ. כִּי הַמְשׁוֹרְרִים אֲשֶׁר הָיוּ לְפָנָיו, וּמֵהֶם בְּעַלֵּי כְּשֶׁרוֹן אֲמָתִי, כָּתְבוּ בְּמִשְׁקַל בְּלִתִּי-מֵתָאִים לְרוּחַ הַלְשׁוֹן הַרוּסִית – הַמִּשְׁקַל הַ'סְלֵבִי', אֲשֶׁר יִסְוֹדוּ הוּא מִסְפֵּר הַהִבְרוֹת כָּכֵל חֲרוּז וְחֲרוּז. טְרַדִּיקוֹבְסְקִי הִיָּה הַרְאִשׁוֹן שֶׁכָּבַר בְּמִשְׁקַל הַ'טוֹנִי', הַמִּיָּסֵד עַל סֹדֵר הַנְּגִינּוֹת. לְשִׁירָיו לַעֲגוּ, אֲבָל שִׁיטָתוֹ נִצְחָה.⁶⁶

ז'בוטינסקי הפעיל הסתכלות אקולוגית ספרותית דקת הבחנה, שמשקלה רב מכל הבחנה היסטוריוגרפית הגמונית. תיאור הצד הקובע בתהליך שתואר לגבי הנהגת המשקל הטוני נותק ממעמדו הספרותי של הפרט הפועל במערכת ונקשר באקלים תרבותי, בסביבה אקולוגית ספרותית ובהפעלת מיומנות.⁶⁷ המונח 'רוח הלשון הרוסית' – מונח מעניין כשהוא לעצמו – אשר למרבה הצער לא הרחיב ז'בוטינסקי בתיאורו, עולה בקנה אחד עם המונח הרומנטי והפוסט-רומנטי *klima* שאנו מוצאים אצל הרדר – 'אקלים תרבות' או 'אקלים דעות'.⁶⁸ כאן הצענו במקומו מונח הנטול מממד שיפוטי, 'משטר אקלים ספרותי' (*literary climate regime*), המציין יסודות סביבתיים תרבותיים כשפה, אתוס ועמדה רוחנית, שבית הגידול הספרותי נתון בו

66 זאב ז'בוטינסקי, שירים, ירושלים: ערי ז'בוטינסקי, תש"ז, עמ' יג.

67 תודה לרחל אלבק-גדרון שהפנתה את תשומת לבי למובאה זו, הקושרת בין הסופר הבינוני לכות ההשפעה. על הקשר בין חידושים פואטיים לבינוניות ראו בפרק 'המודרנה והטעם הממוצע', בספרי לעמל יולד: שירת אברהם ברוידס, חיפה וקריית שדה בוקר: אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2000, עמ' 249-254.

68 לפי התפיסה ההרדריאנית, אקלים תרבותי (שהוא בהכרח לאומי) אינו חדיר לזרים, ולפיכך האקלימים השונים עוינים זה את זה. ראו Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Riga: J. F. Hortknoch Verlag, 1786-1792

ברגע מסוים. ההשתתפות של הפרטים כולם בעיצוב האקלים הספרותי מחייבת את הכרת כל פרטי המערכת, הגמוניים ושוליים כאחד.

צד מרתק בחישוב השיח האקולוגי שהוגלה מן הביקורת הספרותית קשור בעיקר להיבט זה של 'משטר אקלים ספרותי'. השיח הביקורתי על האקלים הספרותי, שהיה צריך להביא בחשבון לא רק את הסופרים המינווריים, אלא גם את הגרפומנים, הפלגיאטים ועסקני הספרות, פיתח דחייה אסתטיציסטית, בשל אנינות שאינה במקומה, כלפי טיפול במיקרואורגניזמים ספרותיים אלו, המשתתפים בייצור האקלים והמזון הספרותי, לעתים בהתסיסם את 'ריקבוננו' של החומר הספרותי וב'הצמחת' עצמם על גביו, לעתים ביצירת אורגניזמים מרדניים המנצלים את הריקבון לשם צמיחה חדשה ב'אזורי ההיסוס' של סגנונם (הטיוטות הראשונות, המחיקות על דף הנייר והטקסטים הגנוזים שלהם). בהגלייתם של אלה החמיץ השיח הביקורתי את קולו של השיח הספרותי המודרניסטי עצמו. למשל, הביקורת לא התייחסה במידה ראויה של רצינות למטפורת 'החנק' המופיעה במחזוריות בלתי נפסקת בשיח של סופרי ארץ ישראל ועליהם. לכאורה 'רק' מטפורה, ואולם ביסודה הייתה זיהוי נכון של תרחיש אקולוגי, שמובנו התמלאות ההביטט הספרותי ביצרני 'אקלים דעות' ו'אקלים טעמים' בינוניים, שאינם מאפשרים נשימה של פרטים בעלי צרכים אחרים. הגדרתו של 'חנק' זה נצרכת להבנת הטרופיזם המודרני, אשר כמו הטרופיזם הבוטני, שואף למקור אור חלופי שנמנע ממנו.

במקרים רבים התגובה המודרניסטית – סגנון חדש, יצירת טרופים ספרותיים מזוהים וייחודיים וכדומה – מובנת רק בהקשר המחניק של הבינוניות הספרותית, של 'הטעם הממוצע', שבתוך אקלימו נושמת החברה את שיחה היום-יומי. ללא הבנת השיח הזה, הממשטר את האקלים התרבותי, לא ניתן להבין את השוני הפואטי המיוצר במשחק הלשון השירי החדשני והמודרניסטי. זהו אותו *différence poétique*, כמונחו הנאולוגיסטי של ז'אק דרידה, המכוון אל ההבדל שבין עיצוב הסימן הלשוני לבין הסימן המסורתי, הבדל שנקבע על יסוד היחס של קובע הסימן (המשורר) אל הסימן המסורתי בשיח של הטעם הממוצע.

המחקר האקולוגי הספרותי שוטח אפוא את חקר השפה הספרותית בכל המרחב של בתי הגידול החולקים את אותו אזור תרבותי, ולא רק בשיאים המתרוממים ממנו בדמות הסופרים ה'קנונים'. אין אפשרות להגדיר את שיאו של הסופר הקנוני, את הסמיוטיקה המיוחדת של שפתו, בלי להבין מתוך איזה מישור התרוממה. השפה השירית של הגרפומניה הספרותית, או של מה שקרוי 'ספרות השוליים', שהיא עיקר המסה הביוטית הספרותית הרוחשת בבתי הגידול האקולוגיים הספרותיים, מגלמת את מצב היסוד של האקולוגיה הספרותית, אשר ממנו מתפתחות המוטציות המיוחדות הנשארות בזיכרון הקנוני של הספרות.

התניאור הזה מעלה כמובן על הדעת את הטיעון הפורמליסטי הידוע על התבנית המטרית בשירה. הייחוד הריתמי של השפה השירית אינו נעוץ במבנה הסדיר של ההטעמות אלא בסטייה ממנו. עם זאת, ללא הכרת האחדות המטרית האוטומטית, נטולת הרפלקסיות, הטובעת בתוך עצמה ללא הכרה, לא ניתן להגדיר את הייחוד הריתמי של הדה-אוטומטיזציה. מטעם זה מקצה האקולוגיה הספרותית מקום רחב ביותר – הנראה להיסטוריוגרף של 'הרפובליקה הספרותית' מוגזם ובלתי מובן – לשפת ההתקשרות של מה שנתפס נמוך, משעמם וגרפומני בספרות, אותו מרכיב העשוי מאורגניזמים מרובים, לא נדירים, הממלאים את חללו של בית הגידול הספרותי ומהווים אקלים סביבתי למוטציות ייחודיות ו'מעניינות'.

בספריי על משוררים בינוניים מינוריים (ואפשר כי אף פחות מכך) ביקשתי לעמוד על הזיקה המיוחדת שבין המסה הביוטית הבינונית הזאת (כתבי עת, קבצים, ארגונים ספרותיים) ובין מי שניזונים ממנה, ובה בעת גם משנים אותה. בכל שלב של תיאורי המערכת הספרותית דבר לא הוצג כשולי ופחות ערך. דווקא משום כך נשארה שאלת השיפוט פתוחה לטעם הספרותי ולרצונו של הקורא להשתתף גם הוא בעיצוב האקלים הספרותי. האקולוגיה הספרותית לא באה להחליף מתודה כלשהי בחקר הספרות, והיא רואה במתודות השונות אזורים בתוך מערכות אקולוגיות ספרותיות בפני עצמן. אחרי ככלות הכול, אין כל מתודה בחקר הספרות המציעה טוטליות של קריאה, כפי שאין מתודה היכולה לבוא במקום הקשב של הלב והאוזן לטקסט האמנותי.

ד. מה זה 'נקי'? או מחשבה 'אנטי-קיננונית': אקואַתיקה, אקומיתולוגיה, אקוקריטיציזם והשיח הביקורתי על הספרות⁶⁹

המחשבה החדשה על אקולוגיה כצורה של הבניה קוגניטיבית שבאמצעותה יהיה ניתן לשוחח על המכלול התרבותי נולדה כאמור בשנות השלושים של המאה העשרים במחקריו של גרגורי בייטסון, אנתרופולוג, פסיכולוג ופילוסוף, והתפתחה מאמצע שנות החמישים בניסוח המחשבה החדשה על הקיברנטיקה. זו מחשבה שביקשה לכוון שיח שבו תוסברנה 'עובדות' פסיכולוגיות, סוציולוגיות, אנתרופולוגיות ואפיסטמולוגיות כמטא-מערכת המשקיפה על כל תחומי הדעת

69 סעיף זה הינו עיבוד והרחבה של המסה: אבידב ליפסקר, 'מה זה "נקי"? אקולוגיה, אקואתיקה, אקומיתולוגיה והשיח הביקורתי על הספרות', בתוך: אבנר הולצמן (עורך), ממרכזים למרכז: ספר נורית גוברין, תל-אביב: מכון כץ לחקר הספרות העברית באוניברסיטת תל-אביב, תשס"ה, עמ' 412-422.

הללו כמקושרים ומצויים ביחסי היזון הדדיים. מסותיו עוררו התנגדות רבה, וכותבן הצטייר כמהלך בשולי התחומים השונים, וכמי שאינו שרוי באף אחד מהם במלאות מדעית מוסכמת. רק כשאסף אותן בראשית שנות השבעים למהדורה הראשונה של ספרו שלבים באקולוגיה של הרוח (1972), הצטייר האופק המדעי והפילוסופי של מחקרו, ולראשונה התנסחו גם ההשלכות התרבותיות והחברתיות של מחשבתו.⁷⁰

החידוש בקישור האקולוגיה לתרבות הובא בפרק הנושא את השם 'הסבר קיברנטי' ובו הועלתה בפעם הראשונה ההצעה להעמיד את המונח 'סביבה' (environment) כיחידה בסיסית להסתכלות שתרחישה הפיזיקליים, הביולוגיים, האנתרופולוגיים והתרבותיים מקבלים את הסבריהם מהצבעה על היזונים שבינם לבין עצמם.⁷¹ כך ביקש בייטסון לפרוץ את הדיאכרוניות של ההסברים ההתפתחותיים הליאנריים בצורתם האבולוציונית הדרוויניסטית המסורתית, ולחצות את קווי ההסבר של הדיסציפלינות המדעיות השונות, שאותן ראה כְּדוֹת בכפיפה אחת בתוך הסבר קיברנטי אקולוגי.⁷² סמוך מאוד להדפסת ספרו של בייטסון בשנת 1972 כבר נעשתה האקולוגיה מאסטרטגיה מדעית ששותפים לה מדענים בתחום הגאוגרפיה, מדעי החיים והאנתרופולוגיה לתחום חברתי-פוליטי של ארגונים לשמירת הסביבה בעיקר כאינטרס של קהילות עירוניות. נושא זה שעלה במסותיו האחרונות של בייטסון כמוצר לוואי של מחשבתו, למשל במסה 'אקולוגיה וגמישות בציוויליזציה עירונית', סימן בסוף שנות השישים את האופק

- 70 Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, Ballantine, New York 1972. הספר זכה למבוא מחודש ומאלף לקראת הוצאתו המחודשת בשנת 2000. המבוא נכתב בידי בתו של המחבר מרי קתרין בייטסון (Mary Catherine Bateson) וניתן לקרוא בו באתר: www.oikos.org/stepsintro.htm בתו השנייה של בייטסון נורה בייטסון (Nora Bateson), העומדת בראש המכון 'Bateson Institute, Stockholm', ערכה סרט דוקומנטרי המשקף את האספקטים התרבותיים של מחשבת אביה במצג מופגן של זיקה למגמות ה-New Age של שנות השמונים המאוחרות בארה"ב. ראו הסרט באתר: <https://www.youtube.com/watch?v=nwCBSfsARXk>
- 71 במאמר זה סיכם בייטסון את מסקנותיו ביחס לקיברנטיקה כמקצוע חדש וסימן את האקולוגיה כמקצוע קיברנטי המשקף את עמדותיו אלה: Gregory Bateson, 'Cybernetic Explanation', *American Behavioral Scientist*, vol. 10, No. 8, Sage Publications (April 1967), pp.29-32, נדפס מחדש בספרו *Steps to an Ecology of Mind*, שם, עמ' 405-417. ראו סקירה נרחבת של התחום לאור הנחות אלה: Lawrence S. Bale, 'Gregory Bateson Cybernetics and the Social/Behavioral Sciences', *Cybernetics and Human Knowing*, vol. 3, no.1 (March 1995), pp. 1-40
- 72 על יסוד השקפה זו היה מעורב בהצעת חוק ראשונה מסוגה משנת 1970, לפיה המשרד לאיכות סביבה הממוקם במדינת הוואי בארה"ב יהיה משרד-על שכפופים לו משרדי המדע, הפנים המסחר והתעשייה, ראו בספרו, שם, עמ' 497-502.

של הדיונים החדשים באקולוגיה, בכך שהטיל מגבלות על התפתחות הציוויליזציה העירונית לטובת שימור הסביבה, ואולם החידוש המובהק של מסה זו הוא בהעתקת מונחי האקולוגיה אל תוך התחום החברתי. במסה זו תבע בייטסון צורה חדשה של גמישות חברתית (social flexibility) המתחשבת ב'סביבות חברתיות', גמישות שפירושה בעיניו שמירה על איזונים חברתיים פנימיים וריסון 'מגמות עריצות', כלשונו, של אינטרסים פוליטיים וכלכליים ההורסים מרקמים חברתיים שבירים. כלומר מתן פירוש אנטי-מרקסיסטי למהלכים חברתיים ותרבותיים. בשורה של הדגמות התייחס לעקרונות של קיום חברתי המשקפים, לדעתו, אמנה של אקולוגיה חברתית, כמו למשל החלפת העיקרון הדרוויניסטי של 'שרידות הכשירים ביותר' (survival of the fittest) ב'שרידות האורגניזם והסביבה' (survival of the fittest) (organism-plus-environment). היציאה כנגד הגיון-הקפיטליזם בהרצאה שנישאה במחנה 'האויב'⁷³ הייתה אולי ניסיון ראשון, ומבחינה זו גם מהפכני, להעמיד אתיקה אקולוגית-סוציולוגית, ובדיעבד גם תרבותית, המערערת על ההצדקה ה'מובנת מאליה' (מכוח המסורת הדרוויניסטית) של התחרותיות הקפיטליסטית ושל כלכלת הגלובליזציה כמעט עשור שנים לפני שמונחים אלה נישאו בפי כול. עם זאת יש לדייק ולומר כי כבר בשולי עבודתו המדעית של בייטסון הופיעו באירופה המערבית ובצפון אמריקה ניצניה של מחשבה אתית-אקולוגית רדיקלית, שהתנגדה למה שכינתה 'סביבתיות רדודה' (shallow environmentalism), ואותה ייחסה לארגוני סביבה המשועבדים בתמימות, ואולי לא בתמימות, ל'אינטרס הקפיטליסטי של כלכלת הגלובליזציה. הפרקטיקה של 'הסביבתיות הרדודה' פועלת בדרך של תשלום שוחד במוצרים ובנכסים אקולוגיים (מוצרי מזון אורגניים, פארקים, שמורות טבע ותעשיות אקולוגיות תיירותיות), ואולם ממשיכה במקביל לחסל סביבות טבע, נוף ותרבות. שימור הסביבה במובן הרדוד הוקע כ'עריצות נאורה', המסבירה פנים לחלקים השבועים של סביבה אירופית-אמריקנית לשם המשך ניצולן והריסתן של סביבות רחוקות נטולות כוח כדוגמת ביעור יערות בורנאו לשם ייצור מוטות לפיגומי בנייה ביפן או לשם פינוי שטח למטעי דקלי-שמן שבבעלות קונצרנים כלכליים גדולים בין-לאומיים. הרדיקליזם של המחשבה האתית האקולוגית החדשה תבע אפוא שינוי במיקוד הנושא של המחשבה על הסביבה, שעיקרו מעבר ממחשבה אנתרופוצנטרית למחשבה אקוצנטרית, שכינתה עצמה 'אקולוגיה עמוקה' (deep ecology) ותבעה שמירה על איזונים סביבתיים בלא התחשבות בתועלת ישירה או עקיפה לחברה. הרעיונות הללו הובעו לראשונה

73 הפרק 'Ecology and Flexibility in Urban Civilization' נדפס במהדורת 1972, בעמ' 503-513, על יסוד הרצאה בכנס 'Restructuring the Ecology of a Great City' שהתקיים באוקטובר 1970 בניו יורק.

בידי הפילוסוף האקולוג הנורווגי ארנה נאס (Arne Næss), ונדפסו בשנת 1973, שנה אחר שמהדורת-האם של ספרו של ג' בייטסון ראתה אור, כאילו היו המשך ישיר לחיבורו זה, אף כי לאורך שני העשורים הבאים כמעט שלא היה ניתן למצוא מובאות ואזכורים לעבודותיו של בייטסון אצל אקולוגים רדיקליים.⁷⁴ אפשר להבין את ההתעלמות מן המסורת האקו-אפיסטמולוגית של בייטסון, שעדיין דבקו בה שרידים של מושגים תועלתניים, על רקע הרצון לחולל מהפכה רדיקלית במחשבה על סביבה אקולוגית, כשם שאפשר מאותו הטעם להבין מדוע לא הוזכר בייטסון גם בספרו המיליטנטי של פליקס גואטרי שלוש האקולוגיות (1989), אלא באזכור רפה כמוטו לפרק הראשון ובהערה צדדית המציינת את עובדת ההתעלמות הזו בטון מצטדק.⁷⁵ מכל מקום, גם באסכולה של 'האקולוגיה העמוקה' של ארנה נאס וגם במחשבה החברתית של גואטרי הונחו היסודות המניחים קשר בין המחשבה האקולוגית לאתיקה כלומר לתחום שיש לכנותו 'אקואתיקה'.

כדי לעצב אתיקה אקולוגית חידשה המחשבה האקולוגית את מונח 'האחרות' כבסיס למחשבה על הסביבה, שבה האני אינו חלק המשכי ובלתי מודע, ולפיכך אינו יכול להתייחס אליה כשאר האורגניזמים (צמחים ובעלי חיים) כאל משאב בר-ניצול ללא גבול.⁷⁶ הדיון באקולוגיה עמוקה קיבל בכך מובן תרבותי מובהק. מובן זה הוחדר לשיח האקולוגי כדרך של הקניית ערך חדש ל'סביבה' לא כאל מערכת קינון, כלומר לא כאל כלי שהאדם שוכן בו, אלא כאל ישות 'אחרת' אולי אף 'פרסונלית', השוכנת לצדו.⁷⁷ ההודאה באחרות של הסביבה מכירה ב'אינטרסים' האוטורקיים

74 Arne Næss, 'The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movements: A Summary', *Inquiry*, 16 (spring, 1973), pp.95-100

75 המהדורה הצרפתית הראשונה לחיבורו של גואטרי ראתה אור בהוצאת Galilée בשנת 1989. המובאות על פי המהדורה באנגלית: Félix Guattari, *The Three Ecologies* (Trans. Ian Pinder and Paul Sutton), London and New York: The Althone Press, 2000. המוטו שמביא גואטרי מדברי בייטסון אומר: 'There is an ecology of bad ideas, just as there is an ecology of weeds'

76 הרעיון הזה כבר הועלה בידי היידגר בשנות החמישים, והשאלה מדוע לא טופל בכתביהם מעניינת בהקשר פוליטי ופילוסופי. על הקשר בין המחשבה על האחר של לוינס ובין האקולוגיה העמוקה ראו באתר: Roger S. Gottlieb, 'Ethics and Trauma: Levinas, Feminism, and Deep Ecology', <http://www.crosscurrents.org/feministecology.htm> pp. 1-23. מחברו הוא פרופסור ב'מכון הפוליטכני רוצ'סטר' שבמדינת מסצ'וסטס.

77 באופן פרדוקסלי ערערה בכך האקולוגיה הרדיקלית על אחד עקרונות היסוד של מדע האקולוגיה - עקרון הקינון (nesting) - שהוא עיקרון מערכתי מרכזי של המחשבה האקולוגית שביקשה להחליף את מבני הסטרטום של המיונים הקלסיים במדעי הטבע. ערעור זה נובע, כמובן, מן הצורך לבנות מסד אתי על בסיס התייחסות לאחרות מוחלטת, ובדיעבד הוא מציב קושי בפני התאורטיקנים של ה-Ecoethics, סוגיה שלא מצאתי הידרשות אליה.

שלה, במיוחד של הטבע הבלתי 'ידידותי' – מדבריות או ביצות – או אלה של התרבות – החברות 'הפרימיטיביות', גם אם אינן מתקשרות עם אנתרופולוגים ואינן מספקות מידע מדעי כמו מקצת השבטים ביערות הגשם של בורנאו או אלה שביערות הגשם של ברזיל.⁷⁸ ספרו של גואטרי שלוש האקולוגיות יוחד כמעט כולו להרחבה של מונח הסביבה האקולוגית למונח אנתרופולוגי-סוציולוגי ואָתי, כלומר אל חברות הזכאיות להכרה ביחידאיות שלהן (singularization) מול הארגון הכלכלי הגלובלי (IWC= Integrated World Capitalism) המבקש לבלוע אותן אל תוך אחידותו המערבית.

שימור סביבות לא-מערביות הפך אפוא לחוד החנית של האקולוגים הרדיקלים, בהיותו צורה של דאגה לסביבה באופן נטול אינטרסים, ולו מינוריים ביותר, וממנו התפתחו עמדות נאו-רומנטיות של הגנה על צורות 'מרוחקות' לא מערביות ובעיקר לא אורבניות של 'מסורות של מיעוטים' וחברות פְּרה-קפיטליסטיות.⁷⁹ חברות כאלה נטולות כל פוטנציאל של השתלבות במבנה העכשווי של כלכלה גלובלית, והן מופת לצורה של צמיחה בקהילה קטנה המטפחת את תרבותה בלי לפגוע בערכים אקולוגיים סביבתיים דוגמת המסדר הפרנציסקני, הטאוואיזם, הבודהיזם, שבטי ציד ביערות הגשם, חברות המשחזרות את התרבות האינדיאנית ועוד.⁸⁰

אפשר כי ההשפעה המכריעה ביותר של האקולוגיה הרדיקלית, שרואה את המרחב הגלובלי כמושא ההתייחסות שלה, הוא על התחום הידוע כְּאֶקוֹקְרִיטִיציזְם (Ecocriticism). תחום זה, אשר החיבור הנוכחי כמעט ואינו נוגע בו, עוסק בשאלת

78 מחשבה אקולוגית-אוטילרית (משתמשת) משועבדת למעשה השימור של סביבות 'עוינות' כפוטנציאל בלתי מזוהה לתועלת אנושית, כמו למשל שימור נוף מדברי לטובת אכלוסו בחולי אסטמה אלרגיים לצמחייה, או שימור התרבויות הפרימיטיביות לשם שאיבת מידע על סגולות רפואיות של צמחיית יערות הגשם. המוטיבציה לקנות יתרונות מן 'המדע הפראי' שוכנת עדיין ברקע מפעלים אנתרופולוגיים שהם במידה רבה ממשיכה של הנאורות המדעית המהפכנית של סטרוקטורליסטים בשנות הארבעים כדוגמת קלוד לוי-שטראוס.

79 דוגמה לכך היא המהלך הפופולרי של הפיכת המונח deep ecology למונח inner ecology בניסיון להציג את הפילוסופיות המדיטיטיביות של המזרח כמין צורה של טיפול בנפש בסביבתה הפנימית. ראו למשל את הצעתו של חוקר דתות המזרח באוניברסיטה של מדינת סן פרנציסקו, ארה"ב: 'The Inner Ecology: Buddhist Ethics and Practice' Ronald Epstein, באתר: <http://online.sfsu.edu/~rone/Buddhism/Inner%20Ecology.htm> שהוא מאמר מורחב מגרסה נדפסת מאת המחבר: 'Proper Dharma', *Cleaning Up the Pollution in Our Minds*, *Seal*, No. 7 (October 1985)

80 ראו חיבור מסכם ועקרוני באגף זה של המחשבה על אקולוגיה עמוקה Bill Devall and George Session, *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, Salt Lake City: U.T. Peregrine, Timothy W. Luke, 1985. מאמר המתאר את התפתחות הרעיונות שהובילו לכתיבת חיבור זה: 'Deep Ecology: Living as if Nature Mattered', *Organization and Environment*, vol. 15 2 (Jun 2002), pp.178-188

הייצוג של הסביבה בטקסט הספרותי.⁸¹ הדיונים בתחום זה עסקו בעיקר בזיקות שבין סביבות ספציפיות והסביבות הספרותיות שעיצבו טקסטים בתוכן. העבודות הטיפוסיות בתחום זה התמקדו בייצוגים ספציפיים של טבע ונוף ביצירותיהם של סופרים אירופיים: היער האירופי בספרות הגרמנית, הגן האנגלי וייצוגו בספרות אנגלית או מופעים של נופים 'אקזוטיים' בספרות פוסט-קולוניאלית.⁸² אולם עם חלחול התפיסות של 'אקולוגיה עמוקה' והמחשבה על מרחב גלובלי כמקום הקינון היסודי של התודעה המערבית, מגמה זו הותקפה כמחביאה את הסוגיות החשובות של תופעות תרבות המקננות במרחבים תודעתיים רחבים (ובמידה מסוימת וירטואליים) אלה. מאמר עקרוני בשאלה זו הנושא את הכותרת 'גלובליות, הבדלים, והמפנה הבין-לאומי באקוקריטיציזם' פרי עטה של אורסולה ק' הייס נדפס ברבעון המדעי *PMLA*, ובו כבר נשמע קולה של מגמה חדשה זו שיש לה השלכות עמוקות לגבי עיצוב של אקואטיקה חדשה ובעקבותיה גם אקומיתולוגיה בעלת ייצוגים ספרותיים ואמנותיים חוצי תרבויות לאומיות.⁸³ אפשר כי המגמה הזו, שיוצאת כנגד הסדר המסורתי של עקרון הקינון – דהיינו כנגד מיפוי פרקטלי של אזורי קינון קטנים (בעיקר סביבות לאומיות) – מבקשת להשיג מטרה 'מוסרית', ומתקנת את עיוותיו של האקוקריטיציזם הלוקאלי, והיא

81 הניסוח התאורטי המלא ביותר לפעילויות השונות בתחום זה ניתן על ידי התאורטיקן שלו מאוחר יחסית לאחר חיבורים רבים שנדפסו בתחום זה: Peter Finke, *Die Ökologie des*: פניקה פיתח רעיונות של בייטסון אבל התחשב במגמות הפילוסופיות השוררות בתחומים הומניסטיים, ועבודתו ביקשה להביא בחשבון את כל המגמות האלה בזיקה אל האקולוגיה כמדע בכלל מדעי הטבע. אפשר להצביע לפחות על שתי מקראות סמכותיות בתחום זה: הראשונה נערכה בידי לוק והיא כוללת מסות המטפלות בשאלות תאורטיות של זיקה בין אקולוגיה ומדעי החברה בהבלטה רבה של סוגיות פוליטיות, וההשלכות שלה לגבי דיונים באקואטיקה הן מכריעות; Timothy W. Luke, *Ecocritique: Contesting the Politics of Nature, Economy, and Culture*, Minneapolis & London: University of Minnesota Press, 1997. המקראה השנייה היא מאת גלוטפלטי ופרום הכוללת דוגמאות טיפוסיות לדיונים בשאלות של סביבה והשתקפותה בטקסטים ספרותיים: Cheryl Glotfelty & Harold Fromm, *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, Athens & London: The University of Georgia Press, 1996

82 בעת הגשת חיבור זה לדפוס ראה אור ספרו של הוברט זאף שיש בו הרחבה משמעותית של האקוקריטיציזם כתחום מחקר באקולוגיה של התרבות. זאף מברר שאלות עקרוניות חדשות ביחס לזיקה של צורות מדומיינות (אצל: מלוויל, מוריסון, הות'ורן, פוקנר ופוקנר) אל סביבות אקולוגיות. ראו: Hubert Zaph, *Literature as a Cultural Ecology*, London and New York: Bloomsbury Academic, 2017

83 Ursula K. Heise, 'Globality, Difference, and the International Turn Ecocriticism', *PMLA*, vol. 128, Num. 3 (May 2013), pp. 636-643

הביטוי המובהק ביותר לאקולוגיה חדשה המגדירה גומחות אקולוגיות מהגרות כפי שדובר עליהן בפרק הזה. 'אקולוגיות חדשות' מתייחסות אל מבני תודעה מהגרים במרחב גלובלי כאל מיומנויות חדשות, כלומר כאל 'גומחות אקולוגיות' מסוג חדש. במבט אל ראשית המחשבה על אקולוגיה תרבותית בצורה שהוצגה בידי בייטסון, נראית המחשבה הזו כתחנה הרצויה ביותר בעיניו מבחינת היותה כללית במידה מספקת כדי להציג תהליכים בעלי גודל מערכתי רחב ביותר, ומצד אחר כמבוססת על הסתכלויות בגומחות אקולוגיות הפזורות על פני כל המרחב הגלובלי.

אָקוּאָתִיקָה אוּ אָקוּמִיתוֹלוֹגִיָה?

בְּשֵׁר רַךְ מְסַבֵּן
בְּסִבּוֹן מְשֻׁבַּח קָרִים-לֶח
נִיחוּחַ מִי-גִלּוּחַ
רֵיחַ נִקְיוֹן לֶח
נִקְיוֹן לֹא נִכּוֹן מְלַכְלֵךְ...
רמז דיצני, אהבה רק אהבה, עמ' 15

היסוד לכל אופני ההזדהות המאפיינים את הפרקטיקות החברתיות והפוליטיות של פעילים חברתיים מאסכולת האקולוגיה העמוקה הוא זיהוי של מצבים נטולי אלימות וטיפוחם (לרוב בחברות מרוחקות מן המרכזים של התרבות המערבית), או לחילופין זיהוי של מצבי אלימות מצד הארגון של הכלכלה הגלובלית והענקת חסות לקרבנותיו. למרות העובדה שהגישה הרדיקלית של האקולוגיה העמוקה היא כיום כבת עשרים וחמש שנים ומעלה, חדירתה אל השיח הישראלי כמעט שאינה ניכרת, למעט מאמר מתורגם מאת מרסלו דסקל: 'האקולוגיה של המרחב התרבותי', שנדפס בעברית בראשית שנות התשעים. נקודת המוצא של מחבר המאמר אינה, כפי שאפשר לסבור מכותרתו, אקולוגית, אלא אנתרופולוגית-תרבותית, והיא נטועה בתוך דיון שיש לו מסורת מקבילה לדיונים אקולוגיים; מסורת המבקשת לערער על היררכיות תרבותיות באמצעות פתרונות אוניברסליסטיים או באמצעות רלטיביזם רב-תרבותי. המחבר מגיע אל השאלה האקולוגית לא כצורך לבסס תחום שיח חדש, אלא, כפי שהוא מעיד בפתח דבריו, כאל דרך מוצא הקמלטת אותו ממצוקה רגשית-מוסרית:

הוויכוח הפילוסופי והאנתרופולוגי התוסס סביב שאלת הרלטיביזם מושך אותי מטעמים שאינם סקרנות אינטלקטואלית גרידא, או עניין פילוסופי טהור. הדבר נובע בעיקר מדאגה אישית לגורלם של העמים והתרבויות ששרדו באמריקה. כשותף למסורת התרבותית המערבית, השליטה

ביבשת, אני חש אחריות להרס המתמשך של חיי אדם ושל צורות חיים אנושיות בחלק זה של העולם. הרס זה, המתבצע בשם עקרונות "נעלים" כמו "התפתחות" ו"קדמה", מתרחש בקצב מסחרר בחלקים מסוימים של היבשת. בברזיל למשל, קצב הכשרתם של חוקרים ומתעדים של שפות הילידים אינו מדביק את קצב היעלמותם של אחרון דוברי השפות הללו, שטרם נחקרו. היעלמות זו, לבד מהמשמעות שיש לה מבחינת המורשת התרבותית האנושית, כרוכה בראש ובראשונה בסבל אנושי בל יתואר – של יחידים ושל קבוצות כאחד. ענייני העיקרי בנושא זה הוא לפיכך מעשי – לתרום לעצירתו של תהליך הרסני זה. אני מאמין שלשם כך יש צורך לבצע, מלבד פעולות פוליטיות מיידיות, גם שינוי מרחיק לכת בגישה. שינוי זה דורש, מצדו, ביקורת על תפישות מסוימות של השוואה תרבותית ושל אינטראקציה בין תרבותית, שעליהן הושתתו באופן מסורתי הגישה הרווחת וכן המדיניות הרשמית כלפי ילידים בארצות אלה. לאחר שייחשף טבען של תפישות אלה, ייזנחו – כך אני מקווה – המדיניות והגישות שהונחו על בסיסן.⁸⁴

כמו במחשבה הרדיקלית של האקולוגיה העמוקה נבנית ההצעה של דסקל על הפרדת המרחבים התרבותיים זה מזה, כמרחבים בעלי מרכזים נפרדים, כלומר כפרדה מהמחשב האתנוצנטרי של המערב, גם אם הוא תופס את עצמו כליברלי וכמביא ישועה למרחבים תרבותיים אלה. בלא שהדבר ייאמר במפורש, משיקים דבריו של דסקל לשיח האקולוגי דווקא בנקודה שבו נפער סדק במחשב האקולוגי, כלומר במקום שבו 'שוכח' השיח האקולוגי את עקרון הקיננון כדי לייצר אקואטיקה תרבותית מבוזרת. גוף המאמר שרוי כולו בתוך מסורת השיח המטפל בשאלות של יחסים בין-תרבותיים בהקשר של הוויכוח בין אוניברסליסטים ורלטיביסטים (עמ' 32 ואילך). למעט כותרתו, המאמר אינו מסגל מבנים מטפוריים או קוגניטיביים של המחשב האקולוגי. הכותרת 'האקולוגיה של המרחב התרבותי' באה אפוא לסמן אפשרות של יחס חדש למערכות תרבותיות שכנות שהוסע על גבי המחשב האקולוגי והונע על ידי אותה חרדה טעונת שליחות מוסרית שתוארה בפתח המאמר.

המחשבה על האקולוגיה כמטפורה – בשונה מ'מחשבה אקולוגית' – מציעה חלופה מפצה של סדר עולם הוגן, שוויוני ומתחשב, שהפרקטיקה החברתית שלו מבקשת לשלול עמדות מעריכות, שופטות, ובדיעבד גם מדרגות, מעין תגובה מאוחרת

84 מרסלו דסקל (תרגמו י' סנדרוביץ וע' גל), 'האקולוגיה של המרחב התרבותי', מטפורה, כתב עת לפילוסופיה, חוברת 3 (קיץ 1993), עמ' 23-40. המובאה היא מעמ' 23.

במסגרת המחשבה הפוסט-קולוניאליסטית. ביסודו של דבר מאמרו של דסקל ביקש לשוחח על תרבויות באופן שיעקוף את הצורך להכריע בין רלטיביזם מוחלט לאוניברסליזם מוחלט, והמטפורה האקולוגית סימנה עבורו אפשרות כזו. האם אפשר להניח כי בשל האופי הבלתי דוקטרינרי של השימוש במונח 'אקולוגיה של מרחב תרבותי', ובעיקר בשל אותו גילוי לב חרד ונוגע ללב שבפתיחת המאמר, ביקש כותב המאמר לפנות אל המטפורה האקולוגית כאל מקור של גאולה, כאל מסמן של סיפור ישועה פוסט-מודרני?

ההצעה לכך מבוססת על האפשרויות המוכרות לנו, שלפיהן נעשו גישות פילוסופיות ותורות מדעיות למיתולוגיות ששפתן מורכבת מקונפליגורציות של מחשבה שיטתית. כך אירע לפסיכואנליזה שהמוטיבים של אדיפאליות, או הסימונים של האני כאיד, כאגו וכסופר-אגו והפרקטיקות של הרופא המטפל נעשו לציינים מיתולוגיים (ופולקלוריים) של המדע הפרוידיאני, כלומר נעשו למפת התמצאות בחיים היום-יומיים, לרשת של כיוונים, ולהסבר אטיולוגי – כלומר ל'מיתוס', באותו מובן של נוכחות המספרת על העולם ומסבירה אותו מתוך שהיא שוכנת בשפה בלא שיהיה צורך 'להבין' את דקויותיה הדוקטרינריות.

גם המחשב האקולוגי – לאחר שלושים שנה של שיח אינטנסיבי, שנותב לאפיקים של פרקטיקות פוליטיות וחברתיות רבות עוצמה – נעשה לאקומיתולוגי (ecomythology), לסיפור מעשה קוסמולוגי וקוסמוגני שיש לו מוטיבים נרטיביים המסמנים אותו, והם מהווים רשת של התמצאות פרה-מדעית לגבי ההמונים הניזונים ממנו, ואף יותר מכך חשים אותו – כשם שחשים מיתוס – כהוויה נוכחת באלף עיניים ב'מציאות' הסובבת אותם. השיח הפוסטמודרני נטל חלקים מן האקולוגיה המסורתית (שהחשוב בהם הוא מונח הקינון והשייכות המוחלטת של המערכות זו לזו), ובאמצעות קונפליגורציות מוטיביות רקם ממנו סיפור מיתולוגי. ההסתכלות המייחסת אותה מידה של חשיבות לאירוע 'קטן' ולאירוע 'גדול' כבר שוכנת כמין פרדיגמה תת-מודעת בהשחה הפולקלורית-הספרותית של המוטיב הבלדיסטי 'הכול בגלל מסמר קטן', והוא נעשה לגורם מכונן בהבניה של המיתוס הזה.⁸⁵

85 שאלת הגודל של האירוע משתקפת מאמצע המאה העשרים בעבודות של היסטוריונים חדשים המטפלים בהמצאות קטנות שחוללו תהליכים גדולים, וניתן לראות בהם את אחרוני הפוסט-מרקסיסטים, והם מספרים את סיפורה של ההיסטוריה מבעד לשרשרת המצאות כאלה בתולדות הציוויליזציה המערבית. הפופולרית והידועה שבהן נכתבה בידי האורניתולוג ג'ארד דיימונד: *Jared Diamond, Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies (also titled: Guns, Germs and Steel: A Short History of Everybody for the Last 13,000 Years)*, New York and London: W.W. Norton, 1997, שהיא תערובת של השקפה דטרמיניסטית-אקלימית בנוסח מונטסקיה, הרואה בקווי הרוחב האקלימיים גורם המכתיב את האופי האבולוציוני של תולדות האנושות, היבט אחר רואה בגורמים קונטינגנטיים זעירים סימני

הנרטיב האקולוגי הזה מדבר על חיסול של מיקרו-אורגניזם באזור מוגבל באוקיינוס ההודי כמה שעלול לגרום להכחדה של לווייתנים המצויים בסוף שרשרת מזון ארוכה, או על כריתת יער שעשויה לשנות משטר אקלים של יבשת. המעשה ה'קטן' נעשה אפוא בלי-משים למחולל אירוע קוסמי גדול. תכונה זו של 'אומניפוטנטיות עיוורת' היא אולי היסוד החשוב ביותר באקומיתולוגיה ומחליפה פנתאון של אלים ומוזרות גורל שבמיתולוגיה הקלסית במעשים היום-יומיים ובהשלכותיהם על הסביבה. התמה המיתולוגית הידועה ביותר סומנה בקונפיגורציה 'אפקט כנפי הפרפר', שהיא תנועה מרפרפת רכה המחוללת במרחק עצום ממנה טייפון – מטפורה מהפנטת ביופיה ומאיימת באפשרויותיה – ומציינת דווקא בתמימותה השברירית והאלמנטרית את עיוורונו האומניפוטנטי של המעשה הקטן. האקומיתולוגיה – בהפרזה מוקצנת ביחס למה שמכירים באקולוגיה כמדע – מפנה בכך את תשומת הלב אל מבצעי ה'פשיעות' האקולוגיות היום-יומיות התמימות כלפי הסביבה, ובכך היא מסמנת מחדש נקודת מרכז אנתרופוצנטרית שהאקולוגיה הרדיקלית ביקשה להתרחק ממנה. מצד אחד כמעט ואין התייחסות לאירועים אקולוגיים 'גדולים' והרסניים שמתרחשים מחוץ לשליטה האנושית (כמו למשל ההתפרצות של הר הגעש סנט-הלנה), ומן הצד האחר נבנה הסיפור האקומיתולוגי על קטסטרופות וזחלות שמוצאן בהתנהגות היום-יומית. המדע האקולוגי חידש בשביל האקומיתולוגיה קשר עתיק בין 'מעשה נורא' שנעשה שלא מדעת ובין קטסטרופה משנת גורל. זוהי הצורה המוכרת שבמיתולוגיות הקדומות בדמות הבצורת ותמותת הבהמות שבפתיחת אדיפוס המלך לסופוקלס, אלא שעתה נצרר המעשה הזה בשקית אשפה בלתי מתכלית ובצינור מפלט בלתי מכוון של מכונית.⁸⁶

כמו במיתולוגיות המסורתיות נוצרו גם באקומיתולוגיה קונפיגורציות מיוחדות המאייכות את האזורים המדומיינים של העדן והגיהינום; האקוטופיה (ecotopia), 'עדן אקולוגי', שהוא מקום חיותן של חברות 'פרימיטיביות' רחוקות מן המערב המתועש, סגורות בתוך עצמן וצורכות משאבים מן הסביבה בלי שידלדלו אותה.

86 דרך לתפניות באבולוציה חברתית (תורגם לעברית במהדורה משנת 1997). ההיבט השני הזה מתקשר אל ההשקפה הפוקויאנית על 'אירועים מכוננים' כדרך שהציג מ' פוקו בחיבורו המילים והדברים. אירועים מכוננים אלה (events), הם ההמצאות הטכנולוגיות שעליהן מצביע ג'ארד דיימונד והן ההמצאות השיחוניות שעליהן מצביע פוקו. אצל שניהם האירועים הזעירים הם צורות ניצול של תפניות פרדיגמטיות שיכתיבו את כיוון ההתפתחות של הציוויליזציה.

86 בקורות המטפחות אתוס אקולוגי כפייתי באמצעות האקומיתולוגיה מקפידים על מחזור האשפה הפרטית של אזרחיה באמצעות הפרדתה הקפדנית לכל מרכיב אורגני ואנאורגני שלה, ואילו את האשפה הקולקטיבית – הרעלים הכימיים והפסולת הגרעינית – פורקים במרחב האקולוגי של מדינות העולם השלישי. האקומיתולוגיה חיה במרחב היום-יומי כנוכחות מפקחת על הפרטים הקטנים ומכסה בכך על הליכים שיש להם השלכות על אקוסיסטמות גדולות.

כבאותה ארקדיה הנחבאת בין הרים או בשדות-האיליזיום הנצחיים, מציע העדן האקולוגי חזון של איזון אוטופי, ומביים Ecosystem בלתי מְדַלְדֵל, שמשאביו ממוחזרים זה מתוך זה במעגליות נצחית, ואשר החיים הביולוגיים מהודקים ללא הפרד אל החיים הווגטטיביים ואל החומר הדומם.⁸⁷ לעומת העדן האקולוגי הוצב גיהינום אקולוגי שצויר ככאוס של הרס סביבתי (environmental crisis) שיגזור על מחולליו גלות מן העדן האקולוגי ההרוס של כדור הארץ וגלות אל כוכבים מאוכלסי-מוטנטים חולניים, הצורכים משאבים טבעיים ממקורות מלאכותיים.⁸⁸ באקומיתולוגיה יכול הגיבור לשנות את הגיהינום האקולוגי באותו אופן שבו הוא יכול להרוס את העדן האקולוגי; באמצעות התנהגות כפולה למעשים נכונים שיחזירו את המערכת לאיזונה. מה שהיה במיתולוגיה ובדת מעשה תאורגי-טקסי (התפילה, ההשבעה, הקרבן) נעשה באקומיתולוגיה לפעולה ישירה (מיון אשפה, שימוש במוצרים מחומרים ממוחזרים), שבאמצעותה מביא האדם ישועה לעולם. השבט של האקולוגיסטים נוהג כמסדר דתי; הוא מסומן בבגדים מאריגים טבעיים, חבריו צרכנים של תרבות אתנית, והם מחדשי ה-*new age* בנהייה אל המיסטיקות הבלתי דתיות של המזרח. למרבה הפרדוקס נעשתה ההתנהגות האקולוגית לצורה

87 הדוגמה המובהקת ביותר לבדין אקולוגי כזה הוא היצירה הקולנועית אוואטאר: James Cameron, *Avatar*, 20th Century Fox, December 2009. חברי שבט הנאי (המהדהד את שם טקס Naven שבספרו של ג' בייטון) הם אוכלוסייה בפלנטה אחרת והם היברידים של אדם וחייה, שזנבותיהם מתפקדים ככבלי קשר לעצים, והם מעבירים תשדורות בינם לבין עצמם ובינם לבין עצמי הטבע. זנבותיהם מתחברים גם אל עופות ענק המשמשים כלי תעופה חיים. המין האנושי הפולש אליהם הצליח לייצר חוליית מעבר בדיונית אל השבט באמצעות ייצור של כפילים, ובכך מימש את עקרון הרצף המערכתי האקולוגי – אלא שחיבור זה נוצל לרעה כדי לגזול מן השבט את אזור מחייתו לשם כריית מינרלים מיוחדים. בתוך העלילה נחבא עיקרון מטמורפוזי (האדם היכול לשכפל צורת עצמו לזו של בן שבט), כלומר מוטיב מיתולוגי של גלגולים שאותו אנחנו מכירים מסיפורי הגלגול של אלים ואנשים לחיות ולצמחים כמו זאוס לשור ולברבור, או דפנה לעץ. קונפיגורציות אקומיתולוגיות ואקומיתיות אלה הן פרדיגמות מכוננות ביצירות ספרות רבות מאת פ' קפקא, ש"י עגנון, א' אפלפלד וא"ב יהושע – סוגיה פואטית-הגותית שאני מבקש לטפל בה בספר שבכתובים מטמורפוזות יהודיות.

88 דוגמה פופולרית ידועה לסוג זה של אקומיתולוגיה היא סרטו של הבמאי Paul Verhoeven *Total Recall* (1990) שכוונה בעברית 'זיכרון גורלי'. בסרט, שנעשה על פי תסריט של Ronald Shusett ו-Dan O'Bannon 'We Can Remember it For You', ושימש מודל חיקוי לרבים אחריו, כוכב מארס הוא גיהינום אקולוגי, שבו השמים כוסו ברקיע מתכת כדי להגן על אוכלוסייתו מפני קרינה מוגזמת, והמים מופקים מטורבינות ענק. הגיבור משיב לכוכב איזון אקולוגי נוסח כדור הארץ על ידי הרס הטורבינות והשבת המים לשמים – מעין בריאת המים העליונים שבספר בראשית. האומניפוטנטיות של הגיבור האקומיתי מאפשרת לו פעולה הרסנית ופעולה בונה באותה מידה של עוצמה קוסמית, התלויה במעשה פשוט.

נוספת של אוניברסליות מערבית שממנה ביקשה האקולוגיה הרדיקלית להתרחק. האקומיתולוגיה העמידה אתוס מיתולוגי משלה. חלקים גדולים של האתוס הזה קשורים בערכים של 'נקיות', מקצתם כרוכים באמת בשמירת סביבה, ואולם רובם שייכים לאסתטיקה של ערכי נוף וטבע שמוצאם בתמונת העולם האקוטופית המערבית ואין להם דבר עם אקולוגיה.⁸⁹ ניתן לבחון באיזו מידה פרקטיקות כאלה של שמירה על נקיות משויכים באמת לאקולוגיה על פי קריטריונים של שמירה או של הפרת איזון אקולוגי: אובדן בתי גידול, הכחדת מינים, פגיעה בתפקוד מערכת אקולוגית.

הנקיות האקומיתולוגית התפתחה מתוך תפיסה קלסית שראתה ביחסים האקולוגיים שבאוכלוסיות בוטניות וביולוגיות התפתחות בתנאי סביבה קבועים יחסית ובטבע בלתי מופר השרוי בסדר ובהרמוניה. האקולוגיה המודרנית מכירה בחשיבות ההפרעות והאירועים הקטסטרופליים כגורמים אקולוגיים המכוננים מוטציות בלתי צפויות באוכלוסיות אלה. יותר מכך, מאז שנות השבעים הוכרו באקולוגיה המודרנית מצבים של הפרעות ואי-שיווי-משקל כגורמים מסבירים את התופעות של מגוון בטבע – שהשמירה על חופש התפתחותו היא אחת מן המטרות המרכזיות של האקולוגים.⁹⁰ נמצא אפוא כי מערכת הערכים של האקולוגיה החברתית הנגזרת מן ההסברים של האקולוגיה כמדע, אינה חופפת למערכת הערכים הגזורה מתמונת העולם האקוטופית של האקומיתולוגיה, ובכל זאת זו האחרונה – האקומיתולוגיה – קובעת במידה רבה יותר את יחסו הערכי של העולם המערבי לסביבה האקולוגית הפיזית והחברתית.

את המבחן לשתי צורות אלה של תרגום האקולוגיה לפרקטיקות חברתיות ותרבותיות יש להפעיל על האופן שבו נעשים ניסיונות להחדיר את השיח האקולוגי אל השיח התרבותי בכלל או אל השיח על ביקורת הספרות בפרט. אין המדובר בהשאלות מטפוריות חד-פעמיות של מונחים אקולוגיים אל השיח הביקורתי כמו החדרת המונח 'אקלים דעות' או 'אקלים ספרותי', שהן בעלות חשיבות להבנת תולדות ההתפתחות של המחשבה האקולוגית על התרבות, אלא למידול השיח על התרבות בדוגמת השיח האקולוגי. ניסיון כזה נעשה בשנות השבעים בידי דוד קוטלר,

89 ניקיונו של נוף אקוטופי מערבי אין לו דבר עם שמירה על אקולוגיה סביבתית. הגנגס רווי בהפרשות אדם ובגופות מתים, ואולם, כפי שהראה לאחרונה המחקר המדעי, בשל מציאותם של מיקרואורגניזמים מימיו טובים לרצחה ולשתייה לאוכלוסייה החיה על גדותיו. באקומיתולוגיה המערבית מעורבת הדחייה מ'לכלוך' עם סכנת הזיהום, אף על פי שאין זהות בין השניים. זיהום הוא גורם המשנה את האיוון האקולוגי בשעה ש'לכלוך' הוא מאפיין תרבותי המשתנה מסביבה תרבותית אחת לאחרת.

90 ראו על כך: אבי פרבולוצקי וגד פולק, אקולוגיה: התיאוריה והמציאות הישראלית, ירושלים: כרמל, 2001, עמ' 508; 576.

מתכנן ערים במקצועו, בספר האקולוגיה האנושית בעולם העתיק, בלי שמחברו התחשב כלל בספרות שנכתבה על אקולוגיה של תרבות בזמנו, ומתוך מגמה מכוונת להראות כי מחשבה כזו כבר הייתה טמונה במחשבת העולם העתיק בכלל על יסוד תיאור חֲבֵרוֹת במשנה ובתלמוד.⁹¹ זהו אפוא שיח שהדהד כאפשרות בישראל של שנות השבעים והשמונים ואפשר למצוא לו דוגמאות מובהקות אף יותר כמו במסה שכתב ישראל כהן 'ביקורת על מבקר ספרות' (דבר, 16 באפריל 1984) ולעת כינוסה בספר שינה את שמה: 'האקולוגיה בתחום הביקורת'.⁹² לעת כתיבתה כבר היה 'י' כהן מעודכן במגמות העכשוויות של האקולוגיה החברתית והתרבותית כפי שהוא עצמו מעיד: 'האקולוגיה היא תורה שהגיעה היום למרום התפתחותה וכבר הסתעף ממנה המונח אקולוגיה חברתית ואנושית, ולדעתי ניתנה הרשות לשתול אותה גם בשדה הביקורת הספרותית ולכנותה בשם: אקולוגיה בתחום הספרות והביקורת', אלא שאת מעשה השתילה הזו ביקש לפתוח דווקא לכיוונה של האקואַטיקה בשאלה מוסרית שהטרידה אותו ביחס לסגנון ההבעה ולתרבות הדיון בביקורת הספרות העברית. בשורה של מובאות מטובי המבקרים הדגים כהן תפריט משעשע למדי של גידופים שהביקורת העברית רוויה בהם מאז ימי המבקר אברהם אורי קובנר (1842-1909), אברהם יעקב פאפירנא (1840-1919) וברוך קורצווייל (1907-1972), ותבע 'לנקות' את המרחב האקולוגי התרבותי:

סוד חיותה של יצירה ביקורתית והשפעתה גנוז באקלים המקיף אותה. הביקורת משכנת את הקורא בה באזור-מגורים נפשי ופותרת נוף-מראות לעיניו. לפיכך יש להקפיד בשמירת תנאי הניקיון, שכל זיהום פוגע בנשימה החופשית של השרוי בתוכם. ומצוות הניקיון חלה על מעשי המבקר, המחשבה והביצוע: טהרת הכוונה, דיון צח, ריסון וזהירות, בין שאתה מסכים להם בכל לב ובין שאתה חולק עליהם או שוללם. אכן נקיון-כתיבה הוא אח לנקיון-דעת [...] לצורך העמקת הברור ירשה לי להסתייע במונח, הלקוח ממקצוע אחר, שלדעתי עשוי הוא לתרום להבנת החיזיון הזה ותקנתו. כוונתי לענף בכילוגיה, המכונה בשם אקולוגיה. זו מושגת, כידוע, ביחסי-הגומלין בין האורגניזמים לבין סביבתם הדוממת והחיה (אקלים,

91 דוד קוטלר, האקולוגיה האנושית בעולם העתיק (ירושלים, יוון ורומא), ירושלים ותל-אביב: ניומן, תשל"ז.

92 המסה נדפסה שנית: ישראל כהן, 'האקולוגיה בתחום הביקורת', עיונים ותגובות, תל-אביב: עקד, תשמ"ו, עמ' 11-23. מראי המקום הם על פי נוסח זה. על גבי עטיפת הספר נכתב: 'ישראל כהן החשיב במיוחד את מסתו זו וקיווה שתועיל במשהו לטהר את האווירה הספרותית בארץ'. מסתו של מרסלו דסקל 'האקולוגיה של המרחב התרבותי' נדפסה בעברית מאוחר יותר בכתב העת מטאפורה (קיץ 1993).

קרקע, מדבר, בעלי-חיים, צמחים נוף, ים, יערות, קור, חום, ביצות, ניסויים גרעיניים, תיעוש, מלחמות, מחלות, וכו'). במרחב-מחיה מעורטל זה נולדים ומתגדלים האדם ובעלי-החיים. האקולוגיה חותרת להביא ככל האפשר לידי איזון בין התנאים והגורמים העוינים השונים של הטבע הדומם, הצומח והחי, מפני שבלעדיו יהיו נידונים לכיליון, לבצורת, לרעב, למגיפות, לדלדול ולמרעין בישין אחרים. איזון זה מחייב תכנון הסביבה הטבעית על ידי עקירת הגורמים השליליים, כגון גירוש חיות-טרף, ייבוש ביצות, טיהור האוויר, הרחקת תנאי זיהום, עבודת הבראה מתמדת, השבחת תנאי הקיום והגידול וכיוצא בזה. בעברי לתחום הביקורת, שהוא נושא דיוגנו, ברצוני להדגיש דגש חזק, שגם מצבה של הביקורת מחייבנו לאקולוגיה, כלומר ליצירת סביבה בריאה ונטולת משחיתים. שכן ביקורת הספרות והאמנות עוסקת ביצירה וביצורים חיים ורגישים; היא משמשת להם בית-גידול כדרך שהיא מטפחת את כלי קיבולם ועיכולם של קהל הקוראים והמשכילים ואת רמת התרבות של האומה. לפיכך היא צריכה להיות משוכנת בסביבה מתאימה.

בדרך הצגת האקולוגיה כתת-תחום של הביולוגיה, ובעיקר כתחום מתערב ב'השבחת הסביבה' ובהרחקת אוכלוסיית הטורפים, ניכרת ההשקפה האקולוגית השמרנית הקולוניאלית – זו שביקשה לראות את הטבע כישות מאוזנת נטולת איומים אלימים. מכל מקום התביעה לניקיון בתחום האקולוגיה הביקורתית ניטלה מהאקוטופיה הרווחת כתמונת תרבות שניזונה מאקומיתולוגיה קלסית. הצד הבולט באקוטופיה הוא החדרתו מחדש של הסדר ההיררכי הערכי אל הטבע, לא כסדר של קינון (היררכיות של גודל כמקובל באקולוגיה), אלא היררכיות של חשיבות ובמיוחד תועלתיות. החיה הטורפת, הביצה וגורמי המחלות עומדים בתחתית הפירמידה בעוד מרכיבי הנוף האקוטופי 'הנקי' המסודר והמאוזן עומדים בראשה. ההצעה המהפכנית של ישראל כהן החליפה את מנגנון ההסבר של האקולוגיה באתוס של האקומיתולוגיה. כהן סימן את השיח הכוחני הביקורתי כמרכיב בעייתי, ואולם לא זיהה את מוצאו בתאוריית 'הרפובליקה הספרותית', שמסבירה תהליכים של אירועים ספרותיים באמצעות מודל אלים של התמודדות כוחות. הרפובליקה הספרותית היא אובייקט הכרחי בתוך המערך האקולוגי הספרותי, אף שאין היא מספקת את מלוא ההסבר לתהליכים הספרותיים שאנו מבקשים להבין באקוסיסטמה התרבותית. את הצד הזה של הרחבת הגורמים המשתתפים בעיצוב הסביבה הספרותית דווקא זיהה כהן באינטואיציה מצוינת, כשתיאר בפירוט רב מהם, לדעתו, בית גידול תרבותי וסביבה תרבותית במושגים אקולוגיים. אלא שבשלב מוקדם מאוד של הדיון העביר את מרכז הכובד שלו מן השאלה האקולוגית אל הטרדה הנפשית-האתית – אל אי-הנחת ממצב ניקיונה של השפה הביקורתית.

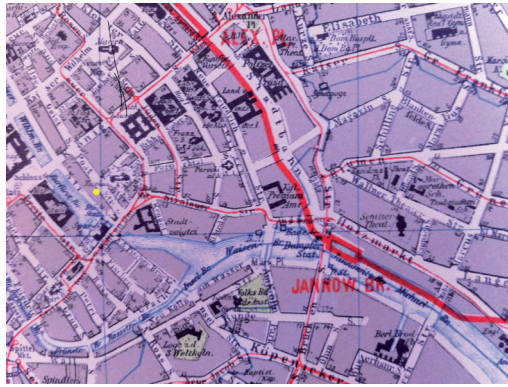
נמצא אפוא שיש קשר בין דילוג על מנגנוני הסברה אקולוגיים אל אקואטיקה ובין כינון תמונת עולם אקוטופית 'נקייה'. הקשר הזה, שהוא לעתים מזומנות כְּשֶׁל, שוכן כאפשרות רדומה בתרבות, והוא מגיח מדי פעם בפעם או על ידי הנחות יסוד אנטי-אקולוגיסטיות, היררכיות, או ב'דילוג' על הסבר אקולוגי וניסיון לעצב בלעדיו אקואטיקה. הדוגמה הבוטה ביותר לכך הובאה במחקר מבריק מאת בועז נוימן שבו פִּירק את האקומיתולוגיה הנאצית למרכיביה והראה כיצד 'אקולוגיה היררכית' של הנאציזם סיווגה את עולם החי לזנים נחותים (מכרסמים, זוחלים, חרקים) ולאצילים (חיות הבית ובהמות המשק), כשם שסיווגה גם את הגזעים של בני האדם, ובכך הכינה אידאולוגית ולאחר מכן גם פרקטית מרחב אקולוגי וסביבה 'נקיים' הנחוצים לצמיחתה של 'תרבות עילית'. הפרקטיקה של ניקוי וטיהור קשורות באקומיתולוגיה הנאצית בכינון אקוטופיה שבה גם השפה מטוהרת – שפה אויפמיסטית – הנמנעת מציון מפורש של הפרקטיקה המטהרת, כדי לעקוף את מסמניה הזדוניים באמצעות כינויים נקיים ומאחורי ראשי תיבות. בכך מבטיחה האקומיתולוגיה שאוכלוסיית 'הנקיים' לא יוחרדו מהזיהום האתי שהם עצמם מחוללים.⁹³

מערכת של תרבות אינה יכולה לחמוק מאלימויות מפרות איוון. כפי שהמערכת האקולוגית צפויה – במחזוריות שאותה אנו מכירים בתדירות שונות – להיקלע להפרעות כאלה (שיטפונות, שרפות, התפרצויות געשיות), שכיום אנו תופסים אותן כפוריות ואולי כהכרחיות מנקודת ראות אקולוגית, באותה מידה ייתכן כי הפרות אלימות כאלה בתוך המבע הספרותי (הסטירה, הפרודיה, הפיליטון אך בעיקר פריצות טאבו בדקורום של הלשון הספרותית) וכן ברפלקסיה הביקורתית עליו (הביקורת האלימה נוסח קרל קראוס או ברוך קורצווייל) הכרחיות לצמיחה של זנים תרבותיים. אקוטופיה שמוצאה מאקומיתולוגיה לא תוכל לספק דגמים אתיים יציבים ותקפים שמהם ניתן לכוון אקואטיקה בין אם מדובר בתחום האקולוגי ובין אם מדובר בתחום ביקורת הספרות.

93 בועז נוימן, ראיית העולם הנאצית: מרחב. גוף. שפה, חיפה ותל-אביב: אוניברסיטת חיפה, ספריית מעריב, תשס"ב, במיוחד עמ' 77-81. על אויפומיזם ראו שם, עמ' 268.

פרק רביעי

קריאות אקולוגיות בספרות העברית

Epraim – [Veitel Heine] Palais, Poststr. Berlin, 1897
[מיקום: עיגול צהוב] (Map. hersg.: Jul. Straube)

צ'רנוביץ, בוקובינה – עיר המחוז של ז'אדובה,
עיירת הולדתו של א' אפלפלד

ברלין, פוסט-שטראסה 16, ארמון אפרים-פייטל-היינה,
נבנה בשנת 1762 בידי שר הכספים של פרידריך הגדול
משכנו של 'בית המדרש פייטל-היינה' – מקום לימודו של מ"י ברדיצ'בסקי
אצל די"ר משה שטיינשניידר

א. הסיפור המומצא על מרד ברדיצ'בסקי וה'צעירים' והאקולוגיה הספרותית שלו¹

אין לנו בספרותנו צעירים ואין לנו נוער בכלל! אלמלי היו לנו צעירים ובני נעורים באמת, כי אז בהכרח היו הצעירים האלה עומדים אצלנו במערכה בראש למול האש, כדי למחות ולעשות ריבולוציות ולצעוק חמס כנגד הסדר הקיים של ספרותנו...

דוד פרישמן, מכתבים חדשים על דבר הספרות, ברלין 1923, עמ' קנו.

ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית החדשה עסוקה בשאלות של רצף ומשבר יותר מהיסטוריוגרפיה של כל ספרות אחרת. לתופעה זו יש צידוק פנימי כפול: היא נובעת מהיווצרותה של הספרות העברית החדשה כספרות של מיעוט שכתב בשפה יהודית (עברית, ארמית, ערבית-יהודית, יידיש ולאדינו) בתוך סביבות דוברות שפות לאומיות, היבט המייצר סוגיות שעניינן רצפים לשוניים; וכן היא נובעת מן המעבר מספרות הקשורה בחיי הדת של הקהילה היהודית לספרות שאינה תלויה בדת באופן בלעדי (והקרויה לעתים בטעות 'חילונית')², היבט המייצר סוגיות שעניינן רצפים אידאיים ותמטיים. המעברים החדים הללו תוארו בדרך כלל בתוך סיפור היסטוריוגרפי על ויכוחים אידאולוגיים – שקצתם היו מודעים לעצמם וקצתם היו עיוורים למחלוקת שבתוכה היו נתונים – ובתוך סיפור היסטורי כרוניקאי על מרידות ספרותיות שהתרחשו בחיים הסוציולוגיים-התרבותיים שבתוכם נוצרו כתבים חדשים. אלה הם שני נרטיבים נפרדים, שהקשר ביניהם אינו הכרחי; אפשר שתיעשה מהפכה ספרותית סגנונית ואידאולוגית בליווי מרד סוציולוגי חיצוני, ואפשר שתתרחש מהפכה עמוקה ופרדיגמטית בתפיסה ספרותית-אסתטית

1 סעיף זה הוא הרחבה של מאמר נדפס שהותאם לרוח החיבור הנוכחי. ראו אבידב ליפסקר, 'המרד? נרטיב היסטוריוגרפי מומצא', מחקרי ירושלים בספרות עברית כב, ירושלים: מאגנס, תשס"ח (2007), עמ' 3-29.

2 השקפה אשר לה התנגד במידה מסוימת הלקין במסתו 'משבר המסורת הספרותית האירופית בספרות העברית החדשה': 'אין כוונתי לשבר שחל בספרותנו מפני שהיא פוסקת להיות דתית-מוסרית במובן היהודתי [...] כאילו זו הבעיה העיקרית של הספרות העברית'. שמעון הלקין, מוסכמות ומשברים בספרותנו: י"ב שיחות על הספרות העברית החדשה, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ם, עמ' 9.

ואידאולוגית בלא שילווח אותה מרד בהגמוניה הספרותית, היבט שכבר עמדנו עליו בחיבור זה בהתייחסות אל ספרות רוסית הנכתבת תוך 'עקיפת' מוסדות התרבות ההגמוניים בישראל. ספרות ההשכלה ליוותה את כתביה במחוות תוקפניות של מרידה בסמכויות מסורתיות – כגון בזו הרבנית המסורתית והחסידיית – וחוללה מהפכה סגנונית, תמטית, אסתטית ואידאולוגית, והנהיגה אסטרטגיה סוציולוגית תוקפנית בתחום החיים התרבותיים היום-יומיים של כתביה וקוראיה הנאמנים. לעומת זאת כמה עשורים אחר כך התחוללו 'מהפכות שקטות' בשוליהן של מערכות סוציו-ספרותיות גדולות, כמו למשל 'המהפכה' המודרניסטית בשירה העברית שחוללו דוד פוגל ואברהם בן-יצחק, ושהשפעתה על הפרוזודיה, על הרטוריקה ועל התמטיקה של השיר העברי המודרני התמידה עד שנות החמישים בארץ ישראל. למהפכה זו לא נלווה שום מעשה מופגן של מרד או פרישה (secession), כגון התרסה במניפסט כלפי סגנונם של משוררים קנוניים, הקמת כתב עת מילטנטי או ייסוד חבורה ספרותית המנהלת אסטרטגיה תוקפנית כנגד הגמוניה ספרותית תרבותית שלטת. זהו אמנם שינוי דרמטי שהתחולל בכתיבת טקסטים ספרותיים, אך כאמור הוא חסר כל אפיון מקובל של מהפכה.³

אף ששתי האפשרויות מתקיימות זו לצד זו, בלא שתובהר חוקיות צמידותן או הינתקותן זו מזו, העדיפה ההיסטוריוגרפיה העברית החדשה לתאר את המהפכות הספרותיות החשובות כאילו הן מהטיפוס הראשון, כלומר כאילו לווו תדיר במרד סוציו-ספרותי דרמטי. כאלה הן התיאורים של ספרות ההשכלה, מטעמים שהוצדקו בהרחבה במפעלים היסטוריוגרפיים ידועים, וכאלה הם התיאורים הנוגעים בלב התהוותה של הספרות העברית המודרנית בסוף המאה התשע-עשרה באירופה – ספרות התחייה – ואחר כך בארץ ישראל עם הופעת האוונגרד (הלירי בדרך כלל) בין שתי מלחמות עולם בדמות מה שכונה מהפכה ומרד של דור שלונסקי, ואחר כך המרד והמהפכה בלשון השירה בשנות החמישים שזוהו בכתיבה של נתן זך כנגד נתן אלתרמן.

הצד המעניין בנטייה להצמיד את סיפור המהפכה הסגנונית לסיפור המרד הסוציו-ספרותי אינו במה שמוצדק בה, דהיינו באותם אירועים ספרותיים שההיסטוריוגרפיה הנורמטיבית הוכיחה הלכה למעשה שהמהפכה הספרותית התחוללה בהם בד בבד עם מחוות סוציו-ספרותיות של מרד שהתרחש ברפובליקה הספרותית, אלא באותם מקרים שבהם ההיסטוריוגרפיה, לאו דווקא הקנונית

3 ראו עבודתה החשובה של קרונפלד המבוססת על פרקטיקה של *decentering literary dynamics*, ככותרת ספרה, שבו הלכה בעקבות אבחנותיו של ג' דלו על המודרניזם של קפאק: Chana Kronfeld, *On the Margins of Modernism: Decentering Literary Dynamics*, Berkeley/Los Angeles/London: The University of California Press, 1996

הרשומה אלא זו הדידקטית, הצמידה לסיפור המהפכה סיפור של מרד בלי שהוכיחה כי אכן התרחש בפועל. בהיסטוריוגרפיה 'לא רשמית-דידקטית' הכוונה להנחלת הסיפור במערכות חינוך אקדמיות וחוגי-אקדמיות, המנחלות בכתב ובעל-פה מסורות של תולדות הספרות העברית, ונרשמות כחומרי לימוד בידי תלמידים ומועברות לדורות של לומדים אחרים בלא שזכו לעיצוב כתוב בנוסח מפורט מסכם ולכיד (בניגוד למשל למסורת המסוכמת והלכידה של כתיבה על ספרות ההשכלה).

מסורת כזו של תולדות הספרות שהתעצמה והשתרשה באופן 'טבעי' בלא כל מחקר מסכם, היא המסורת על הוויכוח הידוע שבין תפיסת אחד-העם (אשר גינצברג 1856-1927) לבין תפיסת מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן-גוריון 1865-1921) על 'תעודתה של הספרות העברית', כפי שבא לידי ביטוי הגלוי הראשון עם ייסוד כתב העת השלח. ויכוח זה, שזכה למעמד של מחלוקת פרדיגמטית-מכוננת בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית, מתלווה לו סיפור מעשה היסטורי על 'מרד הצעירים' כמין רקע כרוניקאי, סביבתי, סוציו-תרבותי של חברות לוחמות בחללו של העולם האינטלקטואלי היהודי – מעין אותה פרישה (secession) אירופית רבת-תנופה ואלימה, שהתחוללה שני עשורים אחר כך, בראשית המאה העשרים, במרכז אירופה, בווינה, בברלין ובפריס.

לסיפור המרד הזה שלושה שלבים:

א. 1893-1894 – שנת ההיכרות של ברדיצ'בסקי עם ה'צעירים' בברלין.

ב. 1896-1897 – פולמוס של ברדיצ'בסקי עם אחד-העם על דפי השלח.

ג. 1897-1899 – מניסיון ייסודה של הוצאת 'התחיה' עד ייסוד הוצאת 'צעירים'. מעניין במיוחד לראות כיצד חמקה ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית מן ההיסטוריות הפגומה של הצגת הסיפור הזה, ועם זאת המשיכה לדבוק בדוגמטיזציה הפורה שלו (פולמוס אחד-העם וברדיצ'בסקי), שהיא כה יעילה, ואולי אף הכרחית, לתיאור הולדתה של ספרות יהודית לאומית בשלהי המאה התשע-עשרה.⁴

יוצא מן הכלל מבחינה זו הוא אברהם שאנן, שטען, אם כי באופן מובלע, כי עצם הוויכוח בין אחד-העם לברדיצ'בסקי לא היה בגדר מחלוקת של ממש, ושהשונה

4 דוגמה מרתקת להצגה דידיקטית של הוויכוח הזה ראו בהרצאתו של שמעון הלקין 'העניין החברתי והעניין האמנותי על-פי פולמוס אחד-העם – "הצעירים"'. ההרצאה כונסה לספר: שמעון הלקין, זרמים וצורות בספרות העברית החדשה, ספר ראשון: פרקים בספרות ההשכלה וחית-ציון, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ד, עמ' 312-316. הלקין האבולוציוניסט נמנע מלפרסם נוסח זה של דברים בחייו, וגם בתוך רטוריקה דידיקטית חופשית לא השתמש אף פעם בביטוי 'מרד'. עם זאת ראוי לראות כיצד משמשים בדבריו בערבוביה תיאורי 'המהלך החדש' בוורשה עם תיאורי המתרחש בברלין לעת ייסוד השלח.

ביניהם היה בלתי משמעותי בשיעורו בהשוואה לדומה הן מבחינת העמדות העקרוניות והן מבחינת האסטרטגיות של 'הכשרת הלבבות' שהציעו השניים. מכל מקום שאנן הציג מלכתחילה את רפיפות הקשר שבין המהפכה הרעיונית של ברדיצ'בסקי ובין 'מרד הצעירים', וטען כי אחד-העם 'אינו מתקשה למצוא את הפרצות המרובות ואת הביסוס העיוני הרופף בקריאות התיגר של ברדיצ'בסקי ורעיו המעטים', וסייג מניה וביה את עוצמתם של הרעים בהוסיפו: 'ואולם רעים אלה, נעלמים חיש מהר מן הבמה הספרותית'. למרות זאת סמך שאנן את הופעת יוסף חיים ברנר ל'מרד' של הרעים הנעלמים הללו: 'רוח הפולמוס, הכרוכה בעצם הופעת מרד "הצעירים", מקרבת אליו רחוקים, ברנר הוא אחת הדוגמאות הבולטות'.⁵

גם במפעלו ההיסטוריוגרפי של גרשון שקד ניכר כי אזכורם של ה'צעירים' הוא מס מעבר לקראת שלמות התיאור ההיסטורי. בפרק המבוא 'דורות ו"קבוצות" בסיפורת היהודית' תיאר שקד את הסוציולוגיה של הקבוצה באופן מסויג מאוד על בסיס האידאולוגיה שלה: 'עיקרון אחר איחד את קבוצת הצעירים שהתרכזה סביב ברדיצ'בסקי, טהון ואהרנפרייז; לא הייתה זו קבוצה ספרותית המתנבאת בסגנון אחד (טהון ואהרנפרייז לא הטביעו חותמם על הספרות היפה); היא נאבקה נגד אחד-העם על דיוקנה של הספרות ושל האומה'. אך הסתייגותו מתפוגגת בפרק שיוחד לברדיצ'בסקי, שבו הקנה לקבוצה ערך היסטורי (במובן של פעולה סוציולוגית חיצונית) ואידאולוגי: 'ברדיצ'בסקי הוא שקם לבנות [השקפת עולם כוללת] בראש קבוצת "צעירים" (אהרנפרייז, טהון ואחרים) שייסדה הוצאת-ספרים משלה ולחמה את מלחמתו כנגד בני-פלוגתה בענייני ספרות, תרבות והיסטוריה'.⁶

הדוגמה הטיפוסית ביותר להיסטוריוגרפיה הלופית הוצגה מבעד למסך הפרודי של תקופתה, בסקירה של דן מירון על עמדותיו של דוד פרישמן כלפי אירועי אותו הדור. בספרו בודדים במועדס צייר מירון את האפשרות לפקפק בנרטיב המהפכני הזה מבעד לעמדותיו המסויגות של פרישמן כלפי ה'צעירים במרכאות כפולות'.⁷ בחלקים אחרים של הספר אימץ מירון את עדותו של מרדכי אהרנפרייז, לפחות כתעודה מנטלית-תרבותית אמינה, עד כדי התלהבות של ממש מהפרוגנוזות הספרותיות שלו.⁸ אין תמה אפוא כי בבואו לתאר את התפוררות המרכז באודסה

5 אברהם שאנן, הספרות העברית החדשה לזרמיה, חלק ג: הספר והחיים, תל-אביב: מסדה, 1962, עמ' 78, 82.

6 גרשון שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, א: בגולה, תל-אביב: כתר, תשל"ח, עמ' 59, 165. ה'צעירים' שאליהם מכון שקד לא ייסדו מעולם כל הוצאה כפי שיתברר בהמשך.

7 דן מירון, בודדים במועדס: לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים, תל-אביב: עם עובד, תשמ"ח, עמ' 27.

8 דן מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 53-54.

לקראת ראשית המאה העשרים, תלה אותה בהופעתם של ה'צעירים' ובאירועי 1896 סביב ייסוד הש"ח.⁹

...ומי בכלל היו ה'צעירים'? – השנה הראשונה (1893): להמציא 'ייסוד'

איני יוצא כנגד הערך המופלג, לעתים מעבר לכל קנה מידה היסטוריוגרפי מתקבל על הדעת, שהוקנה לוויכוח בין אחד-העם לברדיצ'בסקי, שהיה אמנם אחד מהוויכוחים העקרוניים, אך יותר מכך, העצובים ביותר, שידעה הספרות העברית.¹⁰ לוויכוח היו השלכות מכאיבות על תפיסת ה'סובייקט הכותב' של שני משתתפיו: אחד-העם, שההגמוניה שלו כשופט לא אושרה כפי שאולי היה רוצה, וברדיצ'בסקי, שכישורו הספרותי לא הוכר כפי שקיווה. הצד הטרגי הזה, כדבריו של ישורון קשת (יעקב קופלייביץ), הוא ייסוד פנימי עמוק העומד בלב הקונפליקט שבין השניים, ועליו ייסד קשת את הפרק השישי המופלא 'ברדיצ'בסקי ואחד-העם' בספרו מ'י ברדיצ'בסקי חייו ופעלו, חיבור שלא זכה למקום הראוי במדף המחקר העמוס לעיפה על ברדיצ'בסקי. קשת הביא מבחר מגוון של מובאות ממכתביו של אחד-העם לברדיצ'בסקי, הרוויים בהערות תלונה מרירות על אופן כתיבתו של הנמען, ש'גרעין טוב' יש תמיד בדבריו, אבל 'הקליפה היא "חֶשֶׁכַת עֲנָנִים"', ורצופים דברי לעג על סגנונו ה'רוי', שאחד-העם חושבו באמת 'לרעה גדולה בספרותנו'.¹¹ את הביוגרפיה ליטררית הלא רציפה של ברדיצ'בסקי בשנות ברלין 1893–1898 רקם קשת מרשת צפופה של קטעים ממכתביו של אחד-העם לברדיצ'בסקי, ובניתוחו – שנראה זהיר גם לאחר מה שחשף המחקר ההיסטוריוגרפי שלאחריו – צייר את האירוע הסוציו-ספרותי הזה כקונפליקט סגנוני וכפער של הבדלי מנטליות בין שני המתווכחים.

בפרסקטיבה מאוחרת אפשר לומר כי המחקר המודרני החמיץ את הממד הזה –

9 דן מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 353.

10 ראו דן מירון, הרפיה לצורך נגיעה: לקראת חשיבה חדשה על ספרויות היהודים, תל-אביב: עם עובד, תשס"ו, עמ' 36–53, ובעיקר: 'ברדיצ'בסקי נעשה הוגה הדעות המטא-ספרותי המרכזי של העשור הראשון של המאה העשרים. למעשה ניתן למצוא בהגותו את הרצינות האסתטי החשוב ביותר של "התחייה" העברית שנוצרה בתקופה זו' (שם, עמ' 37). המשכו של ויכוח זה לדעת מירון הוא בעמדות המנוגדות של פרישמן וביאליק – פרישמן צידד ביצירה בלטרסטיית מקורית וביאליק – בכינוס הקנון הספרותי הלאומי. לאמיתו של דבר הוויכוח היה בבסיסו פוליטי אידאולוגי שבני-הפולגתא שלו היו הרצל שביקש קיבוץ טריטוריאלי לאומי בהול, ואחד-העם שביקש 'התכוננות תרבותית' טרם המעשה המדיני.

11 ישורון קשת, מ'י ברדיצ'בסקי (בן-גרון) חייו ופעלו, ירושלים: מאגנס, תשי"ח, עמ' 114–122.

המפגש הטרגי בין שני סגנונות של הספרות העברית – מפגש שהיה למעשה צורה של 'התפלגות משלימה' בהביטט ספרותי אחד,¹² והוא שיכול היה להבנות את השיח הביקורתי על כמה וכמה מאבקי סגנון של כתבי הפרוזה העברית, כמו למשל את תיאור האופן שבו יעצה ההגמוניה הספרותית ללטש את סגנונו הפרוע של הברדיצ'בסקאי הבא, 'אותו ברנר הצנוע והישר, שכותב ספרים טובים כל-כך, בסגנון מרושל כל-כך'.¹³

אשר לעצם הטענות שהושמעו בוויכוח בין ברדיצ'בסקי לאחד-העם בשאלה, מה ראוי שתהיה תעודתה של הספרות העברית: רנסנס יהודי-לאומי או ניסיון ליצור ספרות מערבית בלשון עברית – אפשר לומר במבט לאחור כי השאלה אינה כיצד הוכרע, שהרי לפי טבעו האקולוגי הספרותי היה בגדר 'התפלגות משלימה', כלומר טיבו נעוץ באי הכרעתו, בהיותו יסוד מפרה בכתיבה הספרותית בדורות הבאים ובביקורת עליה, שחזרה על נוסחאותיו כמו במהלך טקסי, בימים שפרטי הוויכוח הזה כבר אוחסנו בזיכרון הקולקטיבי הרדום של קוראי הספרות העברית.¹⁴ בדברים הבאים אני מבקש לתאר מחדש את דרך השתרשותו של סיפור סוציולוגי-ספרותי על 'מרד הצעירים' בצמידות להביטט הספרותי שלו, סיפור שהלך והתעבה בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית כמין אירוע היסטורי של ממש, שבא להעצים את הוויכוח הידוע שהתנהל מעל דפי השלח בשנת 1897,

12 כלומר, צורה של התפלגות שבאה בסופו של דבר לאשרר את יציבותה של אחדות הקבוצה לצורך המשך קיומה כגוף מנחיל תרבות לעתיד. על 'התפלגות משלימה' ראו לעיל בפרק השני.

13 חיים נחמן ביאליק, 'טעות נעימה', דברי ספרות, תל-אביב: דביר, 1954, עמ' רצד.

14 ראו ההבחנה שבין 'סכיזמוגנסיס סימטרי' ל'סכיזמוגנסיס קומפלמנטרי' במחשבה של בייטסון. ההתעמתות בין ברדיצ'בסקי לאחד-העם כבר הייתה בגדר התעמתות משלימה, והמשתתפים בה פעלו בתוך טקס שבו מתבוננים בני-הפלוגתא בעמדותיהם ממקום של השלמה. ההשלמה הזו מתבטאת, כמו בטקס ה'נאבן' שבייטסון מתארו, במעשה הסימבולי של חלוקת נכסי כוח לצדדים; כאותו אקט של אחד-העם שהזמין את ברדיצ'בסקי ורעיו להשתתף בירחונו השלח. מעניינת הערתו המסכמת של קשת לגבי פלוגתא זו, כי 'מבחינת המטרה והבסיס אין בין ברדיצ'בסקי ובין אחד-העם ולא כלום, כי באמת שניהם לדבר אחד נתכוונו'. ישורון קשת, מ' ברדיצ'בסקי – חייו ופעלו, שם, עמ' 121, וכן פסקת הסיום המאלפת שלו לפרק השישי כי 'שניהם הגיעו אל מטרה משותפת זו מתוך דרכי מחשבה שונות ונפרדות מהיותם טיפוסים-רוח שונים לחלוטין [...] אחד-העם הריהו פוזיטיביסטן עיוני ואידיאליסטן מעשי – ואילו ברדיצ'בסקי הנהו, במובן מסוים – ההפך הגמור מזה, אידיאליסטן בשטח העיון ופוזיטיביסטן בשטח האידיאל'. ישורון קשת, שם, עמ' 122. אני מוצא דמיון רב בין ההבחנה הזו ובין מסקנותיו של ברינקר בפרק 'הודיותו של ברנר', שבו בירר את עמדתו של ברנר כלפי האבולוציוניזם האמפירי של אחד-העם והאידיאליזם הרומנטי של ברדיצ'בסקי. ראו: מנחם ברינקר, עד הסמטה הטבריינית: מאמר על סיפור ומחשבה ביצירת ברנר, תל-אביב: עם עובד, תש"ן, עמ' 157-190.

סיפור שהעניק למרד הזה מעמד של הסבר סוציולוגי תרבותי למהפכה ספרותית שהתחוללה בספרות העברית סמוך לסוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים.

המיתוס שנרקם סביב דיוקנו הביוגרפי והספרותי של ברדיצ'בסקי, כפי שתואר בדברי המבוא של נורית גוברין לספרה בודד במערבו כ'רשמים מקובצים המתלווים דרך קבע לשמו של מי"ב בזיכרון הקולקטיבי, שהם הפשטה מפרטי המציאות ואף מנותקים ממנה [...] המיתוס מפקיע את התדמית מן האיש שהיה, ולאחר שנוצרה התדמית, יש לה חיים משלה ואופן קיום עצמאי' – הוא ממצא שצריך היה לאתגר זה כבר את חוקרי הספרות, ובמיוחד את מנחילי הידע האקדמי על הגרסה ההיסטוריוגרפית של סיפור 'מרד הצעירים'.¹⁵ בדומה למה שמצאה גוברין ביחס לדיוקנו הביוגרפי של ברדיצ'בסקי, אפשר להראות כי סיפור 'מרד הצעירים' קיבל 'חיים עצמאיים', אף שלא היה אלא מעשה צדדי של 'הצטרפות' פחותת ערך של חבורת עלמים תוהים ובוהים, רובם עדיין עלומי שם, אל אחד המתווכחים – אל ברדיצ'בסקי. עד כמה עלומי שם היו, ישפוט הקורא בן זמננו בעצמו. בקושי רב מונים חוקרי הספרות אחד לאחד את שמות המורדים: מרדכי אהרנפרייז (1869-1951), יהושע טהון[אן] (1870-1936), דוד ג'י[מ]א[רק] (1866-1924), מרדכי זאב ברודא (1870-1949), צבי מלט[ת]ר (1864-1925), שמואל אברהם פוזנסקי (1864-1921) וראובן בריינין (1862-1940), הנזכר תמיד כמי שהיה מקורב לחבורה בראשית דרכה ופרש ממנה במהרה עם ייסוד ירחונו ממזרח וממערב.¹⁶ סיפור 'מרד הצעירים' שנמסר בכמה מקורות היסטוריוגרפיים, אך בקיצור מרוכז, שהוא ייצוגי בקנוניזציה שלו, נמסר בידי ג' קרסל בערך 'ברדיצ'בסקי, מיכה יוסף' בלכסיקון הספרות העברית:

ב-1896 חזר לברלין והוסיף לבקר באוניברסיטה. כאן חלה הצטרפותו לחבר 'הצעירים' [!] שנשא את נס המרד ב'השלוח', של אחד-העם, האכסניה

15 נורית גוברין, בודד במערבו: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בזכרונם של בני זמנו, חולון: בית דבורה ועמנואל, תשנ"ח, עמ' 14-15. הטענה של א' הולצמן בפתח הספר כי חיבורה 'בא לשקף גם את גילויי העוינות והביקורת שעוררה נוכחותו של ברדיצ'בסקי בקרב זמנו' (עמ' 7) מחמיצה את הרדיקליות שבקריאה לרוויזיה בחקר ברדיצ'בסקי על יסוד מתודה שאת ראשי פרקיה הציעה גוברין בחלקים שונים במבוא (עמ' 5, 29-30, 75, הערה 25), ובמרכזה בדיקה משווה של מהימנות התייעוד היומני והאיגרותי של התחום הזה כפי שהוא נחשף והולך בידי הולצמן עצמו כעורך כתביו של ברדיצ'בסקי ומכנסם.

16 במשאל שערכתי בין עמיתיי חוקרי הספרות העברית החדשה ביקשתי למנות את אנשי החבורה. בקושי רב נזכרו באהרנפרייז ובטהון, מטבע הדברים הועלה שמו של בריינין, ששייכותו לחבורה זו הייתה אידאולוגית ולא סוציולוגית, שכן בשנים המכריעות לסיפור ה'מרד' כבר החל לערוך בנפרד את כתב העת ממזרח וממערב.

הספרותית שהוקמה באותה שנה. מכתבו הגלוי לאחד-העם ('השלוח' א) היה אות למרד שהסעיר ימים רבים את הספרות העברית [...] אחריו החזיקו אהרנפרייז וטהון ופשטו הדברים גם מעבר ל'השלוח', לעיתונות היהודית-לועזית (בעיקר ב'וולט' של הרצל). כהמשך לכך באה תוכניתו להוצאת ספרים בעלי כיוון אידיאולוגי דומה בשם 'התחיה' [...] עשה זמן קצר עם רעו בתוכנית זו, מ' אהרנפרייז, בדיאקובר שבסלובקיה, מקום רבנותו של אהרנפרייז. התוכנית לא נתגשמה ובמקומה באה אחרת שיצאה לפועל – הוצאת 'צעירים', שבה יצאו כמה מחוברותיו. בשלהי שנות התשעים, בעיצום תסיסת 'הצעירים', חלה פנייתו לחסידות ובסדרת מאמרים ורשימות לחם מלחמת החסידות בהשכלה וטען שקופחה בתודעת הספרות העברית.¹⁷

סיפור המעשה הזה אינו אחיד בהגשתו, המקוצרת תמיד במיוחד במניין חברי הקבוצה, מטעמים שעוד יובהרו. נוסח מלא של הסיפור הביא אבנר הולצמן בספרו הכרת פנים, והוא נושא את הכותרת המשמעותית: 'שני 'צעירים' ברדיצ'בסקי ואהרנפרייז' (כלומר גרעינה המצומצם ביותר של החבורה). בפרק זה נמנים אנשי החבורה, ונזכרים בו כאלה שאינם מופיעים בסקירות אחרות.¹⁸ עדכונה האחרון לפי שעה של פרשיית ה'צעירים' נעשה בידי הולצמן, מייסדו של המחקר ההיסטוריוגרפי השיטתי על ברדיצ'בסקי, ב'ראשי פרקים לביוגרפיה' שלו, שהובאו כנספח בספרו אל הקרע שבלב, ואת ראשיתה של פרשה זו קבע שלוש שנים מוקדם יותר:¹⁹

אפריל 1893 – עבר לברלין להמשך לימודיו. במקביל ללימודיו באוניברסיטה ביקר כשומע חפשי ב'בית המדרש העליון לחכמת ישראל' קשר קשרים עם קבוצה של סטודנטים יהודים ממזרח אירופה ובהם מרדכי אהרנפרייז, יהושע טהון, צבי מלטר דוד נימרק, מרדכי זאב ברודא ואחרים. כך נוסדה חבורת 'צעירים'. אתם החל לרקום את תוכניותיו לשינוי פניה של הספרות העברית על-ידי ייסודה של בימה ספרותית קבועה שתשלב ערכי תרבות אירופיים ויהודיים. במסגרת זו נפגשה החבורה בברלין עם אחד-העם, שתכנן אף

17 גצל קרסל, לכסיקון הספרות העברית, חלק א, מרחביה: ספרית פועלים, 1965, טור 323.

18 אבנר הולצמן, הכרת פנים: מסות על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, תל-אביב: רשפים, תשנ"ד, עמ' 117-129. ברשימתו נזכרים שמות שאינם מופיעים ברוב הרשימות, למשל: ש"א פוזננסקי, וכן נזכרים תומכים מרחוק, ברוסיה: א' דרויאנוב ו' שקפניוק (שם, עמ' 119).

19 לאחרונה הציג הולצמן לעדכן מחדש את הפרשייה ההיסטוריוגרפית הזו ברוח דבריי השוללים את ההיסטוריות 'הפשוטה' שלה, והוא מפנה את קוראיו למאמרי שנדפסו בכתב העת מחקרי ירושלים בספרות. ראו אבנר הולצמן, עד הלום: תחנות בספרות העברית, ירושלים: כרמל, תשע"ו, הפרק 'יהושע טהון ואגדת הצעירים', עמ' 113-123.

הוא לייסד ירחון עברי חדש. שותף נוסף לתוכניות אלה היה ראובן בריינין, שפרש כעבור זמן קצר כדי לייסד כתב עת משלו.

אפריל 1896 – חזר לברלין והחל לשמוע הרצאות ב'בית המדרש העליון לחכמת ישראל', שהמורים החשובים בו באותה תקופה היו מוריץ לצרוס והרמן שטיינטל.

נובמבר 1896 – הופיע ב'השילוח' מאמרו 'על פרשת דרכים – מכתב גלוי אל אחד-העם'. בכך נפתח הוויכוח הגדול ביניהם על תחומיה ומגמותיה של הספרות העברית. הדיו של הוויכוח התגלגלו עד סוף המאה, ועמדתו של מ"ב במהלכו הציבה אותו בראש ה'צעירים' שואפי החידוש בספרות העברית.

אפריל 1897 – יצא מברלין לדיאקובר, והתגורר ביתו של אהרנפרייז עד חודש אוגוסט. עסק שם בכתיבת כמה ממאמרי הפולמוס שלו נגד אחד-העם [...] עם אהרנפרייז התווה תוכנית לייסודה של הוצאת ספרים בשם 'תחייה', במתכונת של חברת מניות [...] אך זו לא חרגה מעולם משלב התכנון הראשוני.²⁰

זו הרשימה המלאה ביותר של ה'צעירים'; היא פורסמה לראשונה בידי הולצמן, חוקר מובהק של יצירתו של ברדיצ'בסקי והביוגרף המוסמך שלו, והיא מסתיימת במילה המצויה ביותר בסקירות השונות: 'ואחרים' – מילת מפתח בכל הרשימות, שבדרך כלל מונות רק את אהרנפרייז וטהון (וכמוכן 'ואחרים').²¹ מילה זו שומרת על מקומה הקבוע בסופה של כל רשימה, גם כשזו מתארכת, כמעשה של היסוס והבטחה ל'התרחבותה' של חבורת מורדים היסטורית זו – תופעה היסטוריוגרפית תמוהה מצד עצמה כשמדובר בשמות חברי הקבוצה המורדת הראשונה בתולדות הספרות העברית החדשה.²² מפתיעה מכול בהקשר זה המונוגרפיה של יוסף אורן שיוחדה כולה לפרשייה היסטורית זו, ובמרכזה הפרק השלישי 'חבורת "צעירים"', שאין בו אף לא פעם אחת אזכור מלא או חלקי של אנשי החבורה למעט בריינין (שהיה כזכור חבר 'פורש') ואהרנפרייז.²³

20 אבנר הולצמן, אל הקרע שבלב: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: שנות הצמיחה (תרמ"ז-תרס"ב), ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ו, עמ' 302-305.

21 ראו למשל במבואו של גרשון שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, א, שם, עמ' 59, 165. וכן: מירון, בודדים במועדס, שם, עמ' 52-53 ובעיקר עמ' 352 (במקום 'ואחרים' – 'וחבריהם').

22 אבנר הולצמן, הכרת פנים, שם, עמ' 302 (ללא פוננסקי). רשימה מלאה הכוללת גם את פוננסקי פרסמה גוברין, בודד במערבו, שם, עמ' 41-48. בהערה של הולצמן לאיגרתו של אהרנפרייז אל ברדיצ'בסקי (דיאקובר, 10 בפברואר 1897) נוסף חבר: אפרים פריש, משום שזוכר באיגרת כמשתתף אפשרי במאסף מתוכנן לדור הצעיר שלא ראה אור. ראו אבנר הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, ה, חולון תשנ"ה, עמ' 82.

23 יוסף אורן, אחד-העם, מ"י ברדיצ'בסקי וחבורת "צעירים": אגרות ופשרן (1891-1896), ראשון לציון: יחד, תשמ"ה, עמ' 35-44.

למלאכת השחזור של רשימה זו, שנעשתה בידי הולצמן בכמה מעבודותיו על ברדיצ'בסקי ובעיקר בהוצאה הסדירה והקבועה של עיזבונו הספרותי של הסופר, יש אפוא תפקיד מרכזי בהטמעת התודעה ההיסטוריוגרפית של 'מהפכת הצעירים' – כמין שחזור של סוציולוגיה ספרותית תרבותית המבוססת על עשרות ואולי מאות מכתבים המתעדים את פעילותם כקבוצה, תעודות ההולכות ונדפסות עד היום במסגרת מפעל 'גנוי מיכה יוסף' שבעריכתו.²⁴

המילון הרווח בתיאורים על דרך 'ייסוד' חבורת 'צעירים' הוא: 'גרעין פעיל' או 'גרעין קשה' שלה, 'התארגנות' משותפת להקמת כתב עת וייסוד הוצאת ספרים (תחילה 'התחיה' ומאוחר יותר 'צעירים'), ובמיוחד תיאורים פלסטיים על תעוזה שבפרסומם הרצוף של מאמרים מרים וסוערים בהשלח כנגד אחד-העם. מילון זה מפרנס את מעשה הסיפור שהלך והשתקע בתודעה הקולקטיבית, סיפור על אודות צמיחת מודרניזם מרדני, על התעוררותו של מהלך חדש בספרות העברית סמוך לסוף המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים ועל גורליותו של מהלך זה לעתיד התפתחותה, כמתואר בעבודתו של אורן במילים אלה:

המרד המיוחל בספרות העברית, שלו קיוותה חבורת 'צעירים' מברלין, מפורש בתגובתו של מי"ב למאניפסט שפרסם אחה"ע בחוברת הראשונה של 'השלח', על תעודתו של כתב-העת החדש. תגובה זו, שפתחה את הוויכוח הספרותי החשוב ביותר בתולדות הספרות העברית בעת החדשה, מבהירה היטב, למה קיוו בני החבורה הברלינאית, שהתלכדו אז סביב מי"ב.²⁵

אולם מי שמבקש לשחזר בעצמו את פסיפס הפרטים הזה דווקא מפיהם של 'משתתפי המרד' יגלה להפתעתו, כי הגרסאות הממואריזות על אותן שנתיים שבהן שהה ברדיצ'בסקי בברלין (1893-1894), ושוב אחרי פסק זמן בן שנתיים: אפריל 1896 עד אפריל 1897) מציינות סיפור היסטורי שונה מזה שהשתקע במסורת האקדמית של קהילת לומדי ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית.

24 הולצמן, הכרת פנים, שם, עמ' 122.

25 אורן, אגרות ופשרן, שם, עמ' 36. כל אירוע הקשור בפרשייה זו נראה לאורן כמהלך היסטורי דרמטי: 'בראשית דצמבר מגיע אחה"ע [...] אל ברלין. וכאן מתקיימת אחת הפגישות החשובות בתולדותיה של הספרות העברית החדשה – פגישת ההתוועדות בין אחה"ע ובין "הצעירים", ובראשם – מי"ב' (שם, עמ' 34); וכן: 'הוויכוח שפרץ בין אחה"ע ו"צעירים", לאחר צאת החוברת הראשונה של השלח היה על כן בלתי נמנע. והוא, קרוב לוודאי, הוויכוח העקרוני החשוב ביותר שהתנהל בספרות העברית, ותוקף העמדות שהוצגו במהלכו טרם פג עד עצם היום הזה' (שם, עמ' 70); ועל החבורה כמונהגת למרד: 'צמיחתו של מי"ב כמנהיגה של חבורה ספרותית חדשה זו הושלמה עתה, לאחר שאחה"ע דחה את המנהיגות שהוצעה לו מצידה מן המוכן' (שם, עמ' 71).

שחזור חדש זה מתאפשר באמצעות הצלבתם של שני ספרי זיכרונות, האחד מאת ברודא והאחר מאת אהרנפרייז, שהיו רעים קרובים מימי נעוריהם בלמברג (לבוב, גליציה) ונמנו, כאמור, כחברים ב'צעירים'. אני מבכר לפתוח את ההשוואה זו בקריאת זיכרונותיו של ברודא, מן הטעם שהיה החריף שבחבורה, בעל זיכרון מופלג, חד-שכל ודעתן, ובעל אחריות רגישה במיוחד למהימנות עדותו – מעין חרדה מולדת לדייקנות בפרטים של מי שבא לתאר את עצמו כחוליה בשרשרת של ייחוס משפחתי לרבנים ידועים, גדולי הוראה ורועי ישראל בקהילות רבות, כדרך שאפיין אותו במבוא לספר זיכרונותיו העורך והמביא לדפוס דב סדן. אין זה מקרה כי סדן, שהיה עצמו כרוניקן בעל זיכרון פנומנלי לעובדות היסטוריות – זוטות כחשובות – ובעל נטייה כפייתית לאיסופן בכתב, נמשך אל דמותו של ברודא, איש בעל זיכרון כרוניקאי וטקסטואלי מופלג, שנשא עמו אוצר בלום של ידע על מחוז גידולו של סדן (גליציה). סדן ביקש אפוא מטעמים היסטוריוגרפיים, אך כנראה בעיקר סנטימנטליים, להביא לדפוס תעודה היסטורית עמוסת פרטים היקרים ללבו.²⁶

מיומנו של ברודא אפשר ללמוד את כל הפרטים הנצרכים להבנת מערכת היחסים, הלא פשוטה כלל ועיקר, שנרקמה בין ארבעת הצעירים שעתידים היו להגיע לברלין: אהרנפרייז, טהון, נימרק וברודא עצמו. כולם היו חברי אגודת 'ציון' בלבוב, ולשלושה מהם, למעט נימרק, רקע משותף כחברי ילדות כבר מהעשור הראשון לחייהם. סדן היה כמדומה הראשון שהבחין בדברי המבוא לספר זה בשונות הרבה ביניהם – הם היו לדבריו: 'תרכובת אישים מגוונה ביותר [...] וכל אחד מהם היה חטיבה לעצמו [...]'.²⁷ אמנם בתיאור ימי הילדות המשותפת בלבוב צייר ברודא הביטט חניכתי של מערכת יחסים הדוקה ושל מפגשי יום-יום לאחר הלימודים בינו ובין אהרנפרייז, שהיה מבוגר ממנו בחצי שנה, ובין טהון, קרובו של אהרנפרייז, ידידות שנעשתה 'לרב ימי חיינו כחוט המשולש',²⁸ אך ככל שהולכת ונפרשת מסכת היחסים הזו מתבררים מעקשיה הפנימיים.

26 הדחף לכך בא מבן גליציה אחר, ש"י עגנון, שעורר את סדן לפעול להקמת ועד להוצאת הספר. ראו בפתח הספר ובמבוא: דב סדן וחיים אורמיאן, זכרון מרדכי זאב ברודא, ירושלים: הספרייה הציונית ליד ההסתדרות הציונית, תש"ך. אישיותו של ברודא, כפי שאושררה בידי סדן ולא רק כהשתקפותה ביומן, היא גורם מכריע בהצבת עדותו במרכז המחקר על החבורה. בעניין זה אני נענה כמדומה לתביעתה העקרונית של גוברין לבדיקה מחודשת של המערכת הסוציולוגית-הספרותית הזו באמצעות בחינה מחודשת של מסמכיה הראשוניים כלומר הבנת ההביטט הספרותי המולדתי שממנו צמחה החבורה.

27 זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, עמ' 7, 8.

28 זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, עמ' 47.

בימים מוקדמים אלה של חניכה משותפת, בעיקר זו שמחוץ לכותלי בית הספר, ברודא בן העשר, תלמיד בית הספר על שם אנה הקדושה, הוא שידע פולנית וגרמנית על בוריי, והוא שהכיר לחבריו את הספרות האירופית, בעיקר את שילר ואת גתה בגרמנית.²⁹ טהון צויר בזיכרונותיו של ברודא כתלמיד ישיבה בקיא, שבחגיגת בר-המצווה שלו הפתיע את המסובים 'במה שהביא מסכת בבא מציעא והציע לבחון אותו בעל-פה בכל המסכת עם התוספות, ובאמת ידע לא בלבד את תוכן הפרקים, אלא גם תוכנה של כל שורה ושורה בכל דף ודף'.³⁰ על השוני הזה שבין השכלתו שלו לתלמוד תורה של חבריו העיר: 'בעיסוקם של אהרנפרייז וטהון בלימודי-חול שימשתי להם מעין מופת. אבל בשעה שאני היו לי גם מורה מיוחד לכך וגם הספרים הדרושים, הם היו אנוסים לבקש עזרה מחברים תלמידי בתי-הספר וגם לשאול ספרים. טהון סבל מזה הרבה, ואילו אהרנפרייז הבליג על כל הדברים האלה ברוח שקטה'.³¹ לאורך כל פרקי יומן מאוחר זה, שנכתב כדברי מחברו ב'אספקלריא של זקנה', הדגיש הכותב את ההבדלים באופי הצמיחה הרוחנית של שלושת החברים, אף על פי שנסיבותיה החיצוניות נראות דומות כל כך. ברודא היטיב להגדירם מבעד הפרדוקס שבדרך צמיחתם לעתיד; אף על פי שהוא היה המתווך לספרות האירופית, נותר שמרן בדעותיו, ואימץ עמדה ביקורתית כלפי ההשכלה הכללית בגוון החדש שהוקנה לה באותה עת, בעוד חבריו, חניכיו של בית המדרש, 'היו על-פי טבעם ומעמדם מהפכנים יותר' ונטו לאמץ אופנות ביקורת חדשניות, מפוקפקות לטעמו.³² מבין השיטין מבצבצת מעין ביקורת דקה ושחוזזה על נהייתם לפופוליים מודרניסטי עכשווי, שאליו התייחס בבוז מכוח השכלתו השיטתית וידיעותיו העמוקות בקלסיקה של הספרות האירופית.³³ בצבעים עזים צייר ברודא את כניסתו של נימרק לאגודת 'ציון' בלבוב, שאליה הגיע מעיר הולדתו, שצ'ריץ הסמוכה, חריף מהם, בוגר מהם בשלוש שנים, נמרץ ושנון ומעט אקסצנטרי במראהו ובהתנהגותו.³⁴ אל לבוב התייחס כאל תחנת מעבר חולפת בדרכו מערבה.

לאורך עשרות דפי הכרוניקה הצביע ברודא על אי-האחידות של חוג צעירי 'ציון', לא רק על הבדלי גיל ורקע ביוגרפי, אלא בעיקר על הבדלי גישה עמוקים, שנבעו מגידולם בהביטטים שונים זה מזה כצורות חניכה שונות – ישיבתית-למדנית,

29 זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, עמ' 76.

30 זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, עמ' 77.

31 זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, עמ' 77.

32 זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, עמ' 81.

33 באותם הימים למד ברודא ספרות פולנית אצל הנריק ביגלאייזן (נכדו של ר' נחמן קרוכמל), ואף על פי שלא קיבל את עמדותיו הפוזיטיביסטייות בפילוסופיה של המדע ובספרות העולם, הציגן בפני שני חבריו, והם צידדו בהן בהתלהבות רבה. ראו: שם, עמ' 81.

34 זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, עמ' 100.

משכילית כללית ואוטוידקטית – וכנראה גם מטעמים של אינדיווידואציה, דהיינו העמדת עצמיותו שלו כנבדלת מזו של החבורה, שהביוגרפיה החיצונית שלה משותפת כל כך. ייתכן כי קנאות זו לדרכו ה'שמרנית' היא שדחפה אותו, היחיד מבין השלושה, להימנות עם ראשוני התלמידים ב'בית המדרש הגבוה לרבנים' בברלין שנוסד בשנת 1873 בידי הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר (1820-1899), מנהיגה האורתודקסי של 'עדת ישראל' בעיר, ובעצם הבחירה בסביבה ספרותית בעלת צביון מובהק זה כבר קבע את ייחודו כלפי שאר בני החבורה. באותה העת הצטרף כחבר לאגודת 'שפה ברורה' ללימוד הלשון העברית וספרותה, ומתוך שפעילותה זכתה לאישורו של הילדסהיימר אפשר לשער את נטיותיה האורתודוקסיות. בחירת הסביבה הספרותית כמקום קינון וכיצירת בית ספרותי היא אפוא הסימן הראשון של הסיווג-התיגו של עבודת הסופר. ברלין רבתי היא כמובן נופה-תרבותית (cultural biome) ובתוכה התקיימו הביטטים שונים שבהם פיתחו חברי 'הקבוצה' את המיומנויות הספרותיות המיוחדות להם. הצטרפותם האגבית וקצרת הזמן של אהרנפרייז וטהון לאגודה התאימה להחלטתם שלא ללמוד בבית המדרש הגבוה של הילדסהיימר אלא ב'בית המדרש הגבוה למדעי היהדות' (Hochschule für die Wissenschaft des Judentums) מיסודו של אברהם גייגר (1810-1871), בעיקר בשל מעמדו הפקולטטיבי כאגף ללימודי יהדות הנלווה לאוניברסיטת ברלין. 'בית המדרש הגבוה למדעי היהדות' כבר היה באותה העת בימי ניוונו, ואפילו מבקר לרגע כברדיצ'בסקי העיד במכתבו אל שקפניוק: 'ההוכשולע ככאן ריקה מאוד. וכבר חדלתי לבוא שמה ואינני שומע רק [אלא] את ענייני הדרוש והדיבור'. בסופו של דבר עיקר ביקוריו של ברדיצ'בסקי היו בבית המדרש שבמכון ע"ש פייטל היינה אפרים שבברלין (Veitel-Heine-Ephraimsche Lehranstalt), והוא שהיה ההביטט הספרותי המותאם לחניכתו החדשה כאינטלקטואל יהודי בברלין של שולי המאה התשע-עשרה.³⁵

35 על תולדותיו של מוסד זה ועל הספרייה שבתוכו ראו: Karl E. Grözinger (Herausg. Mit Beiträgen von Harry van der Linden und Karl E. Grözinger), *Die Stiftungen der preußisch-jüdischen Hofjuweliers Familie Epphram und ihre Spurn in der Gegenwart*, 'Das geistige Profil der Veitel', Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009, ובמיוחד בפרק: 'דיוקנו הרוחני של בית המדרש ע"ש פייטל היינה אפרים לאור ספרייתו'. באותו מכתב, שנכתב בברלין בקיץ 1893, התייחס ברדיצ'בסקי למנהגי המקום ולמקומות נוספים בברלין, ובהם גם למכון המדעי ובית המדרש שבו 'אפריימשע פייטל היינה', וכתב כי 'ההוכשולער שלנו חופשיים מאוד, מעשנים ואוכלים טרפות בפרהסיה'. ראו א' הולצמן (עורך), מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: מחקרים ותעודות, ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ב, עמ' 45. וראו גם מכתבו של ברדיצ'בסקי לאחד-העם, שנשלח מברסלאו ב-20 באוגוסט 1891, על השמועות ששמע על בתי הספר לרבנים בברלין ראו: יוסף אורן, שם, עמ' 73.

1885 Das Ephraim-Palais בשנת
מקום משכנו של בית המדרש.
נבנה בשנים 1762-1766 בידי הממונה
על המטבעה המלכותית פייטל
היינה אפרים³⁶

זהו המקום שבו זכה הביבליוגרף משה שטיינשניידר (1816-1907) למשרת מורה קבועה, אשר בה אחז במשך כחמישים שנה, משנת 1856 ועד למותו. לקרבה לביבליוגרף בעל מוניטין זה הייתה חשיבות מעצבת לגבי נטייתו האספנית של ברדיצ'בסקי, ואותה הביא לידי ביטוי בשני מפעלים ספרותיים גדולים בעברית ובגרמנית, צפונות ואגדות והאסופה באר יהודה (*Der Born Judas*). האקלים התרבותי של הספרייה, שאוצרה לא היה גדול במיוחד, אך ייצוגי לגבי חטיבות גדולות בספרות היהודית, היה בגדר גורם מטפח לנטייה הלקסיקוגרפית של ברדיצ'בסקי, זו שעתידה הייתה להכין את עבודות האיסוף המאוחרות שלו. הכרעתו להישאר במקום זה, המצוי במרחק הליכה לרובע הדל של מהגרים יהודים ממזרח אירופה ה־Scheunenviertel³⁷, מורה בבירור מהו ההביטט המועדף בעיניו. בחירתו שלא להצטרף אל טהון או אל אהרנפרייז מעידה אף היא על התכוונותו לפתח את מיומנותו, כלומר את גומחתו האקולוגית הספרותית כביבליוגרף-אנתולוגי בבית המדרש ובסמוך ל־מנטור שטיינשניידר, והיא מסמנת את מגמתו האמיתית להתרחק מכל פעילות של התארגנות סוציו-ספרותית אנטי-אחד-העמ'ית.³⁸

- 36 המבנה, המשמש היום כמוזאון (Ephraim Palais), הוזן בשלמותו אל פאתי רובע ניקולס בברלין, 16 Poststraße, כדי לפנות מקום לכביש רחב.
- 37 ראו תיעוד מצולם וכן תיעוד מפורט של החיים ברובע זה בספר: Eike Geisel, *Im Scheunenviertel: Bilder, Texte und Dokumente*, Berlin: (Mit e. Vorwort, von Günter Kunert), Severin und Siedler, 1981
- 38 על יסוד מיפוי שערך ההיסטוריוגרף Fürchtegott Lebrecht עד לשנת 1862 אצרה הספרייה כ-270 עותקים של מאה וארבעים עבודות ספרותיות. עד לשנת 1886 הכפילה את נפחה לכדי 500 עותקים, והגיעה, להשערת ק' גרוצינגר, עד לראשית המאה העשרים לכדי כאלף עותקים,

לימים כששינה את כוונתו הראשונית הזו, ובחר להיעשות לסופר עברי מודרני העתיק את אזור מגוריו לשכונת Friedenau הרחוקה מהלך תחנות רכבת רבות ממרכז העיר, ומשם עשה את מסעותיו השבועיים לפגישות 'אחר הצהריים של יום חמישי' עם חוגי האוונגרד הגרמני והיהודי ב־Café des Westens.³⁹ מכל מקום היעדר זיקה של 'בית המדרש הגבוה לרבנים' לאוניברסיטת ברלין לא הפריע גם לברודא, משום שראה עצמו לכתחילה מחויב לדרך הרבנית של אבותיו, ולפי עדותו, גם חבריו זיהו את עמדתו השמרנית כשונה עקרונית מזו שלהם.⁴⁰ עם זאת היה זה ברודא שהכניס את אהרנפרייז וטהון לאגודת 'ישראל הצעיר' (Jung Israel) בברלין, שהרוח הגרמנית ששררה בה הקרינה יחס של דחייה כלפי יהודי המזרח (Ostjuden) שזה מקרוב באו. אפשר כי מתוך היכרותם המשותפת בנעוריהם, לצד חברותם באגודת 'ישראל הצעיר' ושותפות רגש הנידוי מצד חבריה כלפי יוצאי מרכז אירופה, עיצבו סולידריות של חבורה ששמה בתרגום מגרמנית ובהטעמה אשכנזית – 'צעירים'.

מעיקרו של דבר הפגישה עם ברדיצ'בסקי לא נראתה לברודא כ'אירוע מכונן' מאיזו בחינה שהיא. ברודא סיפר על הימים הללו בלשון מינורית ביותר: 'החוג הקטן שלנו נתרחב באותם הימים עם בואם של דוד ניימארק ומיכה יוסף ברדיצ'בסקי', ולגרסתו כניסתו של נימרק הותירה אצלו, במידה רבה של צדק, רושם רב בהרבה מהופעתו המרתיעה של ברדיצ'בסקי, שעורר בו דחייה כלשהי: 'אישיות רבת ניגודים ומלאה תסיסה. בעיני נראה כולו כתוצאה של התפתחות לא-נורמלית: עילוי בן-הישיבה שהגיע בהשפעת ההשכלה העברית לידי אפיקורסות דתית גמורה

הכמות לערך שעמדה לנגד עיני ברדיצ'בסקי. ראו Karl E. Grözinger, Ibid, S. 54 ff. למרות כן מציע גרוצינגר תזה משכנעת למדיי לגבי הבנת רוח המקום לאור בחינת שרידי הספרייה שלו שנרכשו על ידי אוניברסיטת פוטסדאם. מן הממצאים עולה כי בשנים האחרונות לקיומה רכשה הספרייה גם ספרות עברית משכילית חדשה כמו למשל פרץ סמולנסקין, התועה בדרכי החיים, וינה 1868. בשכנות לשטיינשניידר ובתוככי הספרייה הזו קנה ברדיצ'בסקי ידיעות בעקרונית המיון של אוספיו לעתיד לבוא, אלה שאותם שיכן לאחר מכן בביתו ברובע Friedenau. לאחר מותו העבירה רעייתו רחל את האוסף לארץ ישראל, והיום הוא בחולון.

39 ברדיצ'בסקי התגורר בברלין מ-1911 עד מותו ב-1921 ברחוב 16 Laubacher ברובע Friedenau, תודתי נתונה לאבנר הולצמן על מידע זה. חילופי המקום מציינים פרק חדש בחייו הספרותיים של ברדיצ'בסקי בחוגי המודרניסטים שבמערב ברלין. זהו הביטוי תרבותי מיוחד לעצמו שאכלס חבורה של סופרים, מו"לים ואמנים. על פרק זה בחייו הספרותיים ועל פגישותיו עם חבורת Donnerstagsgesellschaft ראו בפרק "אחר הצהריים של יום חמישי" ומהדורת אמיל רודולף וייס' בספרי: אבידב ליפסקר, מחשבות על עגנון, ב, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ח, עמ' 245-259.

40 דב סדן וחיים אורמיאן, זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, עמ' 135.

מזה ולידי התלהבות לאומית מזה.⁴¹ הקו המורבידי באישיותו של ברדיצ'בסקי הוא זה שהכריע את הרושם הסופי כי מדובר באדם 'שהתלהבותו משבשת את דעתו, הר געש שהוא מלא כוחות-קדומים, ובסערת כוחותיו הפנימיים הוא פולט רמץ, העלול לכסות את השטח הפורה והיוצר של רוחו'.⁴² התרשמות זו של ברודא, התרשמות שאישש במבט חוזר ביומן הזקונים שלו, היא בעלת ערך רטרוספקטיבי רב במיוחד כשהיא נוגעת בכרוניקה האפרורית והנטולה כל דרמטיות של מה שאירע באותם ימי 'ייסוד' של חבורת 'צעירים' בשנת 1893 בברלין:

אודה כי אני כשלעצמי, שכל ימי שאפתי להרמוניה פנימי, לא יכולתי להתקרב ביותר אל ברדיצ'בסקי. אף היה בי הרושם, שלא מצאתי ביותר חן בעיניו, מפני שלא הרגיש בי אף שמץ מאותה מהפכנות רוחנית שהייתה חביבה עליו. מוזר הדבר, כי מבין חברי התקרב ברדיצ'בסקי דווקא למי שהיה בינינו השטחי ביותר מבחינה פילוסופית – מרדכי אהרנפרייז. כנראה ניצח פה כשרון הספרות את צד הרעיון, וכך נתקשרה ביניהם ידידות עמוקה, שנמשכה כמה שנים.⁴³

כיצד אירע לכרוניקה של הספרות העברית שהיא חוזרת ומונה את ברודא, בעל העדות הזו, עם חברי ה'צעירים'? לאלוהי ההיסטוריוגרפיה פתרונים. אפשר שהטעות נולדה מתוך כך שהרושמים באו לציין את אנשי החבורה הלבובאית כמין גוף ספרותי החי לעצמו, ואולם אפילו להנחת יסוד מינימליסטית זו אין על מה לסמוך! ההפך הוא הנכון. ברודא, שתיאר את ימי ברלין מנקודת מבט זו של החבורה הלבובאית, סיפר על מלחמתם לצירופו של נימרק, בעל חזות הלבוש המזרח אירופית המודגשת, ל'ישראל הצעיר' כעל הרפתקה חברתית שהובילה להיווצרותה של רעות בתוך האגודה בלא שתחולל מהלך כלשהו מעבר להצלחה אנקדוטלית זו. למרות היותו חובב פרטים כפייתי, הוא לא 'נזכר' לאורך פרק זה ביומנו ('ימי הלימודים בברלין') בשום צורה של פעולה ארגונית שברדיצ'בסקי היה מנהיגה, ומעבר לכך אפיין את ההתקרבות של ברדיצ'בסקי ואהרנפרייז בשלב זה כהתקרבות שבאה על חשבון המקום שהיה צריך להינתן לטעמו לטהון, שהיה מעולה מאהרנפרייז בהשכלתו היהודית ובכישוריו המחשבתיים.

האבחנות הדקות של ברודא מוצאות אישור מפתיע במכתביו של ברדיצ'בסקי לאהרנפרייז מן השנה שלאחר ה'ייסוד' המומצא של חבורת 'צעירים'. בקיץ 1894, לאחר שנסע אהרנפרייז ללבוב לחופשת הקיץ, הגיב ברדיצ'בסקי על מכתב ששלח אליו עם טהון, ובו ביקשו ממנו השניים כי בשל מצבו המעורער היו מעדיפים שלא

41 זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, עמ' 142.

42 זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, שם.

43 זכרון מרדכי זאב ברודא, שם, עמ' 143.

ייסע לבדו לשווייץ לשם השלמת לימודיו, אלא יעבור לברלין ויהיה שם בהשגחתם. ברדיצ'בסקי השיב לאהרנפרייז:

הרני מודה לפניך כי איני מאמין כל כך במין 'התגלות' שאתה וטהון גיליתם ברוחי: שאיני יכול במחילת כבודי להתקיים בלא אסמכתא [...] ראה אתה אומר כי מדי תחשו בי אתה מרגיש ריקות גדולה, מפני שרחוק אני ממך. וטהון אומר שדרושים אנחנו איש לרעהו. ואנוכי אוסיף כי נוצרנו איש בעד אחיו. הנני חושב את הימים אשר בהם התהלכנו ונתהלך למאשרים, לחיים; ובכל זאת יש את נפשי להתרחק מכם לזמן רב יותר מחמש מאות אמה, או להגיד את האמת במלואו, ממך עוד יותר מטהון – ⁴⁴

בגילוי לב חושפני ומתמיה זה נגע הכותב בשורש המיוסר והמסובך של מערכת יחסים של פטרונות של שני צעירים בני עשרים וחמש על מי שהיה מבוגר מהם בחמש שנים, ושהיה נתון באותה העת במשבר חומרי ורוחני עמוק בחייו; משבר זה נבע מכך שברדיצ'בסקי לא הצליח לייצב לו עיסוק רווחי שיאפשר לו להתפרנס, ולא היה יכול להכריע אם יהיה לסופר עברי או לסופר בלשון הגרמנית – כלומר הוא לא התערה מבחינה סוציולוגית-כלכלית ומבחינה לשונית-תרבותית בקהילה ספרותית שבה רצה לקנות לו מעמד של מעצב עמדות יסוד. כיצד ניתן לסבור כי אישיות מעורערת מעין זו הייתה למנהיגה של חבורה ספרותית לוחמת? מכתב זה, שהוא תשובה על מכתבם הפטרוני של השניים, שולל את ההנחה כי הם היו ה'גרעין הקשה' שחלם על מנהיגותו של ברדיצ'בסקי, זו שההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית מתעקשת לראות בה מניע לייסוד חבורת 'צעירים'. יתר על כן, באותו מכתב מסתמן כי ברדיצ'בסקי הבחין, מתוך רגישות נירוטית שעל סף משבר, ⁴⁵ באיום הטמון בפטרונות מרומזת ודו-צדדית: מצד אחד היא צועקת 'ניתנה ראש והיה לנו למנהיג', ומצד אחר היא מציעה/מפתה 'הכפף עצמך להשגחתנו'. הוא חמק מחיבוקה החונק של הידידות הפרגמטית, שתואר תדיר במכתביו כמין לוויית חן מפוקפקת של מעשיות עסקניות בדמותו של אהרנפרייז, מי שבניגוד לו עצמו רגליו ניצבו איתן על קרקע המציאות. במקום זאת העדיף את האהדה המסויגת וה'בטוחה' של בר-הפלוגתא שלו, טהון:

44 אבנר הולצמן, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: מחקרים ותעודות, שם, עמ' 56 (מכתב מברלין, 23 באוגוסט 1894).

45 כל מכתביו אל אהרנפרייז מאותה העת לוקים בעילגות לשון בלתי מצויה בחליפת איגרות, ולו אישיות ביותר, של סופר עברי בזמן כלשהו: חילופי לשון זכר ונקבה, יחיד ורבים, שיבושים שעל גבול אפזיה (מעברים בלתי מוסברים משפה פרדיגמטית לסינטגמטית) וקישוטים חנוקים של אובדן יכולת הבעה. ניתוח לשוני מדוקדק של מכתבים אלה עשוי לחשוף צדדים אישיותיים נסתרים ומעוררי תמיהה בדמותו של ברדיצ'בסקי.

די! חפץ אנוכי לשאוף רוח צח, חפץ אנוכי לשכוח בעל כורחי עולמנו ומלואו ואת חללו, חפץ אנוכי עוזב אתכם, או יותר טוב אותך, כי טהון אינו מסוכן לי כמוך – אתה בהרוח המחיה אותך פועל עלי פעולה עזה, אתה תעוררני לעשות, לכתוב, ואנוכי חפץ ללמוד, לדעת, והתורה רבה, רבה עד מאוד, והנני כרבי עקיבא מבפנים וכבן-זומא מבחוץ – וטהון החושב מושכני לאוהלה של תורה או על כל פנים לקרן זויתה –⁴⁶

אפשר רק לשער מה הרגיש אהרנפרייז כשקרא את הדברים על 'טהון החושב'. כמה רחוק תיאור זה של ברדיצ'בסקי מן הרושם המקובל שהוטבע בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית על ה'גרעין קשה' של חבורה מרדנית שאך זה נוסדה. הצד העובדתי של דרך ה'התגבשותו' של גרעין זה אינו צריך ניחוש. ביומנו הרטרופסקטיבי והנרקסיסטי כלשהו, מזרח ומערב, סיפר אהרנפרייז גם הוא על אותם ימים היסטוריים של מפנה בחיי הסופרים הצעירים בברלין.⁴⁷ כברודא העמיד גם הוא במרכז את פעילות האגודות היהודיות הרבות שצמחו בעיר באותן השנים וביניהן האגודה 'ישראל הצעיר', שאליה הצטרפו רעיו מילדות: ברודא, טהון ונימרק.

החבורה טיפחה כבר בימים הראשונים לשהייתה בברלין תפיסה ציונית שהייתה המשך לפעילותם של החברים בלבוב, ושעיקר עניינה, על פי אהרנפרייז, היה מחשבה מדינית הרצליאנית ולא הגות פילוסופית יהודית או פעילות ספרותית. על פי הפרטים המרובים שהביא כאסמכתא לכך נראית עדותו מהימנה,⁴⁸ מה גם שהיא נתמכת על ידי עדותו של ברודא, שהיה רחוק כל כך מעיסוק זה, ובוודאי

46 אבנר הולצמן, מחקרים ותעודות, שם, עמ' 57. ראו מובאה דומה ממכתב אל דרויאנוב (16 ביוני 1893): 'ה' אהרנפרייז הוא איש נכבד. אינו עמקן אבל יש בו מעין הכללות. דברך, דרשן, ויש לו נשמת אגיטטור. והוא עושה הרבה בדבר רעיון הלאומי שעדיין זר הוא לרוחי ולמבטי. אבל בנקודת הספרות העברית, אשר החלה לקחת עוד הפעם את לבבי, נתאחד'. ראו הולצמן, הכרת פנים, שם, עמ' 119). והולצמן כתב: 'כבר מראשית היכרותם הסתייג ברדיצ'בסקי מצדדים מסוימים באישיותו ובהשקפותיו של אהרנפרייז ובייחוד מעסקנותו הציונית הנלהבת' (שם). ואני סבור כי הסתייג בייחוד מעצם הכישרון לעסקנות שאין עמה עמקות, מה שהבחין בו ידיד נעוריו ברודא.

47 יומנו נכתב בשוודית ותורגם לעברית: מרדכי אהרנפרייז, בין מזרח למערב (תרגם מ' גיורא), תל-אביב: עם עובד, תשי"ג. סיכום ממצה על דמותו ראו במבוא של הולצמן לספר המסות המכונסות: מרדכי אהרנפרייז, לאן? מסות ספרותיות, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ח. הוא מתואר שם כמי ש'פעל לצדו של מ"ב בתכנון "מהפכת הצעירים" הספרותית ואתו ניהל, כפובליציסט וכמבקר, את הוויכוח המפורסם נגד תפישותיו היהודיות המגבילות של אחד-העם'. הספר, לפי הצהרת בעל המבוא, 'בא לשרטט את דיוקנו של מרדכי אהרנפרייז כאחד מחלוצי הספרות העברית החדשה' (שם, עמ' 7-9).

48 לאן? מסות ספרותיות, שם, עמ' 48-49.

לא ראה את עצמו בערוב ימיו כבעל הישגים בפעילות ציונית דווקא. בפרק 'חוגנו הספרותי העברי' כתב אמנם אהרנפרייז על 'תנועה ספרותית חדשה', וייחס את התעוררותה לפעילותו של אפרים פריש,⁴⁹ אולם עיקר הפעילות של אותה התנועה הסתכם, לפי דיווחו, בניסיונות נערוות להתחכך בסופרים יהודים גרמנים גדולי שם כגאורג הירשפלד, מוריץ היימן והרמן זודרמן. באופן מעורפל מאוד הזכיר כי בברלין באותה השנה, 1893, 'באתי לראשונה במגע עם אחד-העם, מגע שהביא לידידות פורה במשך כל ימי חיינו'.⁵⁰ פורה למי? האם לאהרנפרייז, שכתב במהלך חמש השנים הבאות רק מסה אחת

לשנה בענייני הספרות העברית והכללית ואף לא יצירה ספרותית אחת, או שמא לאחד-העם, שבלא השראתה הפורייה של הידידות עם אהרנפרייז הייתה יצירתו המסאית הולכת ומידלדלת חס וחלילה? וכך תיאר אהרנפרייז את אותו ה'מגע' עם אחד-העם, שהוליד את 'הידידות הפורה' ביניהם:

בסתיו 1893 בדרך בשובו מארץ-ישראל לאודיסה, שהה אחד-העם בברלין, ואנו הזמנו אותו להיות אורחו של 'ישראל הצעיר', בחגיגתו השנתית. בתפקידי כיושב-ראש המסיבה בירכתיו כמנהיגנו צלול-המבט, שעניי כולנו נשואות אליו ביראת-כבוד ובאמון. תשובתו הקצרה והאפיינית היתה צנועה ומסתייגת. הוא כאילו הטיל עלינו הצעירים את האחריות לעתיד. הוא אמר: 'אל תצפו לשום דבר מאתנו, הזקנים. אנחנו נוטים להתאכזב וממהרים להתעייף. אנו תולים את התקוות בכם. צעירים אתם ומלאים אמונה ובטחון-עצמי. יש בכם הכוח לאוץ קדימה. אולי זהו בדיוק מה שנדרש', סיים בנעימת-לואי של לגלוג כלשהו בקולו.⁵¹

גם בפרספקטיבה מאוחרת אין לקבל את החשיבות המופלגת והמגוחכת שייחס

49 לאן? מסות ספרותיות, שם, עמ' 49.

50 לאן? מסות ספרותיות, שם, עמ' 51.

51 לאן? מסות ספרותיות, שם, שם.

אהרנפרייז לאירוע פורמלי ואפיזודלי זה. אהרנפרייז, שהטקסט החשוב ביותר שחיבר בחייו הוא נוסח ההזמנה לקונגרס הציוני הראשון בבאזל, תלה בכינוס שולי של חבורת צעירים בברלין ובחילופי דברים פורמליים, ולפי הודאתו שלו גם מביכים לא מעט, ערך של התחלה שלא הייתה ולא נבראה. ההיסטוריוגרפיה העברית הפליאה לעשות בסיפור מעשה זה של ה'מגע' שנוצר בין 'חבורת צעירים' ובין אחד-העם, בפסחה על פרטי סיפור המעשה ובכנותה את האירוע 'הנשף השנתי של "ישראל הצעיר"'. הקורא בן זמננו ידמה בעיניו מסיבת קוקטייל שמשותתפיה מוצגים זה בפני זה, כורתים בריתות וחורשים מזימות – מעין חיים חשאיים הרוחשים ברפובליקה הספרותית העברית – שעוד מעט קט תתחולל בה מהפכה רבתי. אלא שתיאורו של אהרנפרייז מרגיע את קולות הנשף שעוררה ההיסטוריוגרפיה העברית, שהרי צייר את הערב הזה כמסיבה אפרורית: שולחן נכבדים והיושב ראש האורח מסב אליו, קהל סטודנטים צעירים, רובם עלומי שם, שבאו להציץ מתוך סקרנות בפניו של גיבור התרבות אחד-העם, ומצאו עצמם נדונים לשמוע נאום מתחמק ומהתל למחצה על 'התקוות' שתולים בהם 'קני אודסה'. הנטייה לבדות מהיכרויות אגביות כאלה, המתוארות כ'נשפים' זוהרים, 'אירוע ייסוד', הופיעה אצל אהרנפרייז כבר בתיאור הידידות שנוקמה עם ברדיצ'בסקי. לאחר שביסס בתודעת קורא היומן שלו את קשריו הפוריים עם אחד-העם, ותיאר איך 'גילה' – כך, לא פחות ולא יותר – את ביאליק כמשורר לאומי לעתיד לבוא וצפה את התגלותם של שאול טשרניחובסקי וזלמן שניאור, נזכר אהרנפרייז לפתע בשולי אותם גילויים חשובים באיזה 'אחד' נוסף שהכיר באותה העת:

האחד שעמו קשרתי קשרי ידידות קרובים ביותר היה חברי ברדיצ'בסקי, שעמו נפגשתי לראשונה בנשף מנשפי-התלמידים הסואנים באחד מערבי 'ישראל הצעיר' שלנו [...] סולד היה מכל דבר של מהומה. כל מה שהיה מוצק, כל הארצי במובהק, זר היה לטבעו. הוא לא היה בלתי-ידוע לי שעה שפגשתי לראשונה. כתיבתו הנלהבת על הניגוד שבין ההמונים והיחיד עוררה כבר את שימת לבי. עבודה זו היתה רחוקה מהיות יצירת-מופת מבחינה ספרותית. חסרת-צורה היתה, כבדה ביותר ילדותית לפרקים.⁵²

52 לאן? מסות ספרותיות, שם, עמ' 52-53. עמ' 52 ביומן הוא מן התמוהים והמשעשעים בו. במין שחזור מגוחך של תפארת העבר המפוקפקת שלו כמבקר ספרותי ייחס לעצמו אהרנפרייז את גילוי של כל דור התחיה בספרות העברית. משעשעת במיוחד הטעות שלפיה הוא 'גילה' את חשיבותו של ביאליק בשנת 1897 על פי קובץ שנדפס רק בשנת 1902. לגרסתו סקירותיו החודשיות בהשלח הן שקבעו את הפרוגנוזות למה שעתיד להתרחש בספרות העברית עד סוף המאה התשע-עשרה. לאמיתו של דבר, בכרך הראשון של השלח פרסומיו מועטים ביותר

גרסתו היהירה מאשרת את מה שידוע לנו מיומנו של ברודא, כי שנת 1893 הייתה שנה של היכרויות רופפות, קצתן היכרויות של ראייה בלבד, בין ארבעת הרעים מלבוב (אהרנפרייז, טהון, ברודא ונימרק) ובין ברדיצ'בסקי, והטענה כי הייתה זו שנת ייסודה של קבוצה ספרותית – במובן הסוציו-ספרותי שאנחנו תופסים את המושג הזה – היא טענה שאין לה על מה לסמוך. אפילו ביומן, המבקש להיעשות ל'טקסט מיתולוגי', ומתוך כך הוא שופע 'זיכרונות' על 'עבר' מפואר שמעולם לא היה לו הווה עובדתי, ושוב ביקש אהרנפרייז להמציא את עצמו כמבקר בה"א הידיעה של שני העשורים האחרונים במאה התשע-עשרה, לא הושמעה טענה על ייסוד חבורה ספרותית. ההפך – הרושם המתקבל הוא כי ההתראויות של הארבעה היו מקריות ביותר, וכי כל אחד מחברי ה'גרעין הקשה' הסתגר איש בקרן זוית שלו והכשיר עצמו למה שבאמת ייעשה לעתיד לבוא: אהרנפרייז עסקן ציוני, טהון מטיף בקהילת קרקוב, נימרק רב בקהילה הסמוכה לפראג, ברודא רב בקהילת הנאורים בסטניסלב ואחר כך בלודז', וברדיצ'בסקי – מתלבט נצחי בזהותו התרבותית-הלאומית ושוגה בחלום המהפכה בספרות: תחילה הגרמנית ואחר כך העברית. אמנם במכתב ששלח מברלין בשלהי אותה השנה אל אחד-העם פרש ברדיצ'בסקי את תקוותיו להוצאת עיתון חדש בידי אחד-העם, 'כי אנוכי ככל צעירינו המרגישים צורך היות אורגן נכון וקים שיהיה כלי-מבטה למחשבותנו ולעבודתנו', אך בנימוקיו ובלשונו אין משתקפת אישיות של מנהיג חבורה ספרותית המתכנן 'מהפכה ספרותית'.⁵³

מהשוואת היומנים זה לזה ומהצלבתם עם האיגרות עולה כי איש מהשלושה לא תפס עצמו כחבר בקבוצה מהפכנית ומורדת, וודאי שאיש לא סבר כי ברדיצ'בסקי, שכבר השתקע בספריית מכון פייטל היינה, הוא המתאים להנהיג קבוצה כזו. החבורה ה'מורדת' (במה? במי?) שאפה לכל היותר להרחיב את עניינה בלימודי

53 ולא היה לו שם מדור קבוע. לאורך הפרק כולו ניכרת הנטייה לערבב בין אירועי 1893 לאירועי 1897, נטייה שאנו מוצאים גם ברטוריקה ההיסטוריוגרפית אחריו. המכתב נכתב ב-27 בדצמבר 1893. ראו יוסף אורן, אגרות ופשרן, שם, עמ' 78. הממואר של אחד-העם באשר לאותם ימים, שאורן הביאו כאסמכתא לייסוד חבורת 'צעירים', מאשר את הנטען כאן; אחד-העם כתב: 'נזכרתי בחבורה הנעימה של צעירים מלומדים, שהיו אז בברלין בביה"מ ללימודי היהדות, ושהם הנעימו לי שם את חיי הבדידות בארץ נכריה' (אורן, על פי אחד-העם, כתבים, עמ' תפח). כמה שונה התיאור הזה מחבורת הסער והפרץ שמתארת ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית. אני מסכים לחלוטין עם אורן כי ה'פגישה' של ה'צעירים' עם אחד-העם – 'רושמי תולדותיה של הספרות העברית לא יכולים היו לספר עליה'. ואולם אני דוחה מכול וכול את הטענה כי חילופי האיגרות בין אחד-העם לברדיצ'בסקי מעידים על משהו לבד מקיומה של פגישה כזו – ובוודאי אין הם מאשרים את אגדת הייסוד של ה'צעירים'. ראו אורן, שם, עמ' 43.

היהדות ובספרות העברית החדשה ולהעמיק את הבנתה בתרבות אירופה, שהכירה באוניברסיטת ברלין – עניין שלשמו הגיעו לעיר זו לפני שידעו על תכניתו של ברדיצ'בסקי להגיע אליה. גם לאחר ההיכרות עמו ביקשו לקבל אישור לכוונתם להיעשות בעתיד לחבורה ספרותית באמצעות השגחתו המעודדת של אחד-העם, שהיה, אם לנקוט לשון המעטה, בלתי נלהב לכך.

שנת 1893 היא אפוא השנה שבה פגש ברדיצ'בסקי בחוג של אינטלקטואלים יהודים ממזרח אירופה טיפוס מיוחד של צעירים המשתתפים באותו אקלים דעות, צעירים שנקבצו לברלין ללמוד את מדעי היהדות, להכשיר את עצמם לרבנות ב'רוח מתקדמת', ומתוך שנפתחו למדעי הרוח הכלליים באוניברסיטת ברלין גילו עניין גם באפשרות לשלב את הישגי המחשבה האירופית בתרבות העברית החדשה (ולא בהכרח בספרותה). כוונה זו כשלעצמה נתפסה בעיני כל אחד מהם באופן שונה, וניתן לתארה על גבי קו רצף שקצהו האחד אורתודוקסיות מסורתית (ברודא) וקצהו האחר ציונות הרצליאנית (אהרנפרייז באותה העת). כל אחד מאנשי החבורה העיד בדרך זו או אחרת על זיקתו הרופפת לספרות העברית,⁵⁴ ואיש מהם לא הצטיין באותה תכונה אוונגרדית הכרחית של פרישה-מורדת ממסורת אסתטית-אקדמית, ממסד אופרטיבי קיים ומאסטרטגיות פואטיות קנוניות לשם פתיחתו של מה שקרוי 'מהלך ספרותי חדש'.⁵⁵

הפנייה אל אחד-העם, אישיות ייצוגית כל כך למרכו ההגמוני של אודסה, היא מעשה מהופך לפרישה כזאת, שהיא תנאי הכרחי לסימונה של תנועת אוונגרד מורדת ומהפכנית, והיא זאת שהאקולוגיה של הספרות רואה כשלב מעבר מ'התפלגות סימטרית' ל'התפלגות משלימה'. בהיעדר עמדה משותפת מובלעת לחבורה זו,

54 עדות לכך, הנראית מוסמכת, מצויה ביומנו של אהרנפרייז, בין מזרח למערב. לדבריו הציג לפני משה שטיינשניידר, ביבליוגרף שקנה לו מעמד של חוקר חשוב בזכות קטלוג כתבי היד היהודיים שבספריית בודליאנה, ואשר משרתו המרכזית הייתה במכון 'פייטל היינה', את תכניתו (הבלתי מוגשמת) 'לכתוב סקירה בת כרך אחד על הספרות העברית ממנדלסון עד היום' בהוצאת הספרים 'תושיה' בוורשה – שטיינשניידר הרים את ידיו במחאה: "שטויות!", קרא בזעף, אין ספרות כזאת, ואין על מה לכתוב!". ואחר כך שאל: 'היודע אתה אנגלית? אתה יכול ללמדה בששים שעות, וזה יביא לך יותר תועלת מפרסום תולדות הספרות העברית החדשה'. אהרנפרייז, שם, עמ' 40. מכון 'פייטל היינה' הוא כאמור בית הספר הגבוה שבו בחרו ללמוד מלטר ופוזננסקי, ושגם ברדיצ'בסקי ביקר בו כדי לפגוש בשטיינשניידר, המורה הביבליוגרף הנערץ עליו. ללמדך כי בתודעת הדור עדיין הייתה הספרות העברית החדשה בשולי הקורפוס היהודי שיש להנחיל לדורות הבאים. המשכה של אלה הקרויים 'צעירים' לספרות העברית הייתה בגדר תחושה זו – ועתידם כחוקרי מקצועות 'חכמת ישראל' יוכיח!

55 מהלך זה נעשה כמחטף בידי בריינין עם הקמת ירחונו ממזרח וממערב ובתהליך של הצמחת הריאליזם הנטורליסטי של בן-אביגדור. ה'צעירים', למעט ברדיצ'בסקי, כידוע לא נטלו בו חלק מן הטעם הפשוט: איש מהם לא היה סופר.

בהיעדר מניפסט גלוי ובהיעדר מעשה ארגוני מובהק של ייסודה, כל אותו דיבור היסטוריוגרפי על חבורת 'צעירים' הרוקמת תכניות בברלין בשנת 1893 הוא המצאה שאין לה יסוד היסטורי.⁵⁶

אפשר לסכם את התופעה הזו של צעירי ברלין באופן הזהיר והאבולוציוני שבו בחרה צפורה כגן, או באפיון סוציולוגי רחב המופיע בתיאורו של ההיסטוריון שמואל פיינר: כמעשה הגירה של דור – צעירים בשנות העשרים המוקדמות לחייהם – ממזרח אירופה למערבה, אליטה אינטלקטואלית שעמדה דווקא בצל השפעתו של אחד-העם והשתתפה בעיצובו של 'האקלים התרבותי שמסביבם', שעיקרו 'פתיחת שערי התרבות העברית לכל התסיסות הרוחניות של הזמן החדש'.⁵⁷

**בְּנֵי־בְּעָרְבַּ יוֹם בְּאִישׁוֹן לִילָה וְאַפְלָה? – הַשָּׁנָה הַשְּׁנִייה (1897):
כיצד נפגשים ה'צעירים'?**

ארבע השנים שבין 1893 ל-1897 אין בהן ולא כלום כדי ללמד על התפתחות נוספת בפרשייה זו של חבורת 'צעירים' מברלין ויחסם לברדיצ'בסקי ולאחד-העם. כולם, כולל ברדיצ'בסקי, השלימו את לימודיהם האקדמיים ונפוצו לכל חלקי אירופה ממזרח וממערב.

למרבה האירוניה דווקא התפוררות החבורה היא הצורה האותנטית של הגשמתו האידאולוגית של דור צעיר זה, שבניו נעשו, כל אחד בדרכו ובמקום מושבו, לסוכני

56 הטענה של אורן, כי העובדה שפרישמן כתב אל ברדיצ'בסקי ביוני 1893 שאהרנפרייז סיפר לו על הכוונה שלו ושל ברדיצ'בסקי לייסד יחד כתב עת היא הוכחה לכך שה'צעירים' היו ידועים בכל חוגי הספרות של אותם הימים, היא טענה מופרכת מעצם המקור שעליו היא נסמכת. לפי טענה זו כל שיחה וכל הגיג שנלחש בין שני הרעים הללו (אהרנפרייז וברדיצ'בסקי) נעשה לידעיה כלל-אירופית. ראו אורן, אגרות ופשרן, שם, עמ' 42.

57 ציפורה כגן, 'מיכה יוסף ברדיצ'בסקי – דוד נימארק, י"ח אגרות (1897-1899)', בתוך: א' הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, ד, חולון תש"ן, עמ' 52-53. גישתה האבולוציוניסטית של כגן ניכרת לכל אורך מאמרה המפורט, המשקף טון וגישה שנלמדו משיעוריו של מוכה שמעון הלקין, שלימים ערכה את שיחותיו על הספרות העברית החדשה. אני נוטה להניח כי החינוך לאבולוציוניזם היסטוריוגרפי מבית מדרשו של הלקין הוא שבלם גם את חלחולו ה'דרמטי' של סיפור 'מרד הצעירים' להיסטוריוגרפיה החדשה בגרסאותיהם של שקד ומירון. פיינר פרש בהרחבה את התופעה הסוציולוגית המנטלית הזו של הגירת האינטלקטואלים היהודים מן המזרח והמערב, ומנה כמה מן המוכרים כ'צעירים', אך הוסיף עליהם כמתבקש מתיאורה של תופעה רחבה זו דמויות כיוסף קלוזנר ושמעון ברנפלד, שלא היו קשורים למה שהוא עצמו קרא 'המהלך החדש' של ה'צעירים' בספרות העברית בשלהי המאה. על אהרנפרייז הצביע פיינר דווקא כעל ממשיך קו המחשבה של אחד-העם ולא כעל מורד בו. ראו: שמואל פיינר, "כיוונק הנושך שדי אמז": פוסט-השכלה בקץ המאה ה-19, 'י' קפלן (עורך), שלהי מאות קיצם של עידנים, ירושלים תשס"ה, עמ' 258-261, 269-272. המאמר נדפס לראשונה: אלפיים, 21 (2000), עמ' 59-94.

האידיאולוגיה של היהדות ברוח הזמן החדש. פעילותם משקפת, כנאמר, את העניין העמוק שלהם בפונקציות קהילתיות מסורתיות (רבנים ומטיפים) או כמלומדים במקצועות היהדות – אך לא כאנשי ספרות דוגמת הצעירים שבמרכז הספרותי בוורשה (ראובן בריינין, פרישמון, בן-אביגדור ואנשי 'אחיאסף'), שהם האחראים בפועל לפתיחת המהלך הריאליסטי-הנטורליסטי החדש בספרות העברית.⁵⁸

בשנת 1897 כבר שהה ברדיצ'בסקי בברלין, ולהלכה רק בשנה זו החל לשמוע באופן שיטתי הרצאות ב'בית המדרש הגבוה למדעי היהדות'. למעשה היה עסוק בעיקר בהכנת עבודת הדוקטור שלו לדפוס, וכבר ידע כי עיקר קיומו הכלכלי יהיה מן השכר שיקבל מפטרוננו אחד-העם לאחר שהסכים להיות מזכיר מערכת השלח בברלין.⁵⁹ אהרנפרייז כבר היה נתון באותה השנה לעסקנותו הציונית, לאחר שקיבל את תוארו האקדמי באוניברסיטת ארלנגן (1895). טהון סיים גם הוא את לימודיו בשנת 1895 באוניברסיטת ברלין, ואף שהיה מעורב בפעילות להכנת הקונגרס הציוני הראשון, עבר בשנת 1897 לקרקוב ושימש שם כמטיף ב'היכל הנאורים'. נימרק סיים את לימודיו באוניברסיטה בשנת 1896 ועבר להתגורר בראקוניץ (הסמוכה לפראג) ושהה שם עד 1904. הוא שב לברלין לקריאתו של אחד-העם לערוך את האנציקלופדיה 'אוצר היהדות', תכנית שלא יצאה אל הפועל, ולאחר מכן היגר לסינסינטי שבארצות הברית כדי לכהן שם כפרופסור לפילוסופיה בבית המדרש הרפורמי לרבנים. מסלול דומה עבר צבי מלטר, שהעדיף לכתחילה את לימודי המכון המדעי 'פייטל היינה', היה תלמידו של משה שטיינשניידר, ובשנת 1899 הגיע לבית המדרש הרפורמי לרבנים שבסינסינטי כדי לשמש רב בקהילה זו ופרופסור לתרבות מוסלמית ופילוסופיה יהודית בימי הביניים.⁶⁰ שמואל אברהם פוזנסקי, הנזכר כמקורב ל'צעירים', ושהיה אף הוא תלמידו של שטיינשניידר במכון המדעי 'פייטל היינה', עבר בשנת 1894 להיידלברג, ובשנת 1897 נתמנה למטיף בבתי כנסת מהזרם החדש-הנאור בוורשה.

נמצא אפוא כי בשנה המכריעה, אשר בה נפתח הפולמוס הידוע עם הופעתו של השלח הברלינאי בשנת 1896, כבר התפזרה החבורה לכל רוח, וברדיצ'בסקי עצמו

58 זוהי הצורה הטיפוסית של סגמנטציה חברתית שעליה מצביע בייטסון בחברות בלתי סציוניות (בלתי מהפכניות ושמרניות מעיקרון). כלומר הקטע הנפרד מחברת האם ממלא תפקיד מיסיונרי שלה ומשכפל אותה במקום אחר. ראו על סגמנטציה מיסיונרית לעיל, בפרק השני בחיבור זה.
59 ראו ביוגרפיה ליטרריה בלוח יעיל ומפורט עד לחודשים בנספח לספרו של הולצמן, אל הקרע שבלב, שם, עמ' 304-305.

60 מלטר היה בין החולקים הגדולים על דרכו של ברדיצ'בסקי, ושויך ל'צעירים' רק מכוחה של הידידות ביניהם. ניתוח מדוקדק של יחסיו עם ברדיצ'בסקי ראו יעקב קבקוב, 'מי"ב ברדיצ'בסקי וצבי מלטר: פרשת יחסים וצורר מכתבים', א' הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, ז, חולון: תשנ"ו, עמ' 131-140.

היה שותף בעבודת המזכירות של כתב העת. הוא אמנם הביע מורת רוח מכתב המניפסט שפרסם אחד-העם בפתח החוברת הראשונה, אך לא הייתה זו בשום אופן עמדה של חבורה ספרותית מאורגנת.⁶¹ זאת ועוד, עצם התופעה של לימודי צעירים ממזרח אירופה במוסדות המתקדמים בברלין הלכה והצטמצמה באותה העת בשל הגירה למרכזים של מדעי היהדות בארצות הברית, ולפיכך קשה להניח שברדיצ'בסקי היה יכול לחלום על 'גל שני' של תומכים שיקום בעיר זו, מה גם שההכנות הקדחתניות לקונגרס הציוני הראשון הממשמש ובא נטלו מעוקצה הדרמטי האפשרי של הופעתו שלו המחודשת בברלין. לא ייפלא אפוא כי את רוח הזמן הברלינאית החדשה תפס ברדיצ'בסקי עצמו כמשב חולף, בלתי יציב, וכלל לא כרוח מהפכה צעירה. את הרגשתו זו ביטא בחוברת הראשונה של השלח, שבה נדפס גם מאמרו הפרוגרמטי של אחד-העם. כלום לא ידע מזכירו של השלח את תוכנו של המניפסט הזה? ובכל זאת הוא כתב במדורו 'לרוח היום' 'בתור "מזרחי" היושב במערבא', והכותב 'על עולם היהודים והיהדות בארצות המערב: בחיים ובספרות, במלאכת מחשבת ובחכמת ישראל', בלא כל אותה מהפכנות ומרדנות המיוחסת לצעירים יושבי מערבא. ברפלקסיה בת זמנה תיאר 'מנהיג' החבורה אקלים דעות מדאיג של 'עבודת פנימית' של 'אחינו שבמערב', שקנו את חירותם החיצונית במחיר תרבותם הלאומית.⁶² מאמרו הראשון של ברדיצ'בסקי בהשלח במדורו 'לרוח היום' הוא במובהק מאמר ברוח אחד-העם. גם אם ההצעה הבאה בסיומו להתבונן מחדש בכל אוצרות הגניוס היהודי ובעיקר בחלקיו החבויים – בתחום האמנות הפלסטית: אורי לסר, היינריך זייטרס, לודוויג קנוויס והפסלים בגס ומרק אנטוקולסקי – נראית חדשנית, אין היא מנוגדת משום בחינה לתפיסתו של אחד-העם.⁶³

ברור כי בחודשי הפרסום של שתי החוברות הראשונות של השלח, לא התקיימה ברקען כל פעילות מאורגנת לחצי או לרביע של חבורה ספרותית מרדנית, וודאי שלא הופעלה אסטרטגיה מרדנית מכל סוג שהוא, מן הטעם הפשוט שהחבורה שבה מדובר התפזרה ולא קיימה שום צורה מיוחדת של חיים ספרותיים קולקטיביים, שהם הכרח לקיומו של אוונגרד ספרותי ואמנותי. בהיעדר פעילות כזו לא נותר לה

61 אחד-העם, 'תעודת "השלוח"', השלח, א, א (ברלין, חשון תרנ"ז), עמ' 1-6; מ"י ברדיצ'בסקי, "על פרשת דרכים" מכתב גלוי אל אחד-העם, שם, א, ב (ברלין, כסלו תרנ"ז), עמ' 154-159.

62 'לרוח היום', השלח, א, ב (ברלין, כסלו תרנ"ז), עמ' 96-100.

63 מאלפת מבחינה זו הרוויזיה שערך הולצמן בעמדתו שלו לגבי המהפכנות שנתגלתה באותה שנה. ראו הפרק 'מהפכה ספרותית', א' הולצמן, מלאכת מחשבת: תחיית האומה, הספרות העברית לנוכח האמנות הפלסטית, חיפה ותל-אביב: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן, תשנ"ט, עמ' 31-37, 56-59. בפרק זה נפרש הרקע המדויק להיכרות החדשה של ברדיצ'בסקי עם אמנים יהודים, בעיקר בביקוריו בתערוכות ובמוזאוני בברלין.

להיסטוריוגרפיה של הספרות העברית אלא להיתלות בכוונת היחיד של ברדיצ'בסקי להקים את הוצאת הספרים 'התחיה'. היוזמה ה'מרדנית' הזו ננקטה לאחר שפרסם בהש'לח את המכתב הגלוי לאחד-העם, ולאחר שזה העביר את המערכת לרוסיה. לכתחילה ראה אחד-העם בהש'לח בברלין מעין ידא אריכתא שהקים ממשכנו ההגמוני באודסה אל אותם 'צעירים חביבים שהנעימו את שהותו בעיר הזרה' ברלין, הטרטופיה של 'מרפסת' עיתונאית שממנה ביקש לנהל את תעמולתו בקרב האינטלקטואלים הצעירים והנבוכים כדי שישובו מדעתם המשובשת אל המרכז האודסאי השפוי.⁶⁴

התפזרות החבורה בשנים 1896-1897 שיקפה מצב כללי במרכז זה של לימודי היהדות, ולפיכך לא היה צורך בשלוחת 'מרפסת' כזו, באין קהל לנאום אליו. גם את נסיעתו של ברדיצ'בסקי אל בית רעו אהרנפרייז בדיאקובר שבקרוואטיה יש לראות כחלק מההתפוררות של החלופה הברלינאית. מי שרואה בניסיון לייסד את 'התחיה' עדות לקיומם של ה'צעירים', דומה למי שמבקש לראות בצוואת הנפטר עדות להמשך חייו המשפחתיים. בקול הקורא של הוצאת 'התחיה' חוזר ונשנה הביטוי שהכעיס כל כך את אחד-העם, 'צורך': 'צרכים רוחניים', 'ספרותנו הלאומית צריכה לשמש בבואה נאמנה של נשמת כל עמנו', 'צריך להיות גם יהודי', 'צרכים לאומיים וכלכליים'. אבל עיקר העניין לא נזכר: מי הם הגייסות של הסופרים העברים שיצאו למלא את הצורך הזה? אלה שהתגייסו לא היו מעיקרא, כהבחנתו של אחד-העם, אנשי ספרות, 'כי על כן לא נשאר לי אלא להשיא להם "עצה טובה": שיבואו באמת ויראונו את יכולתם בפועל, שיעשו איזו פעולה ממשית על פי דרכם אשר נוכל ללמוד ממנה "לאן" פניהם מועדות ובמה כוחם גדול'.⁶⁵

64 כל מערכת הגמונית מקיימת הטרטופיה של 'בניין שלטוני', 'חדרי שלטון ומסדרונותיו' שהפרפורמטיביות שלהם 'לוחשת' וקונספירטיבית. ממבנה זה היא שולחת הטרטופיה של 'מרפסת', ששם היא עורכת תצוגות קולניות של טקסים בפני נתינים ממשיים או פוטנציאליים. בהגמוניות פוליטיות ומדיניות – דמוקרטיה כטוטליטריות – הארכיטקטורה השלטונית הזו היא קונקרטיה: המרפסות הידועות הן זו של המוזוליאום במוסקבה, של האפיפיור בוותיקן, של קסטרו בהוואנה, של צ'אושסקו בבוקרשט, המדשאה בבית הלבן, כיכר רבין בתל-אביב או המרפסת שבכיכר ציון בירושלים בהפגנות הימין. הפרפורמטיביות של המרפסת היא ווקאלית גבוהה-מניפסטית, היא מקום התצוגה של השליטה, אך גם מקום התצוגה של התמוטטותה, כמו בתליית מוסוליני במילנו או הדחת צ'אושסקו בבוקרשט. במערכות תרבותיות הפועלות לכתחילה במרחבים הטרטופיים-מטפוריים יש לכתבי עת, אף כי לא לכולם, תפקיד דומה של פרפורמטיביות ווקאלית גבוהה. המחשבה על הטרטופיה ספרותית היא צורה מובהקת של חשיבה פונקציונלית על התנהלות של פרטים ב'גומחה ספרותית' ספציפית.

65 אחד-העם, 'מהפכה ספרותית', הש'לח, ב, ה (אב תרנ"ז). 'לאן' – רמז למאמרו של מ' אהרנפרייז, הש'לח, א, ו (ברלין, אדר ב תרנ"ז), עמ' 489-503. מ"י ברדיצ'בסקי, 'על פרשת דרכים: מכתב גלוי אל אחד-העם', הש'לח, א, ב (ברלין, כסלו תרנ"ז), עמ' 154-159. אחד-העם, 'צורך ויכולת',

הקריאה למהפכה נראתה לאחד-העם כמהומה על לא מאומה, כאיום סרק, עד כדי כך שכבר בברלין סבר כי ראוי דווקא לעודד את המתופפים על חזם ולאפשר למאמרי הביקורת שלהם המופנים כלפיו להידפס בירחונו. אופיינית היא הערת העורך שרשם בשולי מאמרו של טהון: 'אע"פ שבעיקר הדבר כבר השבתי בחוברת הקודמת על טענות דומות לאלו שבמאמר זה, בכל זאת אחשוב, כי יש תועלת בדבר, לשמוע דברי "צעירי הדור" בצורות שונות ומצדדים שונים, לפי שעל פיהם נלמוד להכיר הלך רוחם של הצעירים הלאומיים בארצות המערב'.⁶⁶ בהערה זו, כמו בתשובתו לברדיצ'בסקי, 'צורך ויכולת', ניכר כי לא חש באיום של ממש מצד חבורה ספרותית לוחמנית, אלא בהלך רוח אקסצנטרי, ושהוא התיר לעצמו מתוך תחושה פטרונית למדיי לגוון בטקסטים כאלה את דפי ירחונו. מאחר שלא חש מאוים מידי ה'מהפכנות' שבהלך רוח זה שב והזמין את אותם הכותבים להשתתף בהש'לח, וכך נדפסה מסתו של טהון 'ספרות לאומית!' בחוברת ד, ומאמרו של אהרנפרייז 'לאן?' נדפס בחוברת ו.

הוויכוח בין ברדיצ'בסקי לאחד-העם היכה אפוא הדים בחוג מקורביו של ברדיצ'בסקי, וקיבל 'קול' בכרך הראשון של הש'לח, בלא שנלווה לו שום אירוע של ממש ברפובליקה הספרותית. איש לא זכה לעמדה ספרותית, ומעמדו של איש לא נפגע בעטיו. דווקא משום כך מובנת התשוקה של ברדיצ'בסקי לחולל אירוע כזה ממקום מושבו המרוחק בבית ידידו אהרנפרייז בדיאקובר, מקום שממנו נשקפו לו בברירות יתר ארבע שנות הקמילה של הנבטים הצעירים מימי ברלין. הקול הקורא של 'התחיה' הוא צוואת שכיב מרע של ימי 1893. זהו ניסיון לחולל 'מהפכה של נייר' – ייסוד הוצאה במתכונת 'הספריות האוניברסליות המורחבות בגרמניה', בלי שתהיה מערכת ספרותית חיה ופועלת שתקיים אותה. מחלום נפל זה, שקיומו הווירטואלי נשם את שאיפותיו ונשיפותיו העזות רק בדפי איגרות ברדיצ'בסקי לרעיו מימי ברלין 1893 (שאמורים היו להיות בעלי המניות בהוצאה), נרקם סיפור סוציו-היסטורי על מהפכה ספרותית של חבורה שלא הייתה קיימת עוד, ושהייתה לה הוצאה שמעולם לא באה לאוויר העולם. מובן שהמרכיבים כשלעצמם – לו הגיעו לכלל קיום ממשי – היו עשויים לחולל מהפכה. לו הגיעו: לו היו סופרים של ממש בחבורה, לו הייתה החבורה בהביטט ספרותי מוגדר שיש בו קהל קוראים מוגדר, לו היו עמדותיה מגובשות פחות או יותר, לו היה מנהיגה מוכשר לבצע מהלך מעשי כלשהו בתחום החיים הכלכליים של ארגון כזה, לו היו מייסדים כתב עת או הוצאה שתהווה ציר לפעולתם – לו היו כל אלה מתגשמים, אפשר שהיה טעם לדבר על 'מהפכת הצעירים'.

הש'לח, א, ג (ברלין טבת תרנ"ז), עמ' 268-274.

66 יהושע טהון, 'ספרות לאומית!', הש'לח, א, ד (ברלין, שבט תרנ"ז), עמ' 344. המאמר נדפס בשנית: יהושע טהאן, כתבים, ורשה: תושיה 1922, עמ' 11-17.

תנאים אלה לא התמלאו גם בייסודה המאוחר של הוצאת 'צעירים' בשנת 1889. הוצאה זו לא הייתה, כפי שניסחו זאת רבים, מעין גלגול מחודש של 'התחיה', אלא במת יחיד לדברי הגות שלא נמצאו להם אוהדים בממות ספרותיות אחרות. אלה אותם דברי הגות שעליהם סיפר בנו של ברדיצ'בסקי, עמנואל, כי היו 'דברים המרחיקים שאול, ערעוריו המחשבתיים המכוונים ללב שאלת היהדות חסמו לפניו את הדרך; לא נתנו לו להישמע', וברדיצ'בסקי אישר את הדבר במכתב אל "סרקיס: 'ועשיו לא נשאר לי רק המקום הקטן הפנוי בעדי, הנני מסדר עתה מערכה של חוברות חדשות ב'הוצאת צעירים'".⁶⁷ בעשר חוברות אלו, שנתמכו על ידי תורמים למניות שלא נמנו עם חוג מיודעו מימי ברלין (למעט מלטר), לא נדפסו ענייני ספרות – לאלה ייחד ברדיצ'בסקי את הוצאת 'תושיה' בוורשה. הטענה כי הכינוי 'צעירים' הוענק מאוחר יותר לבני החבורה, על שם ההוצאה לאור שייסדו בשנת 1899,⁶⁸ אינה עומדת במבחן הכרונולוגי הפשוט, וגם לא במבחן העובדתי הפשוט – לפי שה'הם' של ימי 1899 אינם ה'הם' של ימי 1897 ובוודאי לא ה'הם' של 1893.

היסטוריוגרפיה כמסורת של מהפכות

תיאור היסטוריוגרפי של מהלכים בספרות אינו יכול לסמוך עצמו רק על איגרות, שהן ביטוי לכוונת כותביהן אך לא בהכרח לנסיבות הסביבתיות שבהן נכתבו. דוגמאות לכך תמצאנה להיסטוריוגרף העברי בשפע: הידועה שבהן היא חילופי האיגרות שבין אביגדור המאירי, יצחק למדן ואברהם שלונסקי, ה'צעירים' של העלייה השלישית, שביקשו להעמיד כתב עת חדש בשם טרפים, כדי שיעשה במה למודרנה של זמנם, ובסופו של דבר הסתפחו להשלח אותה עת – להדים של יעקב רבינוביץ ואשר ברש, סופרי העלייה השנייה.⁶⁹ לפי הדוגמה שניתנה בסיפור המרד של ה'צעירים', מצווים היינו לספר במרד של חבורת

67 ראו הפרק 'הוצאת צעירים', עמנואל בן-גריון, רשות היחיד: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בעשרים שנותיו האחרונות, תל-אביב: רשפים, תש"ם, עמ' 172-175.

68 ראו המובאה בפתח הפרק השלישי 'חבורת הצעירים' אצל יוסף אורן, אגרות ופשרן, שם, עמ' 35. גם הרישא של המשפט הזה: 'ההוצאה התחילה את פרסומיה בהדפסת לקטים ממאמריו של מי"ב', מטעה, לפי שאין כאן 'התחלה' ו'המשך', אלא קורפוס ספרותי אחיד של דברי מחשבה, שאין בינם ובין הוויכוח בהשלח כל קשר. מובן שאת עמדותיו של הכותב ניתן לגייס בדיעבד לרטוריקה ההיסטוריוגרפית על הוויכוח שבין אחד-העם לברדיצ'בסקי.

69 על פרשה זו ראו עוזי שביט, 'חליפת מכתבים שלונסקי-למדן-המאירי, ישראל לוין (עורך), ספר שלונסקי, א: מחקרים על אברהם שלונסקי ויצירתו, תל-אביב: מכון כ"ץ לחקר הספרות העברית, תשמ"א, עמ' 171-234. הרשימה 'פורצים וגודרים' נדפסה על ידי שלונסקי במדור 'הערות וצינונים', הדים ג (אלול תרפ"ב), עמ' 61-62.

'טרפים' ביעקב רבינוביץ ובאשר ברש, רק משום ששלונסקי הדפיס בהדים את המאמר 'פורצים וגודרים', שהוא כעין מכתב גלוי למערכת על תעודתה ה'אמיתית' של המודרנה העברית בארץ ישראל. מעין טענה על מרד מאורגן בממסד ספרותי, שהשכל הישר דוחה אותה, ניתן לייחס גם לסֶדֶן (חבורות א-ה תרפ"ה-תרפ"ח), כתב עת שערך אורי צבי גרינברג, מחברו של המניפסט 'כלפי תשעים ותשעה'⁷⁰ ושהיה מעין במת יחיד בדומה ל'הוצאת צעירים', אף כי 'מרד' כזה התחולל מאוחר יותר, ולא על ידי אצ"ג, בפרישה מאורגנת מאגודת הסופרים שהביאה לייסוד כתב העת כתובים.

שאלה היא לשם מה זקוקה ההיסטוריוגרפיה העברית לסיפור מרד ה'צעירים'? לאיזו טרדה מספק סיפור המהפכה מענה, בשעה שברורה לעין כול דווקא מרכזיותו של חוג אודסה – זה שעדיין עמד בצלו של ה'סבא' מנדלי, ושהיה זירת פעולתם של אחד-העם, ביאליק ושלום עליכם ומקום גילום של טשרניחובסקי ואחרים (וכאן הללו רבים וחשובים), ושבו (וכן בוורשה שבה התעורר באמת 'המהלך החדש') התחוללו המהלכים שקבעו את עתידה של הספרות עברית מראשית המאה העשרים? מבנים של התפלגות סימטרית (schismogenesis) הם הכרח להתפתחות תרבות, כפי שהראו באנתרופולוגיה המודרנית תחילה גרגורי בייטסון ואחר כך אריק גאנס, ואפשר כי סיפור המרד קנה לו שביטה בתודעה ההיסטורית מאוחר יותר, משום שזו ביקשה להכחיש את מרכזיותם של המהלכים של חוג אודסה, ולעורר מחדש שאיפה רדומה לנוע מערבה, להתערות בתרבות שאינה קשורה בלשון ובמסורת של ה'עסיסיות היידי-יהודית' בנוסחה האודסאית. למגמה זו אני משייך את הרמיזה הסרקסטית של ברוך קורצווייל השב לכנות את מי שכוננו בידי שלונסקי 'כנענים' בשם 'עברים צעירים', אף שהכינוי 'כנענים' היה מקובל ורווח בזמנו.⁷¹ את עמדתו של קורצווייל סיכם הביוגרף של יונתן רטוש, יהושע פורת:

מבחינה היסטורית ראה קורצווייל במלחמת ה'עברים הצעירים' ב'תיאוקרטיה', את המשך מלחמת המשכילים בני המאה ה-19 ברבנים. בכך הם מהווים לא יותר מאשר וריאציה ישראלית של תופעה גלותית ותיקה, כשם שאוריאל

70 אורי צבי גרינברג (עורך), סדן, תל-אביב (תרפ"ח).

71 ראו הפרק 'מהותה ומקורותיה של תנועת העברים הצעירים (כנענים)', ברוך קורצווייל, ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה?; ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשכ"ה, עמ' 270-300. במיוחד: 'כאן נפגשת תנועת "העברים הצעירים" עם שאיפות דומות, האופייניות ליחס הדור הצעיר להיסטוריה היהודית, גם במחנות אחרים. המעניין שבדבר, שלכולם אופיינית התעלמות חלקית או מוחלטת ממשקל העבר [...] יש בזה [...] מידה גדושה של הפרזת הערך העצמי וביטול מה שהיה' (שם, עמ' 278).

[רטוש] ואהרן אמיר ממשיכים בשירתם את המשוררים והסופרים שנעו בין מגמות השכלתיות ורומנטיות, כמו יל"ג, ברדיצ'בסקי, ברנר, טשרניחובסקי, הזו, קלצ'קין ושניאור.⁷²

ובלשונו של קורצווייל עצמו: 'שלילת העבר היהודי של אלפיים שנות הגלות לטובת חיוב הארכאי, פנייה אל יסודות מיתם טרום-ישראליים וכנעניים, האופינית ל"כנענים", הושאלה מתוך כתבי ברדיצ'בסקי, שניאור וטשרניחובסקי'.⁷³ בשינונו הטקסי של סיפור 'מרד הצעירים' בברלין בין שנת 1893 לשנת 1899 ביקש קולקטיב גדול של לומדי 'תולדות הספרות העברית' לספק לעצמו איקון של 'אבות עברים' קדומים רומנטיים, שיסמן את המהפכה הצינונית העברית בלב לבה של תחיית הספרות היהודית החדשה, ובטיפוח הטקסיות הספרותית הזו ביקש לסמן גומחה ספרותית אקולוגית שאותה יחקו 'צעירים' נוספים שיחוללו אף הם את המהפכה המקווה. בשפתו של בייטסון נאמר, כי הייתה כאן העמדה מלאכותית של סכיזמוגנסיס סימטרי (לוחמני ומתנגד) בשעה שבפועל כבר התקיים נוהל של שימור ערכים כטקס של חילופי עוצמות במסגרתו של סכיזמוגנסיס משלים. עיקרו של הטקס הזה היה במקום הממשי שהוקצה לברדיצ'בסקי ולצעירי למברג בדפי השלח.

הסיפור ההיסטורי על 'מרד צעירים', שהתעורר כביכול בספרות העברית סמוך לסוף המאה התשע-עשרה, ושפע הדיונים על הוויכוח כביכול בין אחד-העם לברדיצ'בסקי שעמד ברקעו, היה כאמור צורה מובהקת של העמדת פנים של 'התפלגות סימטרית' זה מול זה של מחנות שנעשו למפויסים זה עם זה בטקס של 'התפלגות משלימה' על דפי השלח. כאמור, בחלקו המבואי של חיבור זה על 'אקולוגיה של ספרות' טקסי ההשלמה אינם מבטלים את הסימבוליות של הניציות הראשונית, אלא מביאים אותה לזירה משותפת אשר בה מעניקה הסמכות ההגמונית מקצת כוחה לקבוצה החלשה, בעצם העובדה שהיא מקצה לה מקום במרחב טקסי-סמבולי ופומבי, שהוא המרחב של דפי כתב עת. סיפור המרד לא תרם בדיעבד להבנת השינויים הסגנוניים והתמטיים שהתחוללו בספרות העברית, משום שלכתחילה לא היה יכול לספק הסבר לשינויים הדרמטיים שהעלו את הספרות העברית ממדרגתה הפרובינציאלית המשכילית-הדידקטית אל הישגיה המופתיים, נוסח גנסין למשל,

72 שמה הרשמי של תנועת הכנענים היה 'הוועד לגיבוש הנוער העברי', ורק משנת 1951 כונתה 'מרכז העברים הצעירים' (בהשראת ה'תורכים הצעירים'). המרכז לא הוקם, ובמסורת השיח של אנשי הקבוצה נקראו תמיד 'כנענים'. ראו יהושע פורת, שלח ועט בידו, תל-אביב: כנרת זמורה ביתן, תשמ"ט, עמ' 265-269. באותם עמודים סקר פורת את יחסו של קורצווייל לתנועה ואת עמדתו העקרונית ביחס למקורותיה.

73 ברוך קורצווייל, ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה?, שם, עמ' 288.

בעשורים הראשונים של המאה העשרים. כסיפור מומצא מהווה 'מרד הצעירים' שחזור של חוליה היסטוריוגרפית חסרה בין המיליטנטיות הדוגמטית של ההשכלה, שטענותיה היו דידקטיות לאומיות, לבין האוניברסליות התמטית והסגנונית של הדור שהחל ליצור במפנה המאה (ג' שופמן, א"נ גנסיין, ד' בארון). הסיפור הציע שפה היסטורית שבאמצעותה ניתן לדובב את קפיצת המדרגה הזו, בלי שהדגימה ביצירות ספרותיות (שהרי ה'צעירים' לא היו סופרים) ובלי שפירש כיצד אירע הדבר. זאת לא משום שלא היה מסוגל לעשות כן, שהרי מעולם לא התקיים כישות ספרותית פרפורמטיבית, אלא משום שתלה את סמכותו בהיסטוריוגרפיה מומצאת, שגיבורה הראשי הוא מיתולוגי כל כך כמו ברדיצ'בסקי, ושצבאו מדומיין כל כך כחילם של ה'צעירים' בברלין בשנות השמונים במאה התשע-עשרה.

ההסבר האבולוציוני (ולא הרבולוציוני) למפנה הספרותי העצום של ספרות התחייה נמצא בתיאורים מפורטים של 'אזורי היסוס פואטיים'. הגרסאות המוקדמות והנח[כ]ולות של ביכורי השירים והסיפורים של ביאליק, של גנסיין ושל ברנר מספקים חומרי הסבר עשירים יותר מכל תיאור דרמטי של מהפכה ברפובליקה הספרותית העברית בסוף המאה התשע-עשרה. כתמיד, רגעי החשש וההיסוס מייצרים הסברים מרתקים בהרבה לחילופי סגנון ופואטיקה מאלה שמספק סיפור המהפכה. האפשרות שנדחתה, מה שהודר מתוך הברירה, מאלף יותר מכל מניפסטציה רעשנית המכריזה על בררה פואטית מועדפת. הופעות גדולות כמו הפרוזה של מנדלי בידיש ובעברית, סיפוריו ושיריו של ביאליק או הפרוזה הלירית הגאונית של גנסיין, אינן מקבלות כל מובן בתוך 'הוויכוח החשוב ביותר בספרות העברית' על תעודתה של התרבות היהודית, ומן הבחינה הזו לבדה הוויכוח הזה אינו יכוח מכונן כפי שביקשה ההיסטוריוגרפיה העברית לתארו.

מצד אחר, ואולי חשוב יותר, מתוך שפתו של הוויכוח הזה ומתוך העתקתו אל סיפור היסטורי כביכול נוצרו חלל נפשי ומילון של תחושות שאפשרו לספרות העברית לדבר על סוגיה חשובה (מערביותה של ספרות התחייה) באופן שלא יכלה לעשות בלעדיו. 'מרד הצעירים' הוא צורה של 'העללת ההיסטוריה הספרותית' (an emplotment of history), מונח פורה שטבע היידן וייט, המציין פרוייקט עצום של איתור טרופים פואטיים שבאמצעותם נעשתה ההיסטוריה לגוף שיש לו מסורת היגודית. וייט מצא קשרים עמוקים בין מסורות היסטוריות ופרדיגמות היסטוריות בתולדות האידאות, כמו אלה שמן ההשכלה האירופית, הרומנטיקה והמרקסיזם, ובין הצורות הפואטיות (הטרופים) של היגודן.⁷⁴

74 המחשבה של וייט נולדה על ברכי ה'מדע החדש' של ג'מבטיסטה ויקו (1668-1744), הנרטור הפיגורטיבי של ההיסטוריה. ראו הפרק על תולדות ההיסטוריה כפירוש אלגורי לתמונה הידועה שבפרק הפתיחה לספר: ג' ויקו, המדע החדש (תרגום א' רטהאוז), ירושלים: שלם, תשס"ה,

הוויכוח הידוע הזה והסיפור על 'מרד הצעירים' שלצדו העניקו לקהילה ספרותית צעירה, שביקשה לכונן ספרות לאומית חדשה טרופים מיוחדים של דיבור על 'מסורת של מהפכה' ולסמנו בביטוי אוקסימורוני. ההיסטוריוגרפיה הקולקטיבית הזו, שהיא מבחינות רבות פרוטו-ציונית, אפשרה דיבור לגיטימי על עמדות מהופכות בעניינים עקרוניים שנראה היה תחילה כי ניתן לשוחח עליהן רק בתוך גבולותיה של פרדיגמה מוניסטית, והנה לפתע נתגלתה האפשרות להעמידה בתוך סימטריה פלגנית-מומצאת. 'מסורת המהפכה' עשתה את עצם המחלוקת בעניינים שבנפשה של תרבות לאומית לאפשרית, למתקבלת על הדעת ואפילו לטקסית-קנונית.

אפשר להיזכר בטקסיות לשונית קמאית כזו, שהיא אולי יהודית מובהקת, בזו שנוצרה במחשבה ההלכתית בעידן הזוגות שבתקופת בית שני. ההתנצחויות בין חמשת זוגות התנאים הידועים (נשיא ואב בית הדין), שהידועים בהם הם השניים האחרונים: שמעיה ואבטליון והלל ושמאי,⁷⁵ נעשו למחלוקות פרדיגמטיות שבתוכן נחשבת ההלכה. זו תופעה החוזרת במחלוקות המאוחרות בין אמוראים מסוף המאה הרביעית, אצל אביי ורבא, מחלוקות שנעשו ל'הוויות' עקרוניות של גישות לפסיקה, כלומר לטופוס רטורי שבאמצעותו מבוטא פולמוס בין עמדות המתקבלות כלגיטימיות למרות היחס האנטינומי השורר ביניהן, ולמרות שרק 'מחציתן' תקבלנה מעמד פוסק הלכה למעשה. המחשבה בזוגות והעללתה כמרד היא אפוא צורה של העללה אפקטיבית בעלת מסורת טקסית יהודית שאנו מוצאים במסורת הטקסטואלית של הספרות היהודית בגלים שבים וחוזרים.

בתנאים מסוימים עצם הדיבור על שינוי ערכים נוסח ברדיצ'בסקי ועל החדרת המערב האירופי אל המזרח היהודי היה עלול להתקבל כטרנסגרסיה אלימה כלפי תרבות האם, כהכנסת צלם להיכל, כהתייוונות המחללת את קדושת השפה היהודית וספרותה. קנוניזציה של 'זוגות' חדשים והעללת האירוע המהפכני בטופולוגיה אנטינומיסטית של הסיפור ההיסטורי שהמסמנים שלו הם אחד-העם וברדיצ'בסקי – ובסיפורים אחרים ביאליק וטשרניחובסקי, ש"י עגנון וחיים הזו, א"ב יהושע ועמוס

וכנראה בהשראת המחשבה של מישל פוקו על התבניות הרטריות של אפיסטמות השוררות בשיח של כל תקופה ותקופה. תאוריית הטרופים (Tropology) של וייט ממשיכה מבחינות רבות את מחשבת השיח של פוקו. המשקעים של ויקו ניכרים במיוחד בספרו: Hayden White, *Metahistory, The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1975. על המושג 'העללה' (emplotment) ראו בספרו: Hayden White, *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore and London 1985, pp. 62-67.

75 שלושת הזוגות הראשונים הם: יוסף בן יעזר ויוסף בן יוחנן, יהושע בן פרחיה וניטאי הארבל, יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח.

עוז, אלתרמן וזך – היא סלילת הדרך לקנוניזציה שבה ניתן להכיל את מה שעלול להיחשב כטרנסגרסיה כלפי פרדיגמות מקודשות. האנטינומיה מסמנת אפשרות של ברירה במצבי חירות כלפי ערכי יסוד מכווננים, במסורות שאושרו לכתחילה למרות מהפכנותן. היא מבטיחה שהמהפכה תהיה תמיד חזרה – *revolvere* (בלטינית של ימי הביניים: לשוב ולחזור) – על מה שהיה, כפי שהראתה יוליה קריסטבה בניתוח אטימולוגי מבריק של המילה Revolution.⁷⁶

הזוגות הללו מתווים גבולות של אזורי מחשבה מושגחים ומפוקחים – הם המקום שבו מוענקת רשות להשמיע קול מתקומם (אך לא מסכן ולא מאיים) של מחדשים מודרניים כנגד המסורות הקלסיות – הזוגות הללו הם מסמני הטריטוריה של המרד, שהיא המקום שבו רוקמת הקהילה המפרשת את הספרות העברית כעלילות היסטוריוגרפיות דידקטיות.

ב. אקולוגיה של תרבות יהודית בסביבה מתבוללת בסיפורת של אהרן אפלפלד

הסדק או פרוייקט סימון הגנום היהודי

כל הספרים גורל להם משלהם ולספרים יהודיים גורל יהודי מיוחד.
(פ' רוזנצווייג על דת התבונה ממקורות היהדות מאת ה' כהן)

במסתו הפותחת 'עדות' שבספר מסות בגוף ראשון משמיע אהרן אפלפלד את הטענה הזאת: 'המורשת של המתבוללים והיקיצה ממנה – הן שעיצבו אותנו כיהודים'.⁷⁷ טענה זו נראית תמוהה כשמדובר במספר עברי שלאחר השואה כאפלפלד, שראה את עיקר גאולתו דווקא בחיבור עצמו אל העבריות ואל היהדות. והנה אפלפלד תלה את הגאולה הזו בתופעת ההתבוללות ההיסטורית דווקא בשעה שהשיח החינוכי של אותו הדור שלל אותה כצורה המאוסה והנדחית ביותר של הקיום היהודי המודרני, כמשתמע מצורת התרגום של המושג הניטרלי 'אסימילציה' לכינוי מגנה ומנמיך 'התבוללות'.

מדוע בחר אפלפלד לשייך את יצירתו מראשיתה דווקא לאותו בית הגידול התרבותי של קפקא, בובר, שלום ואחרים – אליטה תרבותית יהודית במרכז אירופה,

76 Julia Kristeva, *The Sense and Non-Sense of Revolt: The Power and Limits of Psychoanalysis* (Trans. Jeanine Herman), New York: Columbia University Press, 2000, pp. 3-4
77 אהרן אפלפלד, מסות בגוף ראשון, ירושלים: הספרייה הציונית, תשל"ט, עמ' 13.

שהייתה שרויה בפרוייקט עצום ומרשים בגודלו ונואש במצוקת היחלצותו מן ההווה המתבוללת במרחב התרבות הגרמנית, שעבור אפלפלד ודאי שכבר לא הייתה רלוונטית, בהיותה מרחב החיים של תרבות הרודף, זה שממנו ניצל בעור שינוי? את מעשה הסימון הזה של 'העצמי התרבותי' (cultural self) של אפלפלד ניתן לתאר כחוליה מאוחרת בדרמה היסטורית-תרבותית שראשיתה נעוצה בסיסטמטיזציה של מדעי היהדות (Wissenschaft des Judentum) בארצות הדוברות גרמנית במרכז אירופה באמצע המאה התשע-עשרה, במפעלם של יום-טוב ליפמן צונץ, שלמה בובר, אהרן ילינק, משה גסטר, משה שטיינשניידר ואחרים, והועתקה לצורת הגישור המיוחדת שבין הרבנות האורתודוקסית והתרבות האנגלוסקסית, כמו למשל במפעליהם של משה גסטר ושלמה זלמן שכטר ולמפעלים שהיוו את גרעין המוסדות האקדמיים היהודיים בארצות הברית.

עצם העובדה כי אבני הפינה של מפעל זה נכתבו מלכתחילה בשפות אירופיות, כמו למשל חיבורו המונומנטלי של י"ל צונץ הדרשות בישראל,⁷⁸ או מערך הערות ההשוואה לששת הכרכים של מדרשים שבכתבי יד עבריים באסופה בית המדרש מאת א' ילינק,⁷⁹ מעידים על נמעניה של אליטה זו, כפי שהם מעידים גם על הרצון לדבר על זהות עצמית יהודית בשפה שתובן בתרבות השכנה.

78 המהדורה הראשונה של החיבור של מי שנחשב ל'אבי חכמת ישראל ומייסדה', כפי שכינהו ח' אלבק, ראתה אור בשפה הגרמנית: Leopold Zunz, *Die gottendienstlichen Vorträge der Juden – historisch Entwickelt* בשנת 1832. המהדורה השנייה ראתה אור באמצעות נ' בריל בשנת 1892. התרגום העברי משנת תש"ז נעשה בידי מ"א ז'ק, נערך והוער מחדש בידי הנון אלבק. על המהדורות ראו במבואו של ח' אלבק: יום-טוב ליפמן צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ד, עמ' 11-32. אלבק מקצה חלק נכבד במבואו לשאלת המקום שתפס מפעלו של צונץ בייצוב הלגיטימציה של האזרחות היהודית בחברה הגרמנית – מעשה שהיה כרוך בהבלטת הייחוד היהודי לצד הצגת המשותף, המדעי בדרך כלל, עם פרוייקט הנאורות האירופי: '[...] הקהילה היהודית בברלין, שלא התענינה לא במדע היהודי ולא במייסדו, נוכחה עד מהרה לדעת, שמדע וחירות כרוכים ביחד ואי אפשר ליהנות מן החירות בשעה שחסר הזיון הנחוץ, כדי להגן עליה מכל צד. [...] אולם הוכחה ממשית אינה מצויה אלא במדע האמתי, החוקר את הדברים עד היסוד במ ומוציא את האמת המזוקקת מתוך ערימת החול שנצטברו עליה. לאמת פשוטה זו הגיעה היהדות הגרמנית בצר לה: המלך הפרוסי אסר (בשנת תקצ"ו) על היהודים להיקרא ב"שמות נוצריים" [...] (עמ' 13). וראו על הנמענות הכפולה, יהודית וגרמנית, של הדרשות בישראל בפרק 'חכמת ישראל – בימים ההם ובזמן הזה' בספרו של גרשם שלום, עוד דבר, פרקי מורשה ותחיה (ב), תל-אביב: עם עובד, תש"ן, עמ' 137-138.

79 אסופת המדרשים הקצרים, רובם על פי כתבי יד, ראתה אור בשישה כרכים (חדרים): אהרן

המתח הפנימי הזה שבין הצגת זהות נבדלת, ועם זאת משויכת לפרוייקט הנאורות המדעית הפוסט-רומנטית באירופה, התעצם בהופעות הגדולות של הפילוסופיה היהודית החדשה מבית מדרשם של הרמן כהן ופראנץ רוזנצווייג. מהלך זה היה כרוך במפנה מן ההיסטוריוזם אל הפילוסופיה וברתיעה מפני מעשה קיצוני של המרת דת, שתי עמדות שנקטו במקביל באותו פרק זמן בחיי רוזנצווייג וקשורות היו באותה תנועה נפשית דיאלקטית של 'השתרשות בתוך העצמי' כהשתחררות מן הידיעות ההיסטוריות האמפיריות מצד אחד, ופרישת המַחֲשֵׁב היהודי החדש כהתרסה כלפי הכפייה המתבוללת מצד אחר.⁸⁰ לאותו מהלך דרמטי שייך גם הביאור החדש של היהדות אצל הוגים יהודים מאוחרים בשנות העשרים בגרמניה דוגמת מרטין בובר בפירוש היהודי, אך גם האוניברסלי שלו, לאקסטזה היהודית החסידית,⁸¹ ואחר כך אצל גרשם שלום בתיאור הסיבות להופעת המיסטיקה הקבלית.⁸² בבסיס כל אותם מפעלים יהודיים מונחת פנייה

יילנק, בית המדרש, לייפציג: א (תרי"ג); ב (תרי"ג); ג (טרט"ו); ד (תרי"ז); ה (תרל"ג); ו (תרל"ח). לכל טקסט מדרשי העמיד יילנק מערך מפורט של הערות השוואה בגרמנית. 80 אופייני מבחינה זו המושג 'המחשב החדש' שהוקנה למהלך החדש של רוזנצווייג בידי ש"ה ברגמן בשער החמישי לספר: פראנץ רוזנצווייג, נהרים, מבחר כתבים, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ך. 'המחשב החדש' הוא מושג שבא לציין את החזרה אל 'התא הקדמון' של המחשבה היהודית, כשהיא משוחררת מן המסורת של התאולוגיה האפולוגטית שבמחשבה הדתית בימי הביניים. ראו על כך גם במבואו של משה שוורץ, 'מקומו של פראנץ רוזנצווייג בפילוסופיה היהודית', בתוך: פראנץ רוזנצווייג, כוכב הגאולה (תרגום יהושע עמיר), ירושלים: מוסד ביאליק ומכון ליאו בק, תשל"ל, עמ' 10-12; 35-41. מאלף במיוחד הוא התיאור הביוגרפי הרוחני של רוזנצווייג כפי שהוא נישם בידי מ' שוורץ לשם הסבר דרך כינונו של מחשב יהודי חדש. שוורץ מתאר את התהליך הזה כצורה של היחלצות מאקלים אסימילטורי וממשבר של דחפי המרת-דת בדרך של התנסות מרעושה בחוויה בלתי אמצעית בתפילת ערב יום כיפור בבית כנסת חרדי של יוצאי פולין, שם, עמ' 11-14 וכן במבוא של מ' בובר, לנהרים, עמ' ח.

81 הכוונה לחיבורו וידויים אקסטטיים: Martin Buber, *Ekstatische Konfessionen*, Jena: E. Diederichs, 1909, מהדורה שנייה: Leipzig: Insel Verlag, 1921, מהדורה שלישית: Berlin: Schocken Verlag (ללא שנת הדפסה). הפרק על האקסטזה החסידית הוצב בסוף הספר (עמ' 185-189 במהדורת שוקן) כמין המשך להרצאה רציפה על תולדות החוויה האקסטטית בתרבויות עמי המזרח והמערב. יש כמובן לציין את ראשיתו של מפעל בן למעלה מעשרים שנה של תיעוד המסורת הסיפורית החסידית (כגון סיפורי הבעש"ט, סיפורי רב נחמן) שליקט ועיבד בובר בגרמנית לשם הוצאתם לאור במהדורות מיוחדות כבר מ-1906 בהוצאה Rötten und Loening, Frankfurt a.M, שבה שימש כעורך ראשי.

82 לטענה שהועלתה כאן ביחס לפנייה הכפולה אל זהות יהודית ואל שייכות אירופית גרמנית ראו סימוכין בפרק 'המאבק למען אמנציפציה, נגד טמיעה בעמים' בספרו של גרשם שלום, דברים בגו, פרקי מורשת ותחיה, תל-אביב: עם עובד, תשל"ו, עמ' 101-103. שלום מדבר על תהליך דו-שלבי ביחס אל הגרמניות: תחילה כ'פזילה תרבותית' ואחר כך שלב התפכחות מן ההתלהבות של קפיצה אל תוך התבוללות בתרבות הגרמנית.

כפולה; פנימה – אל התעוררות 'התא הקדמון' (מושג שטבע ש"ה ברגמן ביחס לרוזנצווייג), שהוא 'עולם היסודות האילמים' (בלשונו של רוזנצווייג), השואף להיגאל, וחוצה – אל התרבות האירופית. באותו אקלים תרבותי, ולמעשה באותו הביטט ספרותי (ברלין של ראשית המאה העשרים), הוכן בידי מיכה יוסף ברדיצ'בסקי הכינוס הגדול בתרגום לגרמנית של הספרות היהודית הקדומה, כניסיון מאוחר לכונן בשולי ההתעוררות הרומנטית האירופית אל המיתוסים הקדומים תגובה דומה כלפי מיתוס עברי 'אותנטי' באמצעות אסופות הסיפור מעשיות היהודים והאסופה באר יהודה בגרמנית.⁸³

אולם בהצגת הרצף ההיסטורי הזה אין די כדי לתאר את המנגנון הפנימי שייצר אותו. זהו סידור דיאכרוני מכני של תופעות דומות בלא חשיפת המהות, או אולי ראוי לומר המשמעות, שעליה נוסד הסדר הזה. המשמעות הזו טמונה במעבר מתיאורים היסטוריוסופיים, שהפרדיגמה שלהם היא תהליכית דיאכרונית, לתיאורים שהפרדיגמה שלהם היא אקולוגית-תרבותית סינכרונית. שהרי תיאורים תהליכיים (פרוצסואליים) של תולדות היהודים אנו מוצאים בשפע אצל 'קוראי הדורות' בנוסח גדול הכרוניקאים גדליה בן ר' יוסף יחיא בעל שלשלת הקבלה ובעקבותיו רבים, שהעמידו את תמונת העולם היהודי על בסיס המסירה של הידע הקולקטיבי כצורה מסוכמת ומסודרת שלו, כלומר כקנון המועבר מדור לדור, אף כי לעתים בדילוגים מפתיעים כמו זו המספרת על הבעש"ט שלמד תורה ישירות מאחיה השילוני.

במפעל הסיסטמטיזציה החדש של מדעי היהדות הופעל טעם עורך חדש בסביבה תרבותית מתוחמת, שהביא למיפוי אוצרותיה הכתובים של היהדות מאזוריה השכוחים – מכתביה האבודים, ובמכוון לא מן הקנון השלם והאסוף שלה שהיה לנגד העורכים. המיפוי החל דווקא מן הקרעים של כתבי יד, מעקבות צפים מתחת לכתב הגלוי ומחילוצם של כתבים משסעים ברקמות 'השלמות' של הקנון שבהם נחבא 'ידע אחר' על היהדות.⁸⁴ הרצון לחישוף תודעה נעלמה הוליד

83 האסופה הראשונה *Die Sagen der Juden* [מעשיות היהודים] ראתה אור בחמישה כרכים בפרנקפורט בין 1909-1927; האסופה השנייה *Der Born Judas* [באר יהודה] בשישה כרכים, הכוללת הערות השוואה לכל סיפור, נדפסה בלייפציג בין השנים 1916-1923 והייתה הבסיס לאסופה העברית ממקור ישראל, שערך וההדיר בנו עמנואל בן גריון. על מפגשיו של בובר עם ברדיצ'בסקי בקפה דס-וסטרנס בברלין בשנים 1911-1914, שהיה הביטט ספרותי אוונגרדיסטי ליצירה עברית וגרמנית, ראו בסעיף 'אחר הצהריים של יום חמישי' בספרי מחשבות על עגנון, ב, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ח, עמ' 254-258.

84 גם מפעלו של צונץ, הדרשות בישראל, המטפל כביכול ברצף ההיסטורי של החיבורים הקנוניים יוצא מתוך פירוקם ומתוך הנחת אי-אחידותם. הדוגמאות לכך פזורות לאורך כל חיבורו אך הגישה העקרונית הזו בולטת מאוד בטיפולו בשאלת התנחומא והילמדנו בפרק המיוחד לכך, ראש, עמ' 108-116.

ספרייה של כתבים קרועים ופזורים, התואמת לטעמים של העורכים את העצמי היהודי החדש שלהם.⁸⁵ המשבר התודעתי אינו אפוא תנאי סיבתי להיווצרותו של הפנומן המחקרי של כתבים קרועים ואסופים, אלא הוא אימננטי לו. עתיקותה של התרבות היהודית 'השלמה' סומנה בסדקיה, כאותם קווי סדק שמספרים מתחת לזיגוגה של קערה קדומה את עתיקותה. קו האיחוי והשחזור שאין להעלימו – קו הסדק – מסמן את מקום השבר של עולם טקסטואלי שנקרע לפיסות, אך הוא הקו המספר גם על השלמות האבודה שממנה החלה הרפאות של עולמם השבור. רפאות זו מבקשת לצרף בזהירות אל הפיסה השורדת רסיסים של פרגמנטים בעבודה פילולוגית שהצדקתה היא מדעית. ככל שהטקסטים סדוקים יותר כן גדל מרחב הפעולה של המשחזר. ככל שהסדק רחב יותר והפרגמנט קטן יותר, כן גדל החלל שממנו מעלה המשחזר באוב את קולות זהותו האבודה כזו ספרותי לעצמו וכבעל מיומנות ספרותית (גומחה ספרותית) מיוחדת לעצמה, כפי שהעיד על כך בובר במבוא למהדורה הגרמנית של סיפורי רב נחמן. דווקא השחזור 'החדש' בשפה הגרמנית בדרך של סיפור המעשיות מחדש אמור להציף את כוחן ואת צבעוניותן, כפי שסופרו בעל-פה בפי ר' נחמן.⁸⁶

הנחת יסוד משברית זו הועברה לדורות מאוחרים והיא משתקפת למשל בהיסטוריוגרפיה של דב סדן ב'תיאוריית הקטקליזם' שלו, ובעיקר בחיבתו לאיסוף טקסטים צדדיים אנקדוטליים ופרגמנטריים כדרך לשחזור של מלאות החיים היהודים במזרח אירופה. תאוריית המהפכה החילונית בהיסטוריוגרפיה של ב' קורצווייל היא כבר קנוניזציה מאוחרת של ההשקפה על אי-הרציפות של התודעה היהודית הסדוקה. זהו נרטיב של מעבר מפרדיגמה תהליכית של 'שלשלת דורות' לפרדיגמות סגמנטריות (מקוטעות) של חיפוש אחר שבירי 'התנפצויות' – כביטוי שהיה אהוב במיוחד על ג' שלום – ושחזורם של כלים חדשים. סיפור-מעשה

85 הקטלוגים החשובים ביותר של ספרייה זו הם של משה שטיינשניידר ושל משה גסטר, אך קטלוגים כאלה מסתתרים בהערות של ח' אלבק לחיבור הדרשות בישראל מאת צונץ, במבואות לאסופות המדרשים שערך ש' בובר, ובהערות בגרמנית של א' ילינק לאסופת כתבי היד המדרשיים בית המדרש.

86 בובר משתמש במבוא בביטוי *durch ihre Kraft und Farbigkeit* ראו דף השער (אינו ממוספר) Martin Buber (Nach erzählt), *Die Geschichten des Rabbi Nachman*, Frankfurt am Main: Rütten & Loening, 1906. מרתקים מבחינה זו דבריו של ההיסטוריון ק' גינצבורג על היחס שבין הביקורת והאמנות: 'ניתוח האסטרטגיה של מחבר מבין חומות המגן של טקסט בודד יכול היה להיות מבטיח מאוד. אך אילו דיברנו על מציאות המצויה "שם בחוץ" מזווית הראייה הפנימית הזאת, זאת הייתה כמובן תמימות פוזיטיביסטית. ואולם בטקסטים יש סדקים, מתוך הסדק שעליו הצבענו מבצבץ משהו לא צפוי [...]. המובאה מהפרק 'קולות זרים', קרלו גינצבורג, היסטוריה, רטוריקה, הוכחה, ירושלים: החברה ההיסטורית הישראלית, 2003, עמ' 85.

דרמטי זה נטווה בידי מספרים בעלי כושר היגודי מופלא, אך גם בידי נפשות מסובכות בתוך עצמן בפחדים של חיסול עצמי ושל מאמץ נואש, שהוצג כניצול הזדמנות אחרונה לאיתור חלקיו המרוסקים והאבודים של הכלי השלם והצלתו מכיליון מוחלט. בתוך כך ייצרו גומחה ספרותית היסטורית שכוננה ז'אנר ספרותי לעצמו.

בלבם של מפעלי ענק אלה, שאוזכרו כאן בשטף בלתי נסבל של התעלמות מן הייחודיות ההרואית המופלאה של כל אחד מהם, מסתתר פחד מן האופל שבסדק הַרוֹנֵן בין שתי זהויות, יהודית ואירופית, פחד שראשיתו ברצון להיטמע בישות זרה והמשכו בסיפור גאולה הבוקע מאותם סדקים אפלים של קרעי הטקסטים הנאספים, הממופים והמשוחזרים.

והנה כמו בהתנהגותו של אורגניזם בטבע, המפעיל באינסטינקט את מיטב כושרו הגנטי להישרדות בעת סכנה, כך הופעל האורגניזם התרבותי של משחזרים אלה בתנועות גדולות ומרשימות במיוחד דווקא שעה שחתר להציל עצמו מתהומו המחסל של הסדק. מאמץ זה של הישרדות חשף ממילא אותן מיומנויות תרבותיות של הישרדות תרבותית. ככל שהנאורות האירופית הפגינה מגמות של חסלנות ופיתויים אסימלטוריים: בכוח ידיעותיה המדעיות, בשכלולה הטכנולוגי ובעיקר בשנאתה היודופובית, כך הופגנה תנועה גדולה ונמרצת יותר של הישרדות, המאפיינת את הגומחה הספרותית הזו ואת המבקשים להישרד כזן ספרותי – מומנט בולט מאוד בפרוזה של אפלפלד שחלקים גדולים שלה יוחדו לתיאור בלתי סיבתי של שנאת היהודים.

כל אחד מן השורדים הגדולים של מדעי היהדות הפגין מיומנות מיוחדת של סגולת הינצלות מן הסדק. במיומנות פילולוגית-טקסטולוגית אובססיבית ארגו 'המומחים לסדקים' – יום-טוב ליפמן צונץ, משה שטיינשניידר, אהרן ילינק, משה גסטר ושלמה בובר – מאלפי פרגמנטים כתובים, מספרים נידחים ומכתבי יד נדירים מסך שמבין קרעיו וסדקיו הציץ עולם קדמון שאבד בתוך סדקי נפשם שלהם. בגרעינו של כל מחקר כזה, בין שהיה פילולוגי-קלסי ובין שהיה פנומנולוגי מודרני, סופר סיפור הסדק של משבר, של אובדן ושחזור תוכן נעלם. איסוף הפרגמנטים עקף את הקנון היהודי העצום 'השלם' והניח את אי-שלמותו כאובייקט מושך ומניע. המדרש צויר כזרם אין-סופי של גרסאות משתנה הגוזרת ומאחה את הקנון, הקבלה צוירה כפריצות של תודעות מיסטיות וסוליפיסטיות הסודקות את החומה הבצורה של הסמכות הרבנית,⁸⁷ והספרות היהודית החדשה בעברית, בעיקר זו של

87 תיאור מתאים לגישתו של גרשם שלום, שאהב לצייר את התופעות הקבליות כפריצות בקונטיננטים רבני הלכתי – עמדה שהשתנתה ביותר במפעלי המחקר שבאו אחריו.

ברדיצ'בסקי, ביקשה להעמיד ספרות מופתית הנולדת מתוך 'קרע שבלב', כהבחנה פרדיגמטית מוצלחת ביותר של א' הולצמן.⁸⁸

מהנרטיב הזה של הולדת 'השלם' מסדקו – נרטיב המסופר בשונויות מתגוננות כמספר קולות דובריו – טבע אפלפלד את האוקסימורוניות התמוהה של הביטוי 'מורשת המתבוללים' באותו משפט קצר שהובא לעיל ממסתו 'עדות'. סיפור 'הכלים הסדוקים' הועבר במסירה אקלימית תרבותית מברלין לצ'רנוביץ; וכמו בברלין גם בצ'רנוביץ התאפשרה התמדתו כסיפור נסתר של ייצוב הזהות הקדומה מתוך איבוד הזהות הקיימת וכצורה של שמירה על קווי הסדק כקווי כתב המספרים את הסיפור של השלמות. בעניין זה ביסס לעצמו אפלפלד אסטרטגיה אמנותית מיוחדת, הרואה במעשה ההיגוד השבור והסדוק תכונה של שלמות, בהיותה מתעדת גם את קו המתאר של הכלי 'השלם' וגם את אופן התנפצותו. הכרה זו ניתן למוצאה בספרות הכללית גם בלא מובנים טראומטיים, כמו למשל בסיפורו הסיציליאני הידוע של לואיג'י פירנדלו 'הכד', שבו הכוח המיתי של הריקוד העממי סודק את הכד ושובר אותו, והרפאות 'המושלמת' של מתקן הכדים מדביקה את השברים וכולאת את האמן בתוכו לבלי יכולת להיחלץ ממנו.⁸⁹

אל עולמו הסדוק של המתבולל חיבר אפלפלד את עצמו פעם כמורשת משפחתית, כלומר כמוצא גנטי וכאורח חיים שממנו נולד האני הביוגרפי (מסות בגוף ראשון, עמ' 9-10), ופעם כאל תוכן תרבותי, כאל מורשת גנטית סדוקה, כשהצביע על אנשי חכמת ישראל ומדעי היהדות של מרכז אירופה כעל אבותיו הנפשיים.⁹⁰

אפלפלד סימן בכך את שיוכו ל'זן ספרותי' באותו אופן שבו העמיד גרגורי בייטסון את מושג השונות (variance) באוכלוסיות של אורגניזמים הנבדלות מסביבתן בזכות מיומנות התנהגותית, הבחנה שאותה ביקש להעתיק גם אל חקר התרבות בספרו הראשון *Naven* ובעיקר, כדרך שדובר עליה לעיל בהרחבה, בספרו לקראת אקולוגיה של הרוח.⁹¹ המיומנות המיוחדת של גיבורי הפרוזה של אפלפלד מתחילה כסוג של משיכה פעילה אל הסדק במבנה הזהות התרבותית,

88 ראו ספרו המתאר את התחלתו של מ"י ברדיצ'בסקי שכותרתו מעמידה ביטוי זה כתמה מנטלית-תרבותית: אבנר הולצמן, אל הקרע שבלב: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: שנות הצמיחה תרמ"ז-תרס"ב, ירושלים: מוסד ביאליק, 1995.

89 מתוך האוסף נובלות לשנה אחת: Luigi Pirandello, *Novelle per un anno*, 'La giara' (1919).
 90 אהרן אפלפלד, סיפור חיים, ירושלים: כתר, 1999, עמ' 134-140; השמות הבולטים הם: מרטין בובר, גרשם שלום, ארנסט סימון ויחזקאל קויפמן. כמתווך תרבות נזכר במיוחד דב סדן כמורה ליידש ולספרותה וכמורה לספרות עברית. קפקא, גרשם שלום ומרטין בובר נזכרים בנשימה אחת בקובץ מסות בגוף ראשון, שם, עמ' 15-16.

91 ראו במיוחד בסעיף 'האקולוגיה של הרוח ושל התרבות' לעיל בפרק השני.

שעה שהסביבה התרבותית מבקשת עדיין לשמור על מראית עין של שלמות. באיזה מובן חושף הנרטיב של הסדק שבתרבות האסימילציה את השונות והייחוד של עולמו הספרותי של אפלפלד? כדי להשיב על שאלה זו מתחייבת התעלמות מן הסדר הכרונולוגי היומני של יצירותיו, סדר שאפלפלד עצמו מתקשה להיצמד אליו בתיאור ההתפתחות של יצירתו, בהיותו משקף תובנות כרונולוגיות מכניות בלבד. במקום זאת אנו מבקשים להציע סדר תבנית־אקולוגי, הבנוי על תרחישים מחזוריים, על עונות של תרבות ועל התרחשויות רפטיביביות של תגובות תרבותיות. תרחיש אקולוגי מציע אמנם רצפים של סיבה ותוצאה, אך עיקרו של התיאור נעוץ ביחסים הסינכרוניים שבין הפרטים, ביחסים שבין המצבים ובהתרחשויות רפטיביביות של רצפים וקטועים.

היחסים בין מרכיבים של התבוללות ובין מרכיבים שומרי זהות אפשר שיוצבו בתוך תבניות סיפוריות דיאכרוניות (קטסטרופה, פליטות, הישרדות, הצלה), ואולם הסדר האקולוגי־התרבותי של 'סיפור הסדק' חושף מובנים שהתבנית הדיאכרונית היומנית עיוורת כלפיהם.

ואמנם עבודות המיון המקיפות והחשובות של יצירתו, שנעשו בידי הלל ברזל, גרשון שקד ויגאל שוורץ מיינו את היצירות כשליבים המשקפים דיאכרוניה ביוגרפית.⁹² המיון המורכב והמלא ביותר, זה של ג' שקד, הציע חמש תקופות המתמיינות לתוך ארבעה שלבים: פליטות, תקופת ההישרדות, תקופה של טרום שואה ותקופה שבין שתי מלחמות העולם. בסיפוריו, טוען שקד, 'אפלפלד עוקב אחר מסלול הנדודים שלו כשריד וכפליט ומנסה לשחזר לעצמו את מרחב המחיה של אבותיו ואבות אבותיו'.⁹³ מיון זה, שלביסוסו ייחד שקד את חלק הארי בעבודותיו על אפלפלד, מצייר את הגנאלוגיה ההיסטורית־הביוגרפית של יצירת אפלפלד. ואולם שקד חש כי מעל לחלוקה זו פועל גורם על־זמני שיש לו מעמד טקסונומי שונה מזה של ארבעת הזמנים הביוגרפיים ביצירת אפלפלד:

ביסודן של כל התקופות עומד מיתוס המתרחש בזמן של נצח (in tempus aeternitatis) שבאמצעותו אפשר לחשוף את הגורל היהודי ההיסטורי

92 ברזל מייין את יצירת אפלפלד לפי מידת קרבתה או התרחקותה מנושא השואה: הלל ברזל, מספרים ביחודם, תל־אביב: יחדיו, תשמ"א, עמ' 93-95.

93 גרשון שקד, 'רקוויאם לעם היהודי שנהרג', בתוך: יצחק בן מרדכי ואיריס פורוש (עורכים), אשל באר שבע (6), בין כפור לעשן, מחקרים ביצירתו של אהרן אפלפלד, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשנ"ח [להלן: בין כפור לעשן], עמ' 15-57. כללי המיון והמובאה מעמ' 29-30. המיון עבר הבהרה מסוימת בעריכה בהדפסה חוזרת של המאמר בפרק 'תמונות מצב' בספר: גרשון שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, כרך ה: בהרבה אשנים בכניסות צדדיות, תל־אביב: הקיבוץ המאוחד וכתר, 1998, עמ' 249-250.

כגלגול של מערכת קבועה, המוטבעת בהוויה היהודית והחוזרת על עצמה בהקשרים היסטוריים משתנים. ההנחה הפנימית היא שהגורל היהודי אינו פרי של שרשרת אירועים שרירותית, אלא גילוי של איזו חוקיות פנימית, שהקבוצה האתנית (המכונה על ידיו שבט) נושאת עימה ממרחב למרחב ומזמן לזמן. הגורל היהודי הוא מעין גזירה על-היסטורית שאין ממנה מנוס ומפלט היסטורי.

(ג' שקד, הסיפורת העברית, עמ' 250)

ההצעה הפורה של שקד להעמיד את מערכת הזמנים ההיסטורית על בסיס 'הזמן הנצחי' נוחה ביותר לתיאור אקולוגי-תרבותי, המקנה משמעות תבניתית לעבודה הספרותית באופן החורג מן הדיאכרוניה הביוגרפית של מצבי הסיפור, של העלילות ושל פרקי ההגות שביצירת אפלפלד, וקושרת אותה לטיפולוגיה המנטלית האקלימית האסימילטורית. באמצעות התיאור האקולוגי ניתן להעניק לאותה 'חוקיות פנימית', שעליה מדבר ג' שקד, ובמובן מסוים גם י' שוורץ, משמעות גנטית-תרבותית שאותה מזהה אפלפלד כתכונה שנושא השבט, בלשונו של שוורץ, מדור לדור.

את ארבעת הזמנים הביוגרפיים על שלביהם השונים שהציע שקד אנו מבקשים להסב לשלושה אקלימים הכרתיים, מטאפיזיים, הקשורים במצבים מנטליים בסיסיים, שאינם חייבים להופיע בסדר כרונולוגי. אלה הם שלושה אקלימים אקולוגיים-תרבותיים המצויים ביחסי הערכות רפטיבית מחזורית; 'אקלים השיכחה', 'אקלים העונשין' ו'אקלים ההתגלות'. המושג 'אקלים' נגזר בביקורת התרבות באותו אופן שבו מציין עידן אקולוגי (עידן גאולוגי, עידן אקלימי) תנאים סביבתיים המכתיבים טיפוס הישרדות של זנים שונים בהביטטים שונים. במושג אקלים מסומנת אפוא התופעה, שהיסטוריונים של התרבות מציינים אותה כ'תור' או כתקופה המתוחמת גם בשנים קלנדריות אך בעיקר בטיפולוגיה של מערך עמדות וטופוסים מחשבתיים כגון אלה של תור הזהב באנדלוסיה, עידן ההשכלה והנאורות של מרכז אירופה במאה השבע-עשרה או עידן חירויות האזרח שמאז המהפכה הצרפתית. זוהי השתתפות בפרוייקט רוחני גדול או נטילת חלק במהלך תרבותי, ספציפי-היסטורי אך גם במובן 'אקלימי' כללי שאפשר לזהותו בנופות תרבותיות מרוחקות זו מזו. 'תור הזהב' של יהדות ספרד הוא סימון של תקופה היסטורית, אך גם אפיון של רנסנס תרבותי החוזר על עצמו באקלימים של אינטראקציה בין-תרבותית – והוא מאוכלס בטיפוסים דומים של כשירויות מנטליות ותרבותיות (גומחות אקולוגיות ספרותיות) – תופעה החורגת מן המסגרת של מציאות היסטורית מיוחדת, המתאפיינת כמהלך רפטיבי בהיסטוריה של התרבות. האקלים התרבותי מניח אפוא הערכות

מסוימת של עמדות, של מנטליות ושל פרוייקטים תרבותיים, ולפי שאינו קשור כרונולוגית בהכרח לתקופה מסוימת יכול גם הסופר לראות בו מעין דגם שלתוכו הוא מנייד את הסובייקט הכותב שלו ולעצב לפי מתכונתו את גיבוריו הבדויים. כך מנייד אפלפלד את גיבוריו משיכחה לענישה ולגאולה כאל מצבים אקלימיים בסדרים מתחלפים ובאופן שאינו קשור תמיד למציאות ההיסטורית שמתוכה נגזרו. מטרתו של ניוד זה היא לייצר סוגים שונים של זיקות בין גיבורים ואקלימי תרבות באופן שייחשפו היסודות הגנטיים של הזהות היהודית שנבלעה בסדקי היעלמותה בתוך עצמה.

אקלים הַשִּׁיכְחָה: האפלה המנחמת של הסדק

את הפרוייקט העצום של מיפוי הגנום היהודי ואת סימון אפיוניו הספציפיים בעולמו של אפלפלד ובעולמם של המתבוללים שאליהם שייך את עצמו לא ניתן לתאר מבלי לזהות קודם לכול את המהלך המשברי של 'הצבה בסוגריים' (epoché) מכוונת של הנתונים הצבורים והידועים שבהיסטוריה התרבותית. פרוייקט המיפוי הגנטי, אותו דחף של שחזור הגנום היהודי, נולד אצל אפלפלד בתוך מרחב שהוא מחוץ לסוגריים הכוללים את התוכן התרבותי המסורתי. מן המגע באקט הזה של 'הצבה בסוגריים' תפס אפלפלד את עצמו כקולט מסורת שהועברה אליו מן הקרטוגרפים הגדולים של חכמת ישראל – 'מורשת מתבוללת' בלשונו האוקסימורונית.

המעשה של 'הצבה בסוגריים' מְשַׁעָה את ידיעת ההיסטוריה, פעולה שממנה נפתח מסעה של התודעה החוקרת את זהותה ההיסטורית. בכך נוצרת ההבחנה בין ידיעת ההיסטוריה והזיכרון ההיסטורי. ידיעת ההיסטוריה היא הידע הטכני של העובדות השוכנות באסמכתות ההיסטוריות וביזכרון המשנן לשם מיפוי הנתוב של העבר. הזיכרון ההיסטורי הוא צורה פעילה של הזכרות באוצר הנתונים הבלתי אמצעיים של התודעה, כמושגו של ברגסון, ושאיבתם מחדש מן הסדק שהוא תוצאת פעולה זו של השעיה. לכאן שייכת הרפלקסיה של אפלפלד לגבי כתיבתו שהיא 'יצירה זיכרונית אך נעדרת זיכרון', ואשר 'שוורץ העניק לה מעמד אבחנתי מרכזי כל כך'.⁹⁴ הסוד של פעילות זו מתגלה לגיבוריו של אפלפלד, שרק בתוך סיטואציה כפויה של שִׁיכְחָה שבחיקה האפל והמפתה הם מנסים לכונן את זהותם. הנובלה טמיון (מרתף אוצרות המלך) עומדת כולה על מנגנון מכוון כזה של הַשִּׁיכְחָה, של הורדת נכסי הרוח היהודיים לטמיון ההמרה לנצרות,

94 ראו מאמרו של יגאל שוורץ, 'שהרי שם נשמתי לראשונה את הפריחה', בתוך: בין כפור לעשן, עמ' 60-64. בהערה 2 בעמ' 60 מזכיר שוורץ את תולדות ההבחנה הזו אצל גילה רמרז-ראוך וסידרה אזרחי.

שעליה מכריע קארל בעצת אמו, כל זאת כדי לגלות כי יוכל לדלות אותם מחדש מן הטמיון-המכרה הזה. המכרה הוא הפיכת המציאות מן החוץ פנימה כהפיכת השרוול או הגרב. הסדק הפך לחלל תת-קרקעי ומחליף את החיים בחוץ, כפי שתיאר זאת באופן אירוני כל כך קפקא בפרגמנט הסיפורי שלו 'הביקור במכרה'.⁹⁵ שעה שבמציאות הפסולת נקברת ומוסתרת באדמה והאוצר מופגן בחלל חיצוני, בחללו של המכרה (או הטמיון), נמצא האוצר בפנים והפסולת נצברת בחוץ. בכך נעשה המכרה להטרטופיה של זיכרון תרבותי, הוא המקום של 'היחשפות' החומר ממקום מחבואו. כמו בערי המלח התת-קרקעיות שבנו לעצמם מלכים באירופה (בפולין ובאוסטריה), סותם המכרה את פתחו בפסולת שהיא 'תוכן' עצמו, כדי לגלות את עושרו מחללו מבפנים. גיבוריו של אפלפלד הם כורים של ידע היסטורי בסדקי עצמם ופולטים כפסולת את המידע הארכיבאי שבנה את 'גופם-היהודי'. אין זה אומר שגיבוריו הם נטולי ידיעות היסטוריות, במידה זו או אחרת של פירוט דיאכרוני, אלא שנמנעה מהם בנייתו של זיכרון תודעתי התנסותי, כאותו גורל של כורים שהוכנסו אל המכרה בכפייה. סבלם – אומר אפלפלד בסיפור 'מכרה הקרח' אף על פי שאין בסיפור זה מכרה של ממש – אינו אלא 'פרוזודור קרח המוביל אל מדורים חשוכים יותר' (עמ' 8-9).⁹⁶

דרך מחילות קרח הם שבים אל תודעה מיתולוגית שהוקפאה בעומק השיכחה, אל ישויות אוטוכתוניות (אדמתיות) השואפות להוליד את עצמן מתוך עצמן באופן אוטוכתוני כמו בוצי, האב הגדול היהודי שהוא גם המרטיר הגדול של הסיפור 'מכרה הקרח', שבחר להעלות עצמו באש.

הידע הזיכרוני שהוכחד בשיכחון כפוי, או בהשכחה מכוונת, נעשה לחומר משובש, המציץ מבין סדקיו אל החלל הכרוי וצופה שם בחומר הקדמון. הדיווח על תוכנם של דפים קרועים אלה אינו יכול להיות עוד אינפורמטיבי לגבי הזהות של כותבם:

אני מדפדף ביומן הישן שלי. הדפים הצהיבו-הוריקו, כמה דבוקים אלה לאלה, וכתב היד הבלתי אחיד כבר מטושטש. [...] השנה 1946, שנת עלייתי ארצה, והיומן הוא פסיפס של מילים בגרמנית, בידיש, בעברית ואפילו ברותנית. אני אומר "מילים", ולא "משפטים" שכן באותה שנה עוד לא מסוגל הייתי לחבר מילים למשפטים, והמילים היו מיני זעקות בלומות של נער בן ארבע-עשרה, שכל השפות שדיבר בהן אבדו לו והוא נותר בלא

95 פרנץ קפקא, 'ביקור במכרה', סיפורים ופרקי התבוננות (תרגום י' קשת), ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשל"ה, עמ' 124-126.

96 אהרן אפלפלד, מכרה הקרח, תל-אביב: כתר, 1997.

שפה, והיומן שימש לו פינת סתרים שבה גיבב שאריות של שפת אם ומילים שרכש זה עתה. גיבוב זה אינו ביטוי אלא תמונת נפש.

(סיפור חיים, עמ' 99)⁹⁷

בשיכחת המציאות פונה התודעה אל מכרה-הלשון של עצמה, אל מה שמופיע בין הסדקים והקרעים שבחומר הזכור. אפלפלד מייצר לשם כך מטפורות של פתיתים מרחפים, של קרעים שותקים ושל פרגמנטים רכים של חומרי ילדות כקורלטיב לשפת הכתיבה שלו:

מתי מתחיל הזיכרון שלי לזכור. לפעמים נדמה לי שהוא מתחיל רק בגיל ארבע, כשהפלגנו בראשונה, אמא, אבא ואני, לטיול נופש אל תוך היערות הלחים והאפלים של הקרפטים. אך לפעמים נדמה לי כי הזיכרון התחיל לנבוט בי קודם לכן, בחדר שלי, ליד החלון הכפול המקושט בפרחי נייר. שלג יורד, ופתיתים רכים, צמריים, צונחים מן השמיים. הרחש דק ואינך שומע אותו. שעות אני יושב ומתבונן בפלא הזה עד שאני מתמזג עם הזרימה הלבנה ונרדם. (סיפור חיים, עמ' 9)

בשתי יצירותיו האוטוביוגרפיות מסות בגוף ראשון וסיפור חיים עוסק אפלפלד בניסיון נואש להגדיר את הזיכרון כצורה של רישום סמינטי, כאוסף של נתונים שנעצרו על סף הפיכתם לסימנים לשוניים, ונשארו בגדר מאותתים של חומרי היזכרות. החומרים האלה הם המאגר התוסס והחי שבסדק ולתוכם מבקשים גיבורי אפלפלד להישכח ולחיותם בצורתם הראשונית הזו. ככל שאפלפלד מרבה בעיסוק בשאלה זו של הזיכרון כך נעשית כתיבתו לרישום אנציקלופדיסטי, המפורט ביותר בספרות העברית, של השיכחה, שאת מוצאה תיאר במסות בגוף ראשון בהתבוללות היהודית במפנה המאה כנעה בין שני קטבים קיצוניים: שיכחה מתוך בחירה ושיכחה כפויה בידי כוחות אלימים חיצוניים. מלכתחילה נמשך אפלפלד אל עוצמת השיכחה כצורה של בחירה, באותו אופן שבו מתאר ג' שלום בהערות על דחיית הקבלה והמיסטיקה את השיכחה האסימילטורית כמבטאת אופן של קיום יהודי:

[...] וחותרם השכחה ההיסטורית הזו – שכחה מתוך פחד, מתוך התנגדות, מתוך רצון – טבוע בכל הנסיונות לבטא את מציאות היהדות במאה שעברה [...] בדורותינו, בדורו של רוזנצווייג, נעשתה שכחה זו כבר למציאות חדשה. (דברים בגו, עמ' 415)

הבחירה בשיכחה אינה תלויה תמיד באובדן פסיבי של הזיכרון היהודי, להפך – פעמים שהיא מגיבה על השתנות הסביבה תגובת מוטציה אקולוגית תרבותית. לכך ייחד אפלפלד את אחד מסיפוריו התמוהים והמופלאים – 'הגלגול', שהוא מעשה בשוחט ואשתו, שהעירוניות היהודית הגוועת מבודדת אותם ביער מרוחק, והם עוברים מטמורפוזיס של היספגות לתוך היער המקיף את ביתם. הצמחייה היערית הירוקה דבקה כטחב בבית וביושביו, ועורו של השוחט מוריק אף הוא. לצדו נשאבת האישה אט-אט אל עולמם של העופות בלול, מקרקרת כמותם ומתגלגלת בצורתם:

בערב היה היקום כלאחר מבול, שקט ונינוח. כחילות דקה נצטללה באופק. הם הביטו זה בזה כאילו לא נפגשו מעולם. כבר לא היתה היא. ובו, משום מה, עוד התמידה התמיהה להבהב בלעדיו. וזה היה הגבול. חייו תמו כעץ כסוס. בלילה כבר היתה יציבה כאותם עופות כבדים הניתקים ומתרוממים כלפי מעלה ומעופם מישיר בקצב אחיד, כאילו לא ידעו מעולם קרקע מהי. (אדני הנחר, עמ' 92)

בסיפור מוקדם זה נחשף טעמו המיוחד של אקלים השיכחה, שהוא אקלים קדמון של טרם ציוויליזציה. זהו עולם קדמון מתמיד בקיומו, עולם שוכח, עולם המטריצות של ההווה האנושית, שכולו יש שאינו יודע לדובב את ישו אלא בשפה של סמלים אילמים. הדיבור האנושי נסוג אל סמיטיקה ווקאלית שהיא שפת-קטוע של הרצף הדקדוקי, ואימוץ ארטיקולציה (חיתוך דיבור, נימה והתנגנות) נטולת תוכן עד כדי הפיכת הדיבור ללהג של עופות מקרקרים. זוהי שפה שהמשוחחים בה הם נוודים במרחב של אין-שפה, ובנסיגה לאין-מרחב לשוני זה הם מכוננים עדן אבוד, שלהנצחתו מקדיש אפלפלד דפים רבים כל כך בשני ספריו האוטוביוגרפיים מסות בגוף ראשון וסיפור חיים. האין-מרחב הלשוני של אפלפלד בנוי על מצבה הדיגלוסיבי של תרבות אסימילטורית או פליטית שבין גרמניה, פולין, רומניה והונגריה. מקום שהוליד את הביטוי 'סורג שפה' (Sprachgitter) אצל פאול צלאן, והעניק לשפה הדיגלוסיבית, ליידית – שפה שאפלפלד מגלה כלפיה יחס רגשי עמוק – מעמד מיוחד של זהות רווחת בסדק שבין הזהויות האירופיות והיהודיות.

אסימילציה אינה אפוא רק תופעה כבולת זמן היסטורי, היא צורה של אקלים שוכח שיכול לפקוד אדם, קהילה וחברה. אקלים של שיכחה הוא ההביטט של הזיכרון שעדיין לא דובב. היא המולדת הקדומה האוצרת בתוכה את היסודות הבסיסיים ביותר של הגנום התרבותי, שאליהם ניתן להימסר רק מתוך התעלמות מן הביטוי החיצוני המקרי המעורבב והבלתי מובחן שלהם בקרעיה של מציאות חיצונית. כדי להוליד זהות חייב להתרחש מסע מבעד לסדק אל ארצות השיכחה

כאותו מסע 'אל ארץ הגומא', הוא גושן הקדומה של העברים, שאינה ארץ של גלות, אלא 'ארץ השְׁפָחָה', הערש הקדום של יהדות ששכחה את עצמה. זהו מחוז הגנום הלאומי, העולם הקדמון שבארץ הגומא, שאליו נוסעת האם עם בנה כדי לפגוש את השברים האבודים של הכלי הגדול (הסב) שאותו היא מנסה לשחזר עבור בנה.⁹⁸

היזכרות אינה אפוא בתוכן ממשי, אלא בגנום – בצופן המחולל את התמה שהיצירה הספרותית בודה אותה. לכאן בוודאי שייכת אותה מובאה מופלאה מפיו של מרגול שפרבר, שהביא צבי יעבץ במאמרו 'שנה אחת בצ'רנוביץ': 'שיר אינו אלא היזכרות במשהו שלא היה מעולם'.⁹⁹ אקלים השיכחה הוא מקום זמן פנימיים שהגיבור של אפלפלד עומד תמיד על שפת תהומו. זוהי אפשרות מפתה, תְּנִטִית, שאפלפלד מתבונן בה בגעגועים מרובים ומסיע אליה את גיבוריו, פעם אחר פעם, גם כשהם משויכים מעצם השתתפותם למהלך היסטורי שכולו עומד דווקא על זהות יהודית וציונית. בפרק 'העדות' שבמסות בגוף ראשון מספר אפלפלד 'זכור לי נער אחד, ששנות המלחמה עיצבו לו תנועות גמישות ועגולות כשל בעל חיים קושב. לא היה נוגע בחפץ אלא אם התבונן בו ארוכות. כך בוודאי דרכו אנשים על גבי האדמה אחרי המבול' (עמ' 14). במקום אחר מתאר אפלפלד את העידן הזה כאקט של נסיגה ובניין של מבצר פנימי:

אחרי המלחמה עשיתי חדשים אחדים על חופי איטליה ולאחר מכן על חופי יוגוסלביה. היו אלה חדשים של שכחה נפלאה. המים, השמש והחול לשו אותנו עד לשעות הלילה, ובלילה היינו יושבים ליד המדורה וצולים דגים ושותים קפה. [...] השכחה בנתה אז את מרתפיה העמוקים. לימים העברנו אותם לארץ. כשהגענו ארצה כבר הייתה השכחה מבוצרת בנפשנו.
(סיפור חיים, עמ' 7)

אין כמדומה עוד סופר עברי שהקנה לשיכחה אופי פורה ומעצב כמו האופן שבו החומר הקדמון של השיכחה, המים, האור והחול לשים אצלו את הצורה הראשונה של החירות, כדי לייצר ממנה את התוכן התרבותי והאישיותי מחדש.

98 אהרן אפלפלד, 'אל ארץ הגומא' (פרקים א-ג), ביצרון, חוברת 10, ניו יורק (1990-1991), עמ' 13-63; (פרק ד), חוברת 11, ניו יורק (1992), עמ' 9-54.

99 צבי יעבץ, 'שנה אחת בצ'רנוביץ בין שתי מלחמות העולם', בתוך: בין כפור לעשן, עמ' 1.

היחשפות והישרדות באקלים העונשין

יהדותנו היא לא רק סוד אלא גם אסון [...] המורשת של מתבוללים והיקיצה ממנה – הן שעיצבו אותנו כיהודים. (עדות, מסות בגוף ראשון, עמ' 13)

ההתעוררות מן האפלה המנחמת שב'סדק השיכחה' מתרחשת כאשר הגיבור מנויך ממנה אל אקלים של ענישה, של מצבים רדופים, שלעתים ההיסטוריה ייצרה אותם, ולעתים הסופר בודה אותם במיוחד בשבילו. עמדה זו של אפלפלד, כמטאפיזיקה וכפואטיקה, מסובכת עמוק בשורשי היוודעותו ליצירת קפקא, הסופר שהעמיד מחוזות של שיפוט (המשפט), ענישה (מושבת העונשין), עינוי (אמן התענית) כאפשרות מטאפיזית וכצורה תאורטית של קיום, שאינן תלויות בהיסטוריה. אם ייחסו לקפקא כוח נבואי לגבי ההתרחשויות של המאה העשרים, הרי זה מתוך כך שמצבים אלה הם כה כלליים ונתוקי-מסוימות היסטורית, עד כדי כך שבכל מצב של אסון היסטורי יכולים המשתתפים לזהות בהם את עצמם.

ואכן 'הזיכרון השוכח' של אפלפלד מצא בפבולות של קפקא ביטוי למרחב שאינו קשור למצב היסטורי (כפליט, כשריד או כקרבתן של נסיבות שיצרה השואה), אלא כמשויך לעידן גן-עדני ההבסבורגי שמטיל את האדם מאקלים של שיכחה, שהוא כה מוחלט בעדניות שלו, אל 'אקלים העונשין' שהוא כה קיצוני בגיהינומיות שלו:

אילו אפשר היה לשתוק שתיקה פנימית, היה זה הולם אותנו ביותר. היתה זו כמובן אך משאלה. הניסיון לומר משהו לא הרפה מאיתנו גם ברגעים הרדומים ביותר; אך כל שעלה בידנו לומר לא היה אלא גמגום. חמור יותר, מילים מן האוצר הישן. וממילא הזיוף. רק לימים הבנו כי בלא מילים חדשות ונעימה, לא ייאמר דבר. [...] העזרה באה ממקום שלא ציפינו לה, מאיש שלא היה בשואה, אבל את הבלהות כבר חזה בימים השלמים של הממלכה ההבסבורגית השוקעת, הרי הוא היהודי פראנץ קפקא. אך נגענו בדפי "המשפט" לא הרפתה מאיתנו התחושה כי הוא היה עמנו בכל גלגולנו. כל שורה אמרה אנחנו. בשפתו של קפקא מצאנו מצד אחד את הספקנות ומאידך את הכיסופים החולים לפשר. קפקא החזיר לנו לפתע את המילים. אלמלא קפקא ספק אם היה בכוחנו להעלות מן הנבכים אפילו מלה אחת [...] אצל קפקא הרגשנו את הנהייה של היהודי המתבולל אל עצמו ואל נבכיו הנסתרים.

(מסות בגוף ראשון, עמ' 15-16)

גם אם אפלפלד קשר בעצמו את עולמו הספרותי ללשונו של קפקא, רשאים אנו להניח כי לא רק הצד הלשוני משך אותו לעולמו של קפקא, היבט שעליו כבר עמדו חוקרים רבים. אפשר כי הצד שריתק את אפלפלד בעולמו של קפקא הוא אותה מידה מבהילה של אכזריות מענישה שהפעיל קפקא על גיבוריו ההבסבורגים השלווים. כל אותם אזרחיה הטובים של הקיסרות האוסטרו-הונגרית החוסים בצלו של הסדר המשפטי הטוב כמו יוסף ק' במשפט, המאמינים בחסות המבורכת של המשפחה כגרגור סמסא ב'הגלגול', או המתיריים ברחבי האימפריה כאותו טייל שב'מושבת העונשין', אותם – את בעלי התמימות הבלתי נסבלת הזו – מעניש קפקא על חפות בלתי יודעת; הוא סודק את שלמותה השבעה ומבעד לסדק הזה (שממנו פורצים הכולאים במשפט או המציצים מבעד לסדק דלת חדרו של גרגור¹⁰⁰) הוא מְגַלֵּה אותם אל המחוזות המסויטים של שלמותם הכוזבת – אל אולמות המשפט, אל מאחורי הארון שבבית המשפחה ואל מכונת הדין שתחרוט במשדדה את הצו המשפטי על עורו של הנדון למות.

זוהי צורה מלאכותית – המופיעה כמעט תמיד בהפתעה, מחוץ לרצף השלם של היום-יום, כמו סדק המופיע לפתע בכלי השלם – של הגְלִיית התמים אל מצבים קיצוניים שמתוכם הוא לומד את סדרי הדין מגופו, כפי שמנסח זאת קפקא באכזריות אדישה: 'וכי מה מועיל יש בזה שנודיע לו את הדבר [פסק דינו] מראש? הלא מבשרו ייודע לו'. כך לומד הנדון את החוק הנחקק במשדדה על עורו, גרגור סמסא מתנסה בהתנכרות של משפחתו בגוף החרק שהתגלגל בו, וי' ק' נאסר על לא עוול בכפו. בכך הופכים גיבורי קפקא כולם לאמני המצבים הקיצוניים, לאמני תענית', לשורדים ולגוועים במצבים, שבהם תמימותם השוכחת נמתחת עד קצה גבול אפשרויות קיומה לאחר שגלו אל מחוזות של היזכרות מענישה: על איים רחוקים, בטירות המתנשאות מעל עירם, באולמות בתי הדין ובקרקסים. אצל אפלפלד, כמו אצל קפקא, הטינה הכבושה הזו אל התמימים חפיה הידיעה נולדה מאותה עוינות אדיפאלית כלפי האב המתבולל היהודי שבע-חשיבות-עצמו, התמים-הרשע הגדול מכל התמימים-הרשעים שבכתביו, והיא נולדה מאותה אוטו-אנטישמיות אדיפאלית מבוהלת-מעצמה, זו שעליה כתב ב' קורצווייל מסה חשובה כל כך, ואשר עדיין היא מצפה לביוררה המלא גם בספורת של אפלפלד.¹⁰¹

100 ראו התיאור של הסדק בדלת חדרו של גרגור: קפקא, סיפורים ופרקי התבוננות, שם, עמ' 67-66; וכן הסדקים בגופו ממכת המקל של אביו ומן התפוחים שהוטלו עליו. גרגור סמסא צופה אל העולם דרך סדקים, והעולם סודק אותו כדי לחלחל לתוכו הכרה חדשה ומפוכחת על מצבו.
101 קורצווייל קשר, כידוע, את שנאת היהודים של קפקא אל האסימילטוריות. ראו ברוך קורצווייל, 'שנאת עצמו בספרות היהודים', ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה? שם, עמ' 341-344.

הקריאה החוזרת בסיפוריו של אפלפלד מגלה בין השיטין שוב ושוב אותו יסוד אדיפאלי של קפקא של משיכה לאם היהודייה, המסיעה את בנה אל המחוזות האבודים של היהדות בארץ הגומא, אם שאליה הוא מתגעגע געגוע ארוטי והוא נכסף אל גופה כשהיא רוחצת עירומה באגם, ובאותה הִזְרָה של האב האסימילטור הנדחה חוצה מן המעגל הרגשי האינטימי של גן-העדן ההבסבורגי.¹⁰² בקפקא מצא אפלפלד את אופן המיפוי של אקלים השיכחה כצדו האחר של אקלים העונשין. כמו גיבוריו של קפקא, פוגשים גיבוריו של אפלפלד את מושבת העונשין בסדק של אקלים השיכחה, בתוך תום בלתי נסבל ובעומקה של תודעה בלתי רפלקטיבית. רק מכוח המפגש עם המצב הקיצוני נוצרת היודעות חדשה. היעילות של המצב הקיצוני, עוצמת ההנכחה שלו, תלויה בעוצמה השוכחת הגן-עדנית של הגיבור החף והתמים. התלות שבין השיכחה והעונשין הוא שהועתק מעולמו של קפקא לעולמו של אפלפלד, והוא הקובע את האיזון האקולוגי התרבותי של כתביו.

גיבורו של אפלפלד נפגש בישותו 'היהודית-התיקנית' רק בעיצומו של 'המצוד', כשם הסיפור בקובץ אדני הנחר (עמ' 61-74). על נהר השיכחה, הִלִּיתָה היהודי, שאפלפלד משיט עליו את גיבוריו בתוך נופים מופלאים, מוסיקליים מאין כמותם, כפתיחה המופלאה של הסיפור 'המצוד', שם מגלה יאנק את יהדותו הנרדפת החרקית, כשכָּארוֹן, הדייג הפולני משיט אותו בסירתו ומְגַלָּה אותו אל הזירה שממנה הוא נָס, אל המקום שבו ניצודים יהודים נמלטים על שפת הנהר באמצעות הטלת סכין.

המצב הקיצוני של 'עידן העונשין' הוא האפשרות היחידה שנותרה לאפלפלד 'כמספר שוכח' לבקע את האטום הַצְפּוּד והנוקשה של השיכחה, בהנחה כי רק בביקוע הדרמטי הזה תתאפשר הצצה אל החומר הקדמון. בשונה מקפקא זימנה הביוגרפיה של אפלפלד את השואה כמצב חיצוני-היסטורי שאִפְשֵׁר את הביקוע הזה, אך נראה כי לאפלפלד חשוב יותר לייצר אותו כמצב סיפורי בדיוני, כאקלים רפטיבי במקומות בלתי צפויים, ודווקא מחוץ לגבולותיה ההיסטוריים של מושבת העונשין הנאצית. אכן, קשה המלאכה להיעשות לקפקא לאחר השואה! ואולם עד כמה שייראה הדבר מוזר, מושבות עונשין צצות אצל אפלפלד גם

102 ראו תיאור ארוטי כזה של האם: אהרן אפלפלד, כל אשר אהבתי, ירושלים: כתר, 1999, עמ' 56 ותיאורים גבוליים יותר בעמ' 9; 136. האם בכתביו של אפלפלד אינה אחת. כביאליק לפניו, פיתח אפלפלד זהויות כפולות של אב ואם לפי צורכי התבניות הספרותיות שלו. האם הארוטית שאליה הוא נמשך היא אם גויית משהו, והאם הסמכותית היא אם יהודייה ומדריכה. בדומה לכך האב האסימילטור הוא דמות נדחית בעוד האב הנוסטלגי (כלפי הבית היהודי) הוא מושא של געגוע.

במחוזות שיוחסו להם משמעויות חיוביות, במחוזות של ישועה; למשל במקום שאליו נאספים עקורים ופליטים ממושבות עונשין מרוחקות. החוף האיטלקי ויותר מכך 'החוף הציוני' נעשים בנובלה מכוות האור לגיהינום סולרי הצורב באורו הישראלי את גופם של הפליטים הצעירים והופך אותם לאסיריו, מקום שבו תיעקרנה שיניהם הבריאות ודחפי-החיים שלהם יסורסו.¹⁰³

הצד המפתיע בעיצובן של מושבות עונשין אלה, שהן מגלות לְמַעַנָה את מה שביקש למצוא בלי קשר למצבים היסטוריים חיצוניים. הדוגמה המובהקת לכך היא הנובלה קאטרניה, שבה עוצבה מושבת עונשין של רצח הבן בנימין ונקמת האם קאטרניה, באופן שאינו מנסה לשמור על שום צורה של אמינות ריאליסטית היסטורית, וכולו עומד על הטקסיות הצרופה של רשע המופעל כלפי קרבן, ואשר בו דין צדקה מופעל מכוח האינסטינקט של הגיבורה המנסה לקומם יהדות מומצאת.¹⁰⁴

האלימויות הקיצוניות של גיבורי אפלפלד הן כניסות מכוונות אל 'מושבות עונשין', שאמורות לחשוף את יכולות השרידות – את הגנום הסגולי שמקיים את המין על סף הכחדתו.¹⁰⁵ הטקסט של אפלפלד נעשה אפוא לאינקרנאציה (התממשות גופית) של אותה תנועה נפשית המבקשת לשחזר את הגנום האבוד כמאמץ הישרדותי של התודעה, ומבקשת לקדד את זהות עצמה. עוצמתו של גילוי הגנום תלויה בעוצמת לחצי ההישרדות, ולפיכך חייב האני להגלות את עצמו אל מושבת עונשין, אשר בה יאלץ האורגניזם להפעיל את מיומנותיו הגנטיות הסמויות, כמו שעושה קארל בטמיון, כשהביא את עצמו למצב קיצוני של נרדף בידי כפר של גויים. אושוויץ היא כמובן מושבת העונשין האולטימטיבית, ואין זה מקרה כי אפלפלד מייחס לה חשיבות של מקום התגלות רליגיוזית – התגלות שהיא האקלים הנפשי השלישי החשוב שבכתביו.

103 אהרן אפלפלד, מכוות האור, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ם.

104 אהרן אפלפלד, קאטרניה, ירושלים: כתר, 1996. וראו מאמרי: אבידב ליפסקר, 'חניכה מיסטית ואקסטאטית של קדושה', אפס שתיים, כתב עת לספרות, חוברת 1, ירושלים: כתר (אביב 1992), עמ' 87-98. מצבים קיצוניים של חילול קודש הם חלק מטקסי החניכה של קדושים והנובלה משופעת בהם. וראו הערתו של ג' שקד על מקורם בדתיות הפרובוסלאבית ובעולמו של דוסטויבסקי, 'רקוים לעם היהודי שנהרג', בתוך: בין כפור לעשן, עמ' 51.

105 וראו הבחנה דומה אצל שקד: 'הדרך לזהות היא תמיד "דרך היסורים"', ורק מי שעבר ב"ויה דולורוזה" ועובר גם עבירה של אלימות רצחנית זוכה להארה דתית'. גרשון שקד, 'רקוים לעם היהודי שנהרג', בתוך: בין כפור לעשן, עמ' 50.

עידן ההתגלות – השיבה לסדק

שנים יעברו עד אשר יגיע במסעו אל ההורים, ועוד יותר שנים – אל הסבים. עתה הוא בסוף המסע ומצפה לילה לילה שהם יתגלו אליו. וכשסדק נבקע לפנות בוקר ופיסת נוף עולה מתוך הנבכים גופו נרגע מעט [...] ¹⁰⁶

(פתאום אהבה, עמ' 48)

מושבת העונשין של אפלפלד היא הסביבה הנבראת לצורך שחזורו של הקוד הגנטי היהודי הנעלם. המעבדה הזו היא משברית מצד אחד, מצב קיצוני של איום והפחדה, ומן הצד האחר היא מקום אינטרוספקטיבי. זהו המקום שאפלפלד מלין על היעדרו בהסתכלות אל ניסיון החיים היהודי. ספרות העדות גדושה לטעמו בפרטים, בבולמוס מגומגם וחפוז של ניצולים הנתונים באובססיה של שימור הפרטים – אך 'כמעט היעדר כל אינטרוספקציה' (מסות בגוף ראשון, עמ' 19). העדות היא התפרקות, פעמים רבות אפולוגטית, ממשא נפשי, מתעוקה, בעוד האינטרוספקציה – ההבטה פנימה, היא בנייה של תוכן פנימי שהאני נושא עמו. היסוד האינטרוספקטיבי ציץ אצל אפלפלד תמיד בסמוך למושבת העונשין. היא הצצה פנימה אל הסדק שהסבל חרץ בפרסונה השלמה והתמימה. השואה, הוא טוען, עברה עלינו כניסיון רליגיזי (מסות בגוף ראשון, עמ' 22). קאטרינה יושבת בקאפלה ההרוסה שבכפרה לאחר שערכה את מסלול הייסורים של היהודי הנווד והנענה. 'התחושה הרליגיזית צמחה ברום הייאוש ובמרחק שווה אל הניהליזם' (שם, עמ' 25). באופן פרדוקסלי מייחס אפלפלד לעמדה המדיטיטיבית הפסיבית ערך אקטיבי – מעשה של התחייבות 'שהוציאה את היהודי מהריקות הפסיבית אל האקטיבי-בכוח'. הפעילות המתבוננת היא הצורה הפעילה ביותר של התבוננות לתוך הסדק ומילויו. כמו בשחזור של הכלי הסדוק, באמצעות חומרי מילוי שבין סדקיו – חומר המילוי הוא החומר השותק. השתיקה – יאמר אפלפלד במסה 'הנסיגה', 'ככל קונטמפלציה מביאה אותנו לאיזו קרבה איטית ורכה אל הניסיונות המרים'. השתיקה, המדיטציה וההרהור הם הכניסות לתוך הסדק והעלאת החומר הפנימי הקדמון אל פני השטח של הכלי הסדוק, ולפיכך התוכן שלהם הוא עצם הפעילות שלהן. זה אינו 'אי-דיבור' אלא מנגנון ייצור של שפה שהיא, כפי שאפלפלד מכנה זאת, 'התבוננות זוכרת', כלומר פעולה תודעתית רפלקטיבית, הבוחנת את מנגנון ההיזכרות ואת הסלקטיביות הסובייקטיבית שלה. הדמויות המרכזיות ביצירותיו עסוקות במדיטציות לשוניות, הן מפרקות את השפה

התרבותית השלימה לסגמנטים חושיים ומדיטיטיביים. הזמן הלשוני המדיטיטיבי מבטל את הזמן הכרונולוגי-ההיסטורי, קאטרינה, למשל, סבורה כי היא היהודייה האחרונה בעולם. זוהי רטרופקציה מיסטית-סימבולית של עבר שאינו קיים עוד, ושהגיבורים סבורים כי יש לו המשך בחייהם העכשוויים. זוהי תוצאה של חיים בהיסטוריה אלימה, ששללה מהם את האפשרות הטבעית לבנות את הזיכרון בדרך של קונסטרוקציה צומחת. לכל אובייקט היסטורי יש מעמד אונטולוגי רק כשהוא קשור למאמץ הגותי-היזכרותי – לא כרקונסטרוקציה פרוסטיאנית – אלא כייצור של זמן היסטורי בדוי, שנבנה משברים של מציאות שרוסקה.

לסיום נשוב אל שאלת הפתיחה – מדוע חיבר עצמו אפלפלד אל 'המורשת של המתבוללים והיקיצה ממנה' בעידן שבו שאלת ההתבוללות אינה, למשל, שאלה ישראלית דווקא? – ונשיב כי זהו חיבור לאקלים תרבות שגזור את זהויותיו משלושת אופני הקיום של סדקיו:

א. מאופן הקיום באקלים השיכחה האסימילטורי, שהיא צורה של עקיפת השלמות הקנונית והליכה אל הפרגמנטים התרבותיים שלו.

ב. מן האקלים הסודק של קטסטרופות קיצוניות המכריחות את המתגורר בו לנקוט אסטרטגיות רוחניות הישרדותיות, המגלות את ההכרחי ביותר לקביעת הזהות – אותה התפכחות שעליה מדבר אפלפלד.

ג. מאופן הקיום באקלים מדיטיטיבי, בהיותו מצוי על שפת הסדק שבין תרבויות שונות, הוא כופה על עצמו עמדה של תהייה בלתי פוסקת, שבחרה לשכון במקום שלעולם לא תבוא על סיפוקה ממה שהיא כוֹרָה כחומר של זהות מסדקי עצמה, ובכך תייצר ברפטיציה בלתי נפסקת את עלילותיה הספרותיות.

ג. בזוגות, או חדא בדרא?

אקלים של זוגות במחשבה ההיסטוריוגרפית על הספרות העברית בכלל ועל עגנון והזז בפרט

ל'זוגות' כתופעה טקסטואלית קלסית או פנטסטית, כלומר כתמה, יש היסטוריה פולקלורית-היגודית ארוכה, מסורתית, בכתבים מקודשים. מן הספרות הכללית אפשר כמובן להזכיר זוגות ידועים בטקסטים מופתיים כגון דון קישוט וסנשו פנשה, טיל אולנשפיגל ולְמָה גוֹדֶזֶק, רוזנקרנץ וגילדנשטרן בהמלט (ואצל טום סטופארד), הילדים הנבלים המשעשעים מקס ומוריץ אצל וילהלם בוש, פיוטר איוונוביץ' דובצ'נסקי ופיוטר איוונוביץ' בובצ'נסקי ברוויזור של גוגול, וכן היצורים הפנטסטיים טווידל די וטווידל דאם של לואיס קרול.

ההצבה של דמות מתנועת כצל לצד רעותה, או כמשוכפלת ממנה, כתאומתה וכמתלהלת בדיבור אחד שהוא שניים, הייתה מאז ומתמיד אמצעי קומי מובהק בכל

הספרויות, והקורא בספרות העברית התוודע אליה בעיקר בהכנסת כלה של ש"י עגנון ושני ר' יודיל המשוחחים בה זה עם זה. ההכפלה הזו – כמו בארץ המראות – של לואיס קרול מחוללת באופן מובהק אקלים מהתל ביצירה הספרותית, עד כדי כך שהקורא בספרות שבכל הדורות נוטה לסבור כי כותבי הטקסטים האלה סבורים היו מאז ומעולם כי המספר 'אחד' הוא המצאה של האל הטוב, והמספר 'שניים' הוא מהשטן המשטה בבריות.¹⁰⁷

מה שאני מכנה 'אקלים טקסטואלי' או באופן כללי יותר 'אקלים ספרותי' אף הוא אינו עניין אחד וגם לו תאום משלו. אקלים אחד שייך למבדה הספרותי עצמו, ובו שורר האפקט הקומי כציקלון שדי בלתי מרוסן שמחולל בהד-הדיבוריות שלו, פעמים רבות בחרוזים (שאף הם נולדים תאומים) את הצחוק המתגלגל של הטקסט הספרותי. הוא מפרק את התבנית הלוגית של הנמקה חד-מסלולית ומתפרק לשניים כמו בשיח המשעשע להפליא שהמציא מולייר לגיבורי הקומדיה שלו כשהקמזן מדבר על קופתו, בבת-עיניו, והמשרת משיב לו בדברים על בתו. המיומנות של הדיבור ב'קול אחד שהוא שניים', היא הגומחה הספרותית המובהקת ביותר של הסופר הקומי, גם כאשר נדמה שהוא מבקש לדבר על עניין אחד.

האקלים האחד הוא אפוא 'אקלים טקסטואלי', כלומר מה שהסופר ממשטר בתוך כתביו, ואקלים אחר הוא האקלים הספרותי הסביבתי שסופרים ומבקרים נענים לו בדיבור על הספרות – והוא שרוי מחוץ לטקסט הספרותי. באקלים זה מתחולל מאבק על סימון ההבדלים בין הטעמים הספרותיים, ושוררת בו אמונה נכזבת לאמת ביקורתית היסטוריוגרפית אחת. והנה דווקא בו, באקלים ביקורתי זה, שוררת הקטגוריה של מספר שתיים כצורה רצינית, אולי רצינית מדי ונטולת אירוניה עצמית, והיא מכוונת את ההסתכלות על תולדות הספרות ואף על תולדות התרבות בכלל. באקלים הביקורתי הזה מבקש פרשן התרבות להציע את טענותיו כמתפתחות על בסיס תיאורים פשוטים, ולעתים קרובות פשטניים, של אופוזיציות זוגיות, כגון תרבות המערב מול תרבות המזרח, כתיבה רומנטית מול כתיבה קלאסית, סגנון ריאלי מול פנטסטי, עולם קדום מול חלופה מודרנית – ועוד הבחנות שמבקשות להציב את מסקנת הדיון כצורה של הצבת המופתי, החדא בדרא, כחורג מן המבנה האופוזיציוני השגור.

107 טענה רצינית כשלעצמה בתאולוגיה קוסמוגונית של קבלת צפת, ברוח הדימוי 'היכל התמורות' שבחיבור פרדס רימונים לר' משה קורדוברו. במחשבה התאולוגית על הדימוי הזה מכפיל הרוע את אחדות העולם בשניים כבמראה מתעתעת ב'היכלי התמורות'. על התמה הזו וגלגולה בספרות העברית בכלל ואצל עגנון בפרט ראו בספרי, מחשבות על עגנון ב, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ח, עמ' 73-89.

תפקידן של האנטינומיות הפשטניות הללו הוא לאפשר דיבור ביקורתי על הבדלים סגנוניים ועל המופתי שנישא מעליהם, במקום שעדיין לא הוכן אל-נכון דיבור מותאם עליו. העיקרון הזה שבו יוצרים הבדלים אופוזיציונליים כמו הלניזם וברבריות, הבדל אשר ספק אם ההלנים עצמם האמינו בו, שהרי ידעו הרבה על התרבות המצרית ואף הושפעו ממנה, נעשה מורכב יותר כאשר המספר שתיים נעשה למספר שמציין הבדל בלתי אופוזיציוני. הצד המעניין לגבי צורת המחשבה הזו הוא, שגם בקצה הפירמידה הקנונית, שהיה אמור להיות מיוחד לאחד המופתי שיעמוד בו בבדידות בלתי מעורערת, הנה גם שם הציבה המסורת הביקורתית כמעט תמיד שניים: אוריפידס וסופוקלס, שיקספיר ומארלו, גתה ושילר, רסין ומולייר, דוסטויבסקי וטולסטוי, בלזק וסטנדל, פרוסט וג'ויס ועוד... ועוד...

צורת ההצבה הזו איפשרה דיבור טיפולוגי על תרבות באופן שיעקוף הסברים מפורטים ויסמן רפרטואר של נטיות טעם והערכה, באותו אופן שבו חובב המוסיקה מציג את עצמו כטיפוס חובב באך יותר מאשר כטיפוס חובב מוצרט – תופעה שיחנית נפוצה למדיי בדיבור של הדיוטות על טעם מוסיקלי.

האקלים הביקורתי הזוגי טבוע כאמור כולו ברצינות חסרת כל הומור ואירוניה עצמית השוררת באקלימים קומיים ספרותיים-טקסטואליים, משום שהוא מסמן שדות מומצאים של אי-הכרעה שיפוטית (מי גדול ממי ומי חשוב ממי) אשר בכניסה אליהם מוצאים גדודים של כותבים את פרנסתם.

במסורת הדיבור הפנים-טקסטואלית והחוץ-טקסטואלית היהודית, זו שהתבנית שלה התגלגלה אל הספרות העברית, מסתמן ברור שבר-אקלימי מובנה, ונראה כי אינו דומה למה שתיארנו עד כה. את השבר הזה אני מבקש לסמן כאקלים של זוגיות, הממושטר לכתחילה בידי המדברים על הספרות העברית במגמה מכוונת להעמיד הכרעה שיפוטית באמצעות הצבה של זוגות אופוזיציוניים. בכך ביקשה ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית להעניק לזוגות שבאקלים הספרותי ממד של מאבק ערכי (אידאולוגי, פואטי ואסתטי), ולשפוט לאורו את כל מהלכיה של הספרות העברית החדשה, כדרך שעשתה למשל בהענקת ערך פרדיגמטי לוויכוח הידוע בין ברדיצ'בסקי לאחד-העם, כמכוון את ההתפתחות של כל המודרניזם העברי, אירוע שנידון בהרחבה לעיל בפרק זה.

את שורשיה של הפרדיגמה הזו אפשר לאתר כנעוצים בטקסטים יהודיים בעברית ובארמית של המשנה והתלמוד, טקסטים שלגביהם המונח 'תקופת הזוגות' היה בעל מובן של ממשות היסטורית לאורך תקופה בת מאתיים שנה בימי הבית השני, אשר בה פעלו חמישה זוגות של הנהגה רוחנית; נשיא ומשנהו אב בית הדין של הסנהדרין, כמפורט במסכת אבות פרק א': יוסי בן יעזר איש צרדה ויוסי בן יוחנן; יהושע בן פרחיה וניתאי הארבל; יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח; שמעיה

ואבטליון והלל ושמאי. אולם מעניינת יותר היא העובדה כי הקטגוריה של הסמכות ההנהגתית ההיסטורית אצל זוגות התנאים נעשתה אצל האמוראים לסימון ייצוגי פרדיגמטי של מחלוקות הלכתיות כגון זו שבין רב, ראש ישיבת פומבדיתא ושמואל ראש ישיבת נהרדעא, הראשון כבעל סמכות עדיפה בענייני איסורים והשני – בענייני ממונות. וכך אף בזוגיות של אביי, ראש ישיבת פומבדיתא ורבא ראש ישיבת מחוזא, אשר מאות המחלוקות שביניהם כונו 'הוויות' שבתלמוד.

מונח זה – הוויות – הוא הליכה של אקלים תרבותי אשר בו המחשבה חושבת את עצמה ב'זוגות'. הדיבור ההלכתי על זוגות, שהוא כה תשתיתי ועמוק בסכולסטיקה היהודית, הוא זה שהונחל אל הדיבור ההיסטוריוגרפי בספרות העברית החדשה בעיקר באמצעות חניכי בית המדרש שבסוף המאה התשע-עשרה.¹⁰⁸ פרדיגמה זו נעשתה למתודולוגיה מארגנת של תולדות הספרות – ונעשתה לצורה הכמעט-בלעדית שבה נרשמו תולדות הספרות במהלכים היסטוריים גדולים. כוחה התת-מודע היה גדול כדי כך שהיא נכפתה על המחשבה ההיסטוריוגרפית גם במקרים שבהם דגם משולש היה יכול להיות כלי מוצלח יותר לרישום היסטוריוגרפי, כדוגמת החיים היהודיים המקבילים של 'חסידים' 'מתנגדים' ו'משכילים', ואשר למרות הקיום המשולש הסינכרוני שלהם, הועדף הדיבור המסדר אותם מחדש כזוגות אלה מול אלה, דוגמת הטעות הנפוצה הרואה בחסידים אופוזיציה מוחלטת למתנגדים, או אופוזיציה מוצלחת מעט יותר של משכילים מול חסידים שבאמצעותה מתארים את מפעלה של הסטירה המשכילית של פרל וארטור. זאת אף שהפוליטיקה של התחרות בין חצרות חסידים היא מסובכת ובעלת חשיבות רבה יותר מהדגמים הפשטניים הסטיריים של התחרות בין ההשכלה לחסידות, שהשפעתה כמעט לא חרגה מגבולות הדיון שלה עצמה.

המודל האופוזיציוני הזוגי הזה שחדר אל ההיסטוריוגרפיה של הספרות העברית כצורת מיון של סימון הבדלים אינו אלא מנגנון רטורי שבאמצעותו ביקשו היסטוריוגרפים של הספרות העברית להפעיל מנגנון של הכרעה לגבי שיפוטי ערך אסתטיים, פואטיים ואידאולוגיים.

108 טענה דומה השמיע גם א"י פפירנא בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה. לדעתו המאבק בין חדשנים ('פרוגרסיסטים') ושמרנים ('קאנסררוואטארים') טעון במתח מושאל של פלפול בית המדרש 'אשר חלף גבול ויעבור חוק אצל התלמודיים, במאה השמונה-עשרה, אשר תלו הררים בשערה ועיילי פילא בקופא של מחט וירדפו על צוארן את זרש וושתי ללכת בשיטת אביי ורבא [...]', אברהם יעקב פפירנא, כל הכתבים, חלק א: קנקן חדש מלא ישן (על פי מהדורת ווילנא: דפוס י' פין וא"צ רוזנקרנץ, 1867), תל-אביב: מחברות לספרות, תשי"ב, עמ' 12-9.

אין זה מקרה כי הוא צובר עוצמה רבה מהשליש האחרון של המאה התשע-עשרה, עם הופעת ניצני ספרות התחייה, אשר בסביבת הקיום שלה החלו להופיע אחרי אברהם יעקב פפירנא ואברהם אורי קובנר יותר ויותר דיונים המטפלים בשאלות של הערכה אסתטית.¹⁰⁹

בכך אני מבקש לאפיין כדידקטי ולא כשיפוטי את השיח הביקורתי של דור משכילי ברלין (המאספים) ודור ההשכלה המזרח אירופית שלאחריו, אשר בו כמעט ואיננו מוצאים הצבות זוגיות כאלה – באשר הקוראים של ספרויות אלה הפגינו עיוורון מוחלט לדירוגים אסתטיים וביכרו עליהם דיונים 'מדעיים' כחלק מן המגמה האמנציפציונית שלהם שביקשה להשתלב בפרויקט האוריינות האירופי. אולם משעה שההיבט האסתטי המעריך נעשה למרכזי בתוך השיח הביקורתי החלו הכול מדברים על זוגות, כך מראשית המאה הקודמת וכך עד היום: ברדיצ'בסקי ואחד-העם, ברנר וגנסין, ביאליק וטשרניחובסקי, דוד פוגל ואברהם בן יצחק, אברהם שלונסקי ונתן אלתרמן, נתן זך ויהודה עמיחי, א"ב יהושע ועמוס עוז. הדיבור הזה הושלך גם לאחור כמו למשל בהצבת שירת ר' יהודה הלוי ושירת ר' שלמה אבן גבירול כצורה של זוגיות אופוזיציונאלית פואטית בעידן תור הזהב של ספרד.

אף כאן כמו בהיסטוריוגרפיה של תולדות המחשבה היהודית במאה התשע-עשרה (מתנגדים, חסידים ומשכילים) נדחקו דגמים משולשים ודאיים לשולי הדיון הביקורתי לטובת ארגונים מחדש כזוגות. יוצא דופן היה דב סדן, שבחן את הסיפורים המשולשים לגופם וביקש לעמוד על צד מהותי משותף (ולא מתנגד) של שלישיות כאלה בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית העומדת נוכח רגעי ההולדת של תופעות גדולות, כמו למשל בעת הופעת משוררי העלייה השלישית:¹¹⁰

109 בהיבט זה הקדים פפירנא את ההיסטוריוגרפים וכותבי הביקורת של סוף המאה התשע-עשרה בכשלושים שנה. כבר במאמר הראשון שנדפס בכתב העת השרון קודם לשנת 1867 טען פפירנא כי הצורות הסכולסטיות הרבניות (בעיקר 'ההקדמות' ו'ההסכמות') חדרו אל הספרות העברית ובהן ניסה הכותב העברי להפגין ידע 'מדעי' 'תחת צבעים ותמונות שונות [...] להיות האוטאריטאט של הרבנים האחרונים על מכוננו – כל ספר בלא תעודת איזה אוטאריטאטים היה אסור לבוא בקהל ספרי העברים'. שם, עמ' 22-23. פפירנא הבחין מצד אחד במסורות של דיבור טקסטואלי סכולסטי ומצד אחר בהיעדר שיפוט אסתטי פואטי. השיפוט האסתטיים והפואטיים, שהיו עיקר כתיבתו של אברהם אורי קובנר, כל כתיבי (בעקבות המהדורה ראשונה: חקר דבר, ווארשא: דפוס בוימטר וראטבלאט, 1865), תל-אביב: מחברות לספרות, תש"ז. קובנר מעמיד את אבחנותיו כבר מראשיתן כאופוזיציות זוגיות כמו למשל הצגתה של הביקורת השופטת בתוך מתכונת זוגית של ה' גוטלבר מול אברמוביץ, זאת ועוד; הצגתה של השירה העברית כנתונה בתוך זוגיות ז'אנרית: 'המשוררים האמיתיים יחלקו לשתי מפלגות, המחלקה האחת המה האידעאליסטן [...] לא כן המפלגה השנייה, – המה הרעאליסטען', עמ' 10-11.

110 דב סדן, 'מבוא האסופה', בתוך: ליובה אלמי שירים ופואמות, תל-אביב: הוצאת ליובה אלמי, 1982, עמ' ג. חלוקות משולשות כאלה היו נפוצות באקלימים לא פולמוסיים, במקומות

כי השעה שעת מולד חדש לשירה וכדרך הרגילות של העמדת מולדים כאלה על שלישיית, נהג הדיבור הרווח להעמיד על שלישייה גם עתה: אורי צבי גרינברג אברהם שלונסקי ויצחק למדן; ובהראות כוכב חדש, בין מאורו גדול יותר בין מאורו קטן יותר, היה כמזומן להיות בן לוויה לאחד מן השלושה; אך מי שלא נמשך לאותה החלוקה, שהיה בה הרבה שיגרה ולא מעט שרירות, ידע חלוקה אחרת שגם היא נהגה מנין של שלישייה, אך צידוקה היה בהבחנה דקה אף ממשית יותר: אברהם שלונסקי – אלכסנדר פן – ל' אלמי, על הצד השווה שבגידולם הכא ויניקתם מהתם ועל הצד השונה של הפלגם, והחוקר שיעמוד במבורר על כך, מתוך שיעמוד על השווי והשוני, יבהיר פרק מפרקי שירתנו ...

את החלוקות הזוגיות הנהוגות בהיסטוריוגרפיה של הספרות העברית צריך לסייג בהערה: המבקרים החליפו באופן נמרץ למדי את סידורי הזוגות האלה כמו למשל זך מול אלתרמן ושלונסקי מול ביאליק, בהתאם לאינטרס פנימי של סימון ההבדלים הפואטיים של היוצרים האלה. בחלוקות אלה היה צד מופרך מלכתחילה, באשר גדול המשוררים העבריים במאה העשרים – אורי צבי גרינברג – נותר בבדידותו 'אחד כלפי תשעים ותשעה' בכל הדיונים מסוג זה בלי שהוצבה מולו אפשרות סכיזמוגנזית.

בדיעבד סימנה ההצבה הזוגית את מבוכותיה הגדולות של ביקורת הספרות, והמובהקת שבהן הייתה זו שהתעוררה בעת קריאת שני הפרוזאיקנים הגדולים של הספרות העברית באמצע המאה העשרים: ש"י עגנון וחיים הזו. ממצא מעניין לגבי המבוכה הזו מתגלה מוקדם למדי במעשה מוזר של ניסיון לקנוניזציה שעשתה הוצאת שוקן בהדפסת מאסף ייצוגי הנושא את השם קובץ הוצאת שוקן לדברי ספרות, שראה אור בחנוכה תש"א.¹¹¹ ראוי להקדים ולהזכיר כי 1940 היא שנה שלה היה רוצה להיות עד כל חובב דרמות בשירה העברית, בהיותה סמוכה לאירועי שיא בפעילותם של משוררים רבים כגון ש' שלום (פנים אל פנים), אברהם שלונסקי, אורי צבי גרינברג (ספר

שבהם השיפוט האסתטי הושעה לשם העמדת אפיונים אסכולאיים ותקופתיים של טקסטים בסידורים סינכרוניים כמו למשל: פיליפ רות, ברנרד מלמוד וסול בלו, כנבחרת של ספרות יהודית אמריקנית, או י"ל פרץ, שלום עליכם ומנדלי מו"ס כחתך של קלסיקה בספרות יידיש. צורה זו של מבחר קלסי משולש משתקפת גם במשולש של קיטס, שלי ובירון, בשונה מההצבה הזוגית של קולרידג' וורדסוורת' כמין אופוזיציות סגנוניות שונות. החלוקה המשולשת ממתנת אפוא את היסוד של הסכיזמוגנסיס, והזוגית באה להעצימו כבסיס לפולמוס אסתטי פואטי. תודתי נתונה למשה בן שושן שהעלה בפני אפשרויות שונות של דיבור בסוגיה זו.

111 ראו איתמר דרורי, הזו: סיפור, חיים, באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, 2017, עמ' 138 ואילך.

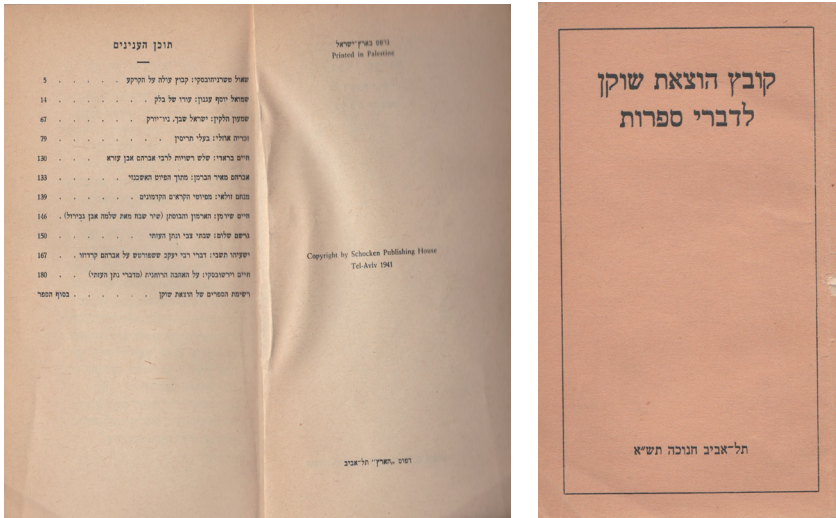
הקטרוג והאמונה), נתן אלתרמן (כוכבים בחוץ), יונתן רטוש (חופה שחורה) ויוצרים חשובים בני התקופה – טשרניחובסקי, עגנון והזו – שהשלימו מעגל מרכזי בכינוס יצירותיהם. שנה זו היא כפעימת רגע של גדולה – מעין תור זהב מקוצר בתולדות הספרות העברית המודרנית – אשר ספק אם נמצא כמותו עד ימינו.

הוצאת שוקן ביקשה מטעמיה שלה לחרוט בתודעת קוראי הספרות את השנה הזו כשנת עגנון, באשר הסופר הזה היה ה־raison d'être של הקמת ההוצאה, כמוצהר בידי מייסדה שלמה זלמן שוקן. ואכן כחמישים עמודים מתוך 'עורו של בלק' שבחלקו השני של הרומן תמול שלשום הובאו בראש הקובץ, ובכך ציינה ההוצאה את השלמת סדרת כתביו בשבעה כרכים שהאחרון בהם, אורח נטה ללון, ראה אור ב־1939. בפרסום 'עורו של בלק' בישרה ההוצאה באמצעות הטקסט המסקרן והמוזר את הרומן העתיד לבוא – תמול שלשום. עורכי הקובץ בהוצאת שוקן בחרו בטשרניחובסקי – בן זוגו של חיים הזו לפרס ביאליק בשנת 1942 – אף הוא משורר ההוצאה – ביצירתו 'קבוץ עולה על הקרקע' (על חניתה) שהיה לפרק מתוך הפואמה 'עמא דדהבא'.

לצד שני בני־בית אלה של ההוצאה אירחו העורכים את הסיפור הארוך 'בעלי תריסין', טקסט קומי סטירי על זוג מורים (מלמדים) תימנים העוינים זה את זה, מאת זכריה אונלי – הפסידונים שבו פרסם חיים הזו את סיפוריו התימניים. טעמו של האירוח הזה היה מריר ביותר לגבי הזו, באשר באותן שנים ממש סירבה הוצאת שוקן במפגיע להוציא את כתביו וחתמה עמו חוזה מוגבל של בלעדיות על פרסום סיפוריו בעיתון הארץ בלבד. בכך אילצה אותו לפנות לשם כינוס כתביו להוצאת 'עם עובד', הותירה אותו מחוץ לסף הבית, אבל הניחה לו (בשכר נאה למדי) להרגיש כמבקר לרגע בבית ההוצאה, והותירה את עגנון כבן בית יחיד המטופל היטב בו.

פרשה זו של שנת 1940 מסמנת לטעמי את קו פרשת המים של דחיקת הזו מהמקום המצומצם שבקצה הפירמידה המעריכה, אף שהתחרות הסמויה בעגנון לא חדלה שנים רבות אחר כך, וככל שהנאבקים שתקו לגביה יותר, כן נעשה טעמה מר וטרגי יותר. על הדחיקה הזו מעיד ספרו של ישראל זמורה, שני מספרים: ח' הזו ויעקב הורוביץ, בהוצאת מחברות לספרות (1940). אפשר רק לשער מה חש הזו בזיווג זה עם מספר כמעט שכוח בעצם אותה שנה שבה כבר נראה כאילו הצליח לתחוב את קצה חרטום נעלו אל דלתה הנפתחת קמעה של הוצאת שוקן.

המערכת בשוקן העמידה זוג של כותבי פרוזה גדולה באותה השנה, באופן שהחומר שנבחר יתפוס כבתנועת מלקחיים את שני הקצוות הייצוגיים שלה, אך מאחורי הקלעים הכריעה להישאר נאמנה רק לאחד מהם. להכרעה הזו היה משקל עצום לגבי הקריירה הספרותית של הזו, שכתביו המכונסים ב'עם עובד' לא זכו לתמיכה בבמה של העיתון היומי – הארץ, גיבוי שלו זכה עגנון עד יומו האחרון.

ההכרעה שעשתה ההוצאה אינה משקפת בהכרח תוצאה שיפוטית סופית של ביקורת הספרות. שנים רבות אחר כך התמיד זיכרון הזוגיות עגנון-הזו, ואפשר למצוא את עקבותיו בעבודות האיסוף והביקורת של הלל ברזל ויעקב בהט, שניסו בכל כוחם, ולטעמי במידה מועטה של הצלחה, לשמור על איזון כלפי שני המספרים האלה.

מעניינת יותר היא העובדה כי במסה שכתב ברוך קורצווייל, 'על ריחיים שבורים' (הארץ, 28 באוגוסט 1942) שב ככפוי שד אל הפרדיגמה הזוגית הזו, כשאפיין את סגנונו של הזו באמצעות השוואתו לעגנון. העריצות של הפרדיגמה הרטורית הזוגית נשקפת מכל שורה של דבריו, אלא שבדומה למקרים רבים אחרים בכתיבתו (למשל על ביאליק וטשרניחובסקי), היא צלחה בידי, וכבר אז הוא צפה אל-נכון את כישלון ההתקבלות של הזו בהשוואה לזו של עגנון, בכך שאפיין את סגנונו השקט של עגנון כצורה חדשה של הפניית קשב פנימה, שהוא שונה כל כך מן הברוקיות הנוצצת והמצטלצלת של הזו. קורצווייל סבר כי עגנון מעמיד חללים של דממה שלתוכה הפנים הכותב את רעשיה של הדרמה האנושית. לטעמו עגנון הצליח לעצב מצבים ספרותיים בלתי פתורים של סיבוכים פסיכולוגיים, תרבותיים ומטאפיזיים בשפה שתואמת את מצבו של האדם המודרני. הזו לעומתו נותר נאמן לדגם הסטירי הפשטני של קולות מתנצחים זה מול זה על במה פומבית.

המיון הזוגי של קורצווייל שיקף במידה רבה הכללה היסטוריוגרפית יעילה בכך שהתווה את מסלול ההתפתחות של הספרות העברית המודרנית בשני צירים:

ציר אידאולוגי-ניטשאני – שאותו הוקיע כמשכילי וכדיקטי, זה שראשיתו במ"י ברדיצ'בסקי ואחריו טשרניחובסקי, ז' שניאור, הזו ורטוש, מול ציר דיאלקטי – שנמנע במכוון מהכרעות אידאולוגיות, ואשר אותו זיהה אצל ביאליק, גנסין, אלתרמן וגרינברג, שכתיתם, כך סבר, מסורה לתיאור מצבים של אי-הכרעה, מצבים בלתי פתורים, ואשר אותם כינה בכותרת ספרו 'בין חזון ובין האבסורד'.

ככל שבוחנים עוד ועוד את הפרוגנוזה השופטת של קורצווייל, היא נראית פורה ומעניינת, ומשיבה לחיי-רגע את הפרדיגמה הזוגית השכוחה שכוחה תש עם השנים. הקורא היום בדבריו נד בראשו בהסכמה למקרא מקצת דבריו; יש להודות כי מתחת לשפה הברוקית של הזו אכן נחבאת משכילות ציונית חד-ממדית שהלכה והתגברה בשנות כתיבתו המאוחרת בספרו בקולר אחד או בקובץ המסות שלו משפט הגאולה ובעיקר בהוצאה המתוקנת של כתביו שיועדה להמון קוראים שלא נהרו אליה גם לאחר תיקונו. הזו המוקדם והמופלא של חתן דמים או של ימלא, נדחק הצדה מפני הטקסטים האידאולוגיים האלה. שערן בנפשכם מה היה קורה להתקבלותו לו פרסם את ימלא, יצירה כנענית מובהקת, סמוך לימי כתיבתה בשנת 1929-30, והיה מקדים את פרסום הקובץ חופה שחורה מאת יונתן רטוש שראה אור בשנת 1941¹¹²? זהו מקרה מובהק לדיון במסגרתה של מתודולוגיה אפשרית של 'היסטוריה אלטרנטיבית', לא רק כסוגה של פרוזה, אלא כדיסציפלינה של מחשבה ספקולטיבית על ההיסטוריה של הספרות, אשר במסגרתה אפשר להניח כי לו התקבל הזו כבר בשנת 1930 כראשון הסופרים הכנעניים – הייתה התקבלות זו, שלה זכה מאוחר יותר רטוש, מוליכה אותו לנתיב מוצלח יותר של בחירה באפשרויות סגנוניות ומונעת ממנו להגדיר את עצמו באי-הבנה של עצמיותו הכותבת כריאליסטית, או לפסוע אידאולוגית בנתיב של ציונות משכילית חילונית בשעה שמחשבתו אצרה גרעינים מהפכניים של מחשבה פוסט-ציונית. היוצא מן הכלל לגבי הדיקטיות הפסיכולוגית והחברתית לאומית שלו הוא הסיפור 'הדרשה', שבו העז הזו להפנות דיבור מתקיף, אנרכיסטי וקונטרברסלי כנגד האתוס הציוני שלו עצמו, ובמיוחד כנגד הערך של 'קידוש השם' שהזכירו תמיד כי אביו ציווה אותו עליו, ואשר עליו בעיקר מסתער בחרי-אף יודקה, גיבור 'הדרשה'.

הזו, כמו למשל המשורר ש' שלום, הוא סופר שכל שכבה נוספת של כתיבה מאוחרת שלו הערימה עוד ועוד עפר על רצפות הפסיפס הקדמוניות שעליהן עמל בכתיבתו המוקדמת. והנה גם בכך הוא שונה מאוד מעגנון, שהפרגמנטים הבלתי גמורים של יצירותיו המאוחרות הם מונומנטליים לא פחות מאלו שכתב בשיא עבודתו הספרותית. ההבנה מתי לחדול מכתובה מורכבת כנראה עוד יותר מן ההבנה

מתי להתחיל בה – בחירה זו היא המעט הנתון בידי הכותב עצמו באשר 'הזוגיות' הנכפית עליו לחיות לצד גדולים כמוהו אינה ניתנת לו כלל לבחירה. בהצבת המקרה המצער הזה של זוגיות מקפחת בביקורת הספרות העברית אני מבקש להצביע על כוחו של אקלום ספרותי מלאכותי הנעשה לפרדיגמה עריצה של היסטוריוגרפיה. הפרדיגמה הזו, המתארת את מהלכיה של הספרות בזוגות, סבורה כי כך תוכל לפתור את חידת השוני בין יוצרים גדולים, שקולו של אחד מהם אינו פוסק מלהדהד, והאחר צולל לתהום של שיכחה כמעט מוחלטת.

מקורות

עברית

- אבן זוהר, איתמר
לבריור מהותה ותפקודה של לשון הספרות היפה בדיגלוסיה',
הספרות, כרך ב, חוברת 2, אוניברסיטת תל-אביב (1970), עמ'
302-286.
- אהרנפרייז, מרדכי
בין מזרח למערב (תרגם מ' גיורא), תל-אביב: עם עובד, תשי"ג.
לאן? מסות ספרותיות, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ח.
אורטגה אי גאסט, חוזה
מרד ההמונים (תרגם יום ברונובסקי), תל-אביב: זמורה ביתן,
תשל"ה.
- אורלנד, יעקב
נתן היה אומר, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה.
אורן, יוסף
אחד-העם, מ"י ברדיצ'בסקי וחבורת "צעירים": אגרות ופשרן
(1896-1891), ראשון לציון: יחד, תשמ"ה.
- אזולאי אריאלה
ואופיר עדי
אנו לא שואלים "מה זה אומר" אלא "איך זה פועל": הקדמה לאלף
מישורים', תיאוריה וביקורת 17 (סתיו 2000), עמ' 123-131.
- אחד-העם
אידלזון, אברהם צבי
'תעודת "השלח" השלח, א, א (ברלין, חשון תרנ"ז), עמ' 1-6.
אוצר נגינות ישראל, א-ה, ירושלים, ברלין ווינה: הוצאת בנימין
הרץ, תרפ"ב-תרפ"ח.
- אלבק-גדרון, רחל
תולדות הנגינה העברית, מהותה יסודותיה והתפתחותה, תל-
אביב וברלין: דביר, תרפ"ד.
- 'קולות גולים ומושכחים: ההגיה האשכנזית של העברית כשאלה
פוסטמודרנית', מחקרי ירושלים בספרות עברית יט (תשס"ג),
עמ' 55-80.
- 'הלקסיקון והמבול: אהרן אפלפלד ושיח הניצולים של התיבה
הראשונה', בתוך: א' ליפסקר וא' שגיא (עורכים), 24 קריאות בכתבי
אהרן אפלפלד, רמת-גן וירושלים: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן
ומכון שלום הרטמן, תשע"א, עמ' 153-163.

- אלחנני, אבא 'על חשיבותה של הבינוניות (באדריכלות)', 'תרבות וספרות', הארץ (8 ביולי, 1966).
- אלטמן, ש"צ 'תורת האקלימים לר' יהודה הלוי', מלילה א (תש"ד), עמ' 1-17. מפלפל, אהרן מסות בגוף ראשון, ירושלים: הספרייה הציונית, תשל"ט.
- , מכוות האור, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ם.
- , סיפור חיים, תל-אביב: כתר, תשנ"ט.
- , מכרה הקרח, תל-אביב: כתר, 1997.
- , כל אשר אהבתי, ירושלים: כתר, 1999.
- , פתאום אהבה, ירושלים: כתר, 2003.
- , אל ארץ הגומא, גבעתיים: כנרת, זמורה ביתן, 2009.
- ביאליק, חיים נחמן דברים שבעל פה, כרך ב, תל-אביב: דביר, תרצ"ה.
- , 'טעות נעימה', דברי ספרות, תל-אביב: דביר, 1954.
- , 'שירתנו הצעירה', כל כתבי ח"י ביאליק, תל-אביב: דביר תשכ"ה.
- בן-גוריון, עמנואל רשות היחיד: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בעשרים שנותיו האחרונות, תל-אביב: רשפים, תש"ם.
- בנימין, ולטר בודלייר (תרגם מגרמנית טוביה ריבנר), תל-אביב: ספרית פועלים והקיבוץ המאוחד, תש"ן.
- , 'אדוארד פוקס, האספן וההיסטוריה', מבחר כתבים, ב: הרהורים (תרגם דוד זינגר), תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשנ"ו.
- בקר, קארל ל' הקריה-של-מעלה בהגות המאה השמונה-עשרה (תרגם אהרן אמיר), תל-אביב: ספרית פועלים, 1979.
- ברגמן, שמואל הוגו תולדות הפילוסופיה החדשה: מתקופת ההשכלה עד עמנואל קאנט, ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ח.
- ברדיצ'בסקי, מיכה יוסף "'על פרשת דרכים", מכתב גלוי אל אחד העם', השלח א-ב (ברלין כסלו תרנ"ז), עמ' 154-159.
- ברזל, הלל מספרים ביחודם, תל-אביב: יחדיו, תשמ"א.
- ברינקר, מנחם עד הסמטה הטבריינית: מאמר על סיפור ומחשבה ביצירת ברנר, תל-אביב: עם עובד, תש"ן.
- ברמון, קלוד 'המורפולוגיה של המעשייה הצרפתית', בתוך: דן בן-עמוס (עורך), תיאוריות חדשות על ספרות שבעל-פה, תל-אביב: המכון לפואטיקה וסמיוטיקה, הספרות, 20 (1975), עמ' 44-59.
- גוברין, נורית בודד במערבו: מיכה יוסף ברדיצ'בסקי בזכרונם של בני זמנו, חולון: בית דבורה ועמנואל, תשנ"ח.
- ג'יימסון, פרדריק 'פוסט-מודרניזם, או ההיגיון התרבותי של הקפיטליזם המאוחר'

- הלקיין, שמעון מוסכמות ומשברים בספרותנו: י"ב שיחות על הספרות העברית החדשה, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ם.
- , זרמים וצורות בספרות העברית החדשה: פרקים בספרות ההשכלה וחיבת-ציון (ערכה צפורה כגן), ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ד.
- הרדר, יוהאן גוטפריד על-אודות הרוח אשר בשירת העברים (תרגם מגרמנית יוסף האובן (נבו)), רמת השרון: הוצאת ירון גולן, תשנ"ד.
- הרושובסקי, בנימין ריתמוס הרחבות: הלכה ומעשה בשירתנו האקספרסיוניסטית של אורי צבי גרינברג, תל-אביב: מכון פורטר והקיבוץ המאוחד, 1978.
- הרשב, בנימין (עורך) מניפסטים של מודרניסטים, ירושלים: אוניברסיטת תל-אביב וכרמל, תשס"א.
- ויקו, ג'אמבטיסטה המדע החדש (תרגם א' רטהאוז), ירושלים: שלם, 2005.
- וירת, לוואיס 'אורבניות כאורח חיים' בתוך: גיאורג זימל, רוברט פארק, לוואיס וירת, אורבניזם: הסוציולוגיה של העיר המודרנית (תרגום מרים קראוס, עריכה מדעית: ד"ר עודד מנדה-לוי), תל-אביב: רסלינג, 2007, עמ' 119-93.
- ז'בוטינסקי, זאב שירים, ירושלים: ערי ז'בוטינסקי, תש"ז.
- זך, נתן 'הרהורים על שירת אלתרמן', עכשיו 3-4 (אביב תשי"ט), עמ' 122-109.
- , זמן וריתמוס אצל ברגסון ובשירה המודרנית, תל-אביב: אלה, 1966.
- , 'ספרות ישראלית בדיאלוג ובלעדיו', הארץ (1 ביולי 1966).
- , 'הצורך באנליזה או הצרעת הנושנה', הארץ (8 ביולי 1966).
- , 'על בינוניות ורציפות, על בינוניות באמנות', הארץ (15 ביולי 1966).
- , 'לאקלימן הסגנוני של שנות החמישים והששים בשירתנו', הארץ (29 ביולי 1966).
- , אימג'יזם וורטיציזם (תרגם יהודה ויזן), תל-אביב: עמדה, סדרת דחק, 2010.
- זמורה, ישראל 'בתי הקפה הספרותיים בשנות ה-30 וה-40', ידיעות אחרונות (23 בדצמבר 1977 – 20 בינואר 1978).
- חבר-חיבובסקי, טל 'פתח דבר', בתוך: טל חבר-חיבובסקי (עורך), מכאן ואילך: מאסף לעברית עולמית, א, ברלין ופריס (תשע"ו), עמ' 11-21.
- טהון, יהושע כתבים, ורשה: תושיה, 1922.
- טסלר, אליהו גבעול במרחבים, תל-אביב: ספרית פועלים, 1975.
- יעבץ, צבי 'שנה אחת בצ'דנוביץ בין שתי מלחמות העולם', בתוך: יצחק בן-

מרדכי ואירים פורוש (עורכים), בין כפור לעשן, מחקרים ביצירתו של אהרן אפלפלד (=אשל באר שבע 6), באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשנ"ח.

בית המדרש, א-ו, לייפציג: דפוס פרידריך ניס, תרי"ג-תרל"ח.
 'מיכה יוסף ברדיצ'בסקי - דוד נימארק, י"ח אגרות (1897-1899)', בתוך: א' הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, כרך ד, חולון תש"ן, עמ' 52-53.

'האקולוגיה בתחום הביקורת', עיונים ותגובות, תל-אביב: עקד, תשמ"ו, עמ' 11-23.

בכפיפה אחת: י"ז סיפורים, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"א.
 שרשרת ההווה הגדולה (תרגום אהרן אמיר), תל-אביב: יחדיו, 1968.
 'עלילות אסדיוואל', בתוך: דן בן-עמוס (עורך), תיאוריות חדשות על ספרות שבעל פה [=הספרות, 20 (1975)] תל-אביב: המכון לפואטיקה וסמיוטיקה, עמ' 8-27.

'חניכה מיסטית ואקסטטית של קדושה', אפס שתיים, כתב עת לספרות 1, ירושלים: כתר (אביב 1992), עמ' 87-98.

לעמל יולד: שירת אברהם ברוידס, חיפה וקריית שדה בוקר: אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת בן גוריון בנגב, 2000.

שיר אדום שיר כחול: שבע מסות על שירת אורי צבי גרינברג ושתיים על שירת אלזה לסקר-שילר, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תש"ע.

שירת יצחק עגן: אקולוגיה של ספרות בשנות ה-30 ו-40 בארץ ישראל, ירושלים: מאגנס, 2006.

'המרד? נרטיב היסטוריוגרפי מומצא', מחקרי ירושלים בספרות העברית כב, ירושלים: מאגנס, תשס"ח 2007, עמ' 3-29.

(ההדרה, מבוא והערות), יומן יצחק למדן (כתב יד 'גנזים': 13456/196), רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ה.

מחשבות על עגנון, ב, רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשע"ח.
 מסה על המתנה (תרגום הילה קרס), תל-אביב: רסלינג, 2006.

על רוח החוקים (תרגום עידו בסוק), מבוא והערות קלוד קליין, ירושלים: מאגנס, תשנ"ח.

'על המושג דורו של ביאליק', מאזנים יג, ג-ד (אב-אלול תשכ"א), עמ' 206-213.

'הספרות העברית בראשית המאה העשרים', מאסף לדברי ספרות

ילינק, אהרן
 כגן, ציפורה

כהן, ישראל

כהנא כרמון, עמליה
 לאבג'וי, ארתור
 לויסטרס קלוד

ליפסקר, אבידב

,-

,-

,-

,-

,-

,-

מוס, מרסל
 מונטסקיה

מירון, דן

,-

- ביקורת והגות ב (תשכ"א), עמ' 436-464.
- , 'לרקע המבוכה בספרות העברית בראשית המאה העשרים', ספר היובל לשמעון הלקין, ירושלים: ראובן מס, תשל"ה, עמ' 419-487.
- , בודדים במועדס, לדיוקנה של הרפובליקה הספרותית העברית בתחילת המאה העשרים, תל-אביב: עם עובד, תשמ"ח.
- , אמהות מייסדות, אחיות חורגות: על שתי התחלות בשירה הארצישראלית המודרנית, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשנ"ב.
- , האדם אינו אלא...: חולשת-הכוח, עוצמת החולשה – עיונים בשירה, תל-אביב: זמורה-ביתן, תשנ"ט.
- , הרפיה לצורך נגיעה: לקראת חשיבה חדשה על ספרויות היהודים, תל-אביב: עם עובד, תשס"ו.
- , מחוויה לפולחן: משבר המודרניזם בשירה הארץ-ישראלית: מקרה אליהו טסלר, ירושלים: מוסד ביאליק, 2016.
- מלמד, אברהם 'ארץ ישראל והתיאוריה האקלימית במחשבה היהודית', אביעזר רביצקי ומשה חלמיש (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"א, עמ' 52-78.
- נוימן, בועז ראיית העולם הנאצית: מרחב. גוף. שפה, חיפה ותל-אביב: אוניברסיטת חיפה, ספריית מעריב, תשס"ב.
- סדן, דב 'מבוא האסופה', ליובה אלמי, שירים ופואמות, תל-אביב: הוצאת ליובה אלמי, 1982.
- , זכרון מרדכי זאב ברודא, ירושלים: הספרייה הציונית ליד ההסתדרות הציונית, תש"ך.
- ואורמאן חיים סוסיר, פרדיננד דה-ס' [סמילנסקי], יזהר קורס בבלשנות כללית (תרגם אבנר להב), תל-אביב: רסלינג, 2005.
- , 'אפרים חוזר לאספסת', גליונות יא-יב (לה-ל-לו), כרך שישי, תל-אביב (שבט-אדר א, תרצ"ח).
- סמית, אדם עושר העמים, כרכים א-ג (תרגמו יריב עיטם ושמשון ענבל), ירושלים ותל-אביב: מוסד ביאליק והאוניברסיטה הפתוחה, 1996.
- סרטו, מישל דה-עמ' 118-120.
- , הר העצה הרעה: שלושה סיפורים, תל-אביב: עם עובד, תשל"ו.
- פורת, יהושע שלח ועט בידו, תל-אביב: כנרת זמורה ביתן, תשמ"ט.
- פיינר, שמואל "כיונק הנושך שדי אמו": פוסט-השכלה בקץ המאה ה-19, 'קפולן (עורך), שלהי מאות קיצם של עידנים, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, תשס"ה, עמ' 251-289.

- פן, אלכסנדר
פפירנא, אברהם יעקב
- פרבולוצקי, אבי
פולק, גד
צונץ, יום טוב ליפמן
- קובנר, אברהם אורי
- קפקא, פרנץ
- קבקוב, יעקב
- קוטלר, דוד
- קורצווייל, ברוך
- קרסל, גצל
קשת, ישורון
ראב, אסתר
רוזנצווייג, פראנץ
—
- רטוש, יונתן
שאנן, אברהם
- שביט, זוהר
- שביט, עוזי
- לארך הדרך, תל-אביב: הוצאת מדע וחיים, 1956.
כל הכתבים, חלק א: קנקן חדש מלא ישן (על פי מהדורת ווילנא:
דפוס ' פין וא"צ רוזנקרנץ, 1867), תל-אביב: מחברות לספרות,
תשי"ב.
- אקולוגיה: התיאוריה והמציאות הישראלית, ירושלים: כרטא,
תשס"א.
- הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים: מוסד
ביאליק, תשי"ד.
- כל כתיבי (בעקבות המהדורה ראשונה: חקר דבר, ווארשא: דפוס
בוימטטר וראטבלאט, 1865), תל-אביב: מחברות לספרות, תש"ז.
- 'ביקור במכרה', סיפורים ופרקי התבוננות (תרגם ' קשת),
ירושלים ותל-אביב: שוקן תשל"ה, עמ' 124-126.
- 'מ"ב ברדיצ'בסקי וצבי מלטר: פרשת יחסים וצורך מכתבים', א'
הולצמן (עורך), גנזי מיכה יוסף, ז, חולון תשנ"ז, עמ' 131-140.
- האקולוגיה האנושית בעולם העתיק (ארץ ישראל, יון ורומא),
ירושלים ותל-אביב: ניומן, תשל"ז.
- ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה?, ירושלים ותל-אביב: שוקן,
תשכ"ה.
- 'על ריחיים שבורים', הארץ (28 באוגוסט 1942).
- לכסיקון הספרות העברית, חלק א, מרחביה: ספרית פועלים, 1965.
- מ"י ברדיצ'בסקי (בן-גריון) חייו ופעלו, ירושלים: מאגנס, תשי"ח.
קמשונים, תל-אביב: הדים, תר"ץ.
- נהרים, מבחר כתבים, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ך.
- כוכב הגאולה (תרגם יהושע עמיד), ירושלים: מוסד ביאליק ומכון
ליאו בק, תשל"ל.
- חופה שחורה, תל-אביב: מחברות לספרות, תש"א.
- הספרות העברית החדשה לזרמיה, חלק ג: הספר והחיים, תל-
אביב: מסדה 1962.
- החיים הספרותיים בארץ ישראל 1910-1933, תל-אביב: הקיבוץ
המאוחד והמכון הישראלי לפואטיקה וסמיוטיקה ע"ש פורטר,
אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ג.
- 'חליפת מכתבים שלונסקי-למזן-המאירי', ' לוי (עורך), ספר
שלונסקי, א: מחקרים על אברהם שלונסקי ויצירתו, תל-אביב:
מכון כ"ץ לחקר הספרות העברית, תשמ"א, עמ' 171-234.

- , 'השיר הפרוע: קווים לסגנונה ולאקלימה הספרותי של השירה הארץ-
ישראלית בשנות העשרים', תעודה ה' (תשמ"ו), עמ' 165-183.
- שהם, ראובן 'אסתר ראב ושירתה', אסתר ראב, ילקוט שירים, תל-אביב: הוצאת
יחדיו ואגודת הסופרים, תשמ"ב.
- שוורץ, יגאל 'שהרי שם נשמתי לראשונה את הפריחה', בתוך: יצחק בן מרדכי
ואיריס פורוש (עורכים), בין כפור לעשן, מחקרים ביצירתו של
אהרן אפלפלד (=אשל באר שבע 6), באר-שבע: אוניברסיטת בן
גוריון בנגב, תשנ"ח.
- שילר, פרידריך שירה נאיבית וסנטימנטליסטית. על הנשגב (תרגום טוביה ריבנר),
תל-אביב: ספרית פועלים והקיבוץ המאוחד, 1985.
- שלום, גרשם דברים בגו: פרקי מורשה ותחיה, תל-אביב: עם עובד, תשל"ו.
- , עוד דבר: פרקי מורשה ותחיה (ב), תל-אביב: עם עובד, תש"ן.
- שמיר, זיוה צפריים: ביאליק נגד הרצל והצעירים, תל-אביב: ספרא והקיבוץ
המאוחד 2013.
- שקד, גרשון הסיפורת העברית 1880-1980, כרך א: בגולה, תל-אביב: כתר,
תשל"ח.
- , הסיפורת העברית 1880-1980, כרך ה: בהרבה אשנבים בכניסות
צדדיות, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד וכתר, 1998.
- , 'רקוויאם לעם היהודי שנהרג', בתוך: יצחק בן מרדכי ואיריס פורוש
(עורכים), בין כפור לעשן, מחקרים ביצירתו של אהרן אפלפלד
(אשל באר שבע 6), באר-שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשנ"ח,
עמ' 15-57.

מקורות בלועזית

- Aaron, David H. *Etched in Stone: The Emergence of the Decalogue*, Cambridge
and Massachusetts: MIT, 2006.
- Adams, Guy B., *Policymaking, Communication, and Social Learning: Essays of*
Forester, John, Carton, *Sir Geoffrey Vickers*, New Brunswick and Oxford: Translation
Bayard L. (eds.) Books, 1987.
- Babbitt, Irving *Rousseau and Romanticism*, New York: Meridian Books, 1959⁵.
- Bale, Lawrence S. 'Gregory Bateson, Cybernetics, and the Social/Behavioral
Sciences', *Cybernetics and Human Knowing*, vol. 3, no. 1
(March 1995), pp. 1-40.

- Bang, Jørgen Christian & Døør, Jørgen *Language, Ecology and Society: A Dialectic Approach*, London & New York: Continuum, 2007.
- Bateson, Gregory *Naven: A Survey of the Problems suggested by a Composite Picture of the Culture of a New Guinea Tribe Drawn from Three Points of View*, Cambridge: Cambridge University Press, 1936.
- , *Steps to an Ecology of Mind*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2000² (1972).
- Beecroft, Alexander *An Ecology of World Literature: From Antiquity to the Present Day*, London and New York: Verso, 2015.
- Berlin, Isaiah 'Herder and the Enlightenment', in: Earl R. Wasserman (ed.), *Aspects of the Eighteenth Century*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press and Oxford University Press, 1965.
- Bloom, Harold *The Anxiety of Influence*, New York: Oxford University Press, 1973.
- Buber, Martin *Die Geschichten des Rabbi Nachman*, Frankfurt a.M Rütten & Loening, 1906.
- , *Ekstatische Konfessionen*, Jena: E. Diederichs, 1909.
- Casanova, Pascale *La République mondiale des Lettres*, Paris: Editions du Seuil, 1999.
- Deleuze, Gilles & Guattari, Félix *A Thousand Plateaux: Capitalism and Schizophrenia* (Trans. and foreword B. Massumi), London and New York: Continuum, 1992.
- Devall, Bill & Session, George *Deep Ecology: Living as if Nature Mattered*, Salt Lake City: Peregrine, 1985.
- Diamond, Jared *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies: Guns, Germs and Steel: A Short History of Everybody for the Last 13,000 Years*, New York and London: W.W. Norton, 1997.
- Dovey, Kimberly 'The Quest for Authenticity and the Replication of Environmental Meaning', in: David Seamon & Robert Mugerauer (eds.), *Dwelling Place & Environment: Towards a Phenomenology of Person and World*, Malabar, Florida: Krieger, 2000, pp. 33-49.

- Dundes, Alan 'From Etic to Emic Units in the Structural Study of Folktales', *Journal of American Folklore*, 75, No. 296 (1962) pp. 95-105.
- Edschmid, Kasimir 'Expressionismus in der Dichtung 1918', in: Paul Raabe (Herausg.), *Expressionismus, Der Kampf um eine literarische Bewegung*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1965, S. 90-109.
- Epstein, Ronald 'The Inner Ecology: Buddhist Ethics and Practice' in: [http://online.sfsu.edu/~rone/Buddhism/Inner %20Ecology.htm](http://online.sfsu.edu/~rone/Buddhism/Inner%20Ecology.htm).
- Ejxenbaum, Boris M. 'Literary Environment', in: Ladislav Matejka and Krystyna Pomorska (eds.), *Readings in Russian Poetics*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1978, pp. 56-65.
- Fill, Alwin & Mühlhäusler, Peter (eds.) *The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment*, London & New York: Continuum, 2001.
- Finke, Peter *Die Ökologie des Wissens. Exkursionen in eine gefährdete Landschaft*. Freiburg und München: Alber, 2005.
- Gans, Eric *A New Way of Thinking: Generative Anthropology in Religion, Philosophy, Art*, Aurora: The Davis Group, 2011.
- Geisel, Eike *Im Scheunenviertel: Bilder, Texte und Dokumente*, Berlin: (Mit e. Vorw. von Günter Kunert), Severin und Siedler, 1981.
- Glotfelty, Cheryl & Fromm, Harold (eds.) *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, Athens & London: The University of Georgia Press, 1996.
- Gottlieb, Roger S. 'Ethics and Trauma: Levinas, Feminism, and Deep Ecology', <http://www.crosscurrents.org/feministecology.htm> pp. 1-23.
- Grözinger, E. Karl (Herausg. Mit Beiträgen von Harry van der Linden und Karl E. Grözinger), *Die Stiftungen der preußisch-jüdischen Hofjuweliers Familie Epphram und ihre Spurn in der Gegenwart*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009.
- Guattari, Félix *The Three Ecologies* (trans. I. Pindar and P. Sutton), London and New Brunswick: The Athlone Press, 2000.
- Haeckel, Ernst *Generelle Morphologie der Organismen – Allgemeine Grundzüge der organischen Formen-Wissenschaft, mechanisch begründet durch die von Charles Darwin reformierte Descendenztheorie*, Zweiter Band: *Allgemeine Entwicklungsgeschichte der Organismen*, Berlin: Georg Reimer, 1866.

- Hartley, B. & Webb, T. (eds.) *Vegetation History*, Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 1988.
- Heise, Ursula K. 'Globality, Difference and the International Turn in Ecocriticism', *P.M.L.A (Publication of the Modern Language Association of America)*, vol. 128, No. 3 (May 2013), pp. 636-643.
- Herder, Gottfried Johann *Ideen zur Philosophie der Gottfried Geschichte der Menschheit*, Riga: J. F. Hortknoch Verlag, 1786-1792.
- Huntley, B. & Webb, T. (eds.) *Vegetation History*, vol. III, Dordrecht, Boston & London: Kluwer Academic Publishers, 1988.
- Jakobson, Roman *Child Language, Aphasia and Phonological Universals*, The Hague, Paris & New York: Mouton Publishers, 1968.
- Katsman, Roman *Nostalgia for a Foreign Land: Studies in Russian-Language Literature in Israel*, Boston: Academic Studies Press, 2016.
- Kimble, George *Geography in the Middle Ages*, New York: Russell and Russell, 1968 [1938], pp. 151-160, 177-180.
- Kronfeld, Chana *On the Margins of Modernism: Decentering Literary Dynamics*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1996.
- Kristeva, Julia *The Sense and Non-Sense of Revolt: The Power and Limits of Psychoanalysis* (Trans. Jeanine Herman), New York: Columbia University Press, 2000.
- Lévi-Strauss, Claude *Anthropologie structurale*, Paris: Plon Juillet, 1958.
- Lipset, David *Gregory Bateson: The Legacy of a Scientist*, New Jersey: Prentice-Hall, 1980.
- Luke, W. Timothy 'Deep Ecology: Living as if Nature Mattered', *Organization and Environment*, vol. 15 Iss.2 (Jun 2002), pp.178-188.
- , *Ecocritique: Contesting the Politics of Nature, Economy and Culture*, Minneapolis & London: University of Minnesota Press, 1992².
- Mann, Paul De *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*, Minneapolis: Minnesota University Press, 1971².
- Næss, Arne 'The Shallow and the Deep, Long- Range Ecology Movements: A Summary', *Inquiry* 16 (Spring 1973), pp. 95-100.

- Pinthus, Kurt
(Herausg.) *Menschheitsdämmerung, Symphonie jüngster Lyrik*, Berlin: Ernst Rowohlt Verlag, 1920.
- Pirandelo, Luigi 'La giara', *Corriere della Sera e edita nella raccolta*, Novelle per un anno nel 1917.
- Roy, Allen *Literary Life in German Expressionism and the Berlin Circles*, Michigan: Umi Research Press, 1983³.
- Rueckert, William 'Literature and Ecology: An Experiment in Ecocriticism', in: Cheryll Glotfelty & Harold Fromm, (eds.), *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, Athens & London: The University of Georgia Press, 1996, pp. 105-123.
- Sapir, Edward 'Language and Environment', in Peter Mühlhäusler & Alwin Fill (eds.), *The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment*, London & New York: Continuum, 2001, pp. 13-23.
- Saldanha, Arun 'Reontologising Race: The Mechnic Geography of Phenotype', *Environment and Planning D: Society and Space*, vol. 24 (2006), pp. 9-24.
- Seamon, David & Mugerauer, Robert (eds.) *Dwelling Place: Towards a Phenomenology of Person and World*, Malabar, Florida: Krieger, 2000.
- Shannon, Claude 'A Symbolic Analysis of Relay and Switching Circuits', MIT (10 August 1937).
- , 'An Algebra of Theoretical Genetics', MIT, 1940.
- Thibaudet, Albert *Histoire de la littérature Française de Chateaubriand à Valéry*, Paris: Marabout, 1986 (Paris: Librairie Stock, 1936¹).
- Tooley, M. J. 'Bodin and The Medieval Theory of Climate', *Speculum* 28 (1953), pp. 64-83.
- Tynjanov, Jury 'On Literary Evolution', in: Ladislav Matejka and Krystyna Pomorska (eds.), *Readings in Russian Poetics*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1978, pp 66-78.
- Vickers, Goeffrey *Value Systems and Social Process*, Part I: 'The Ecology of Ideas – Some Ideas of Progress', U.K: Tavistock Press, 2007³, pp. 3-27.
- White, Hayden *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1975.

- , *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1985.
- Wölfflin, Heinrich *Renaissance und Barock, Eine Untersuchung über Wesen und Entstehung des Barockstils in Italien*, München: Theodor Ackermann, 1888.
- Zaph, Hubert *Literature as a Cultural Ecology*, London and New York: Bloomsbury Academic, 2017.
- Zunz, Leopold *Die gottensdienstlichen Vorträge der Juden – historisch Entwickelt*, Berlin: A. Asher, 1832.

מפתחות

מפתח שמות

אלתרמן, נתן 15, 18 (ה' 4), 19, 24, 34, 35,	אבן גבירול, ר' שלמה 202
35 (ה' 34), 39, 41, 42, 42 (ה' 43), 65,	אבן זוהר, איתמר 104 (ה' 40), 105
90, 96, 97, 110, 110 (ה' 49), 110 (ה'	אבן, יוסף 20 (ה' 5), 91 (ה' 16), 97 (ה' 23)
50), 117, 119, 126, 148, 179, 202,	אדשמיד קזימיר [שמיד, אדוארד] 20, 20
203,, 206	(ה' 5), 90 (ה' 15)
אפלפלד, אהרן 118, 118 (ה' 54), 140 (ה' 87),	אהרון, ה' דוד 67 (ה' 35)
145, 179-198	אהרנפרייז, מרדכי 150, 153, 153 (ה' 16),
אָפּוֹסְטוֹפּוֹל, אלכסנדר-ניקולֵיבִיץ' 60 (ה' 22)	154, 155, 155 (ה' 22), 157, 158,
אפשטיין, רונלד 134 (ה' 79)	159, 160, 161, 162, 163 (ה' 45),
אריסטו 48 (ה' 3)	166, 166 (ה' 52), 167,
	168, 168 (ה' 54), 169 (ה' 56,57), 170,
באטלר, סמיואל 66 (ה' 34)	172, 172 (ה' 65), 173
באנג, יורגן כריסטיאן 9, 69 (ה' 38), 104	אורלנד, יעקב 41, 42 (ה' 43)
(39)	אורן, יוסף 155, 155 (ה' 23), 156 (ה'
בִּבְיִט, אירווינג 54 (ה' 14)	25), 159, 167 (ה' 53), 169 (ה' 56),
בובר, מרטין 181, 181 (ה' 80, 81), 83, 183,	174 (ה' 68)
183 (ה' 86, 85), 185 (ה' 90)	אזרחי, סדרה 188 (ה' 94)
בובר, שלמה 180, 184	אידלזון, אברהם צבי 52, 52 (ה' 12), 53, 53
בודלר, שרל 54, 55 (ה' 15), 117	(ה' 13)
בחטין, מיכאל 67	אייכנבאום, בוריס 30, 47, 47 (ה' 1), 99, 99
בטאי, ג'ורג' 127	(ה' 28, 29)
ביאליק, חיים-נחמן 17, 25, 28, 29, 30,	איינשטיין, אלברט 84 (ה' 3)
37, 38, 42, 51 (ה' 8), 65, 96, 97, 151,	אלבק, חנוך 180 (ה' 78)
166 (ה' 52), 175, 177, 179, 195 (ה'	אלבק-גדרון, רחל 12, 39 (ה' 38), 118 (ה'
102), 202, 205, 206	128, 128 (ה' 67)
ביגלאייזן, הנריק 158 (ה' 33)	אלחנני, אבא 37 (ה' 36)
בייטסון, גרגורי 10, 11, 45, 56, 57-80,	אלטמן, ש"ץ 48 (ה' 3)
83-90, 92-104, 111, 123, 123 (ה'	אלמי, ליובה 41 (ה' 42, 41), 202 (ה' 110), 203

- גאנס, אריק 65, 175, 66 (ה 33)
 גאסט, חוסה אורטגה אי 31, 31 (ה 30)
 גדליה בן ר' יוסף אבן יחיא 182
 גואַטְרִי, פליקס 110 (ה 30), 101, 101 (33),
 102, 103, 125 (ה 64), 126, 126
 (ה 63), 133, 133 (ה 75), 134
 גוברין, נורית 153, 153 (ה 15), 155 (ה 22),
 157 (ה 26)
 גוגול, ניקולי 198
 גוטליב, ס' רוג'ר 133 (ה 76)
 ג'ויס, ג'יימס 122
 גולדברג, לאה 16, 18 (ה 4), 19
 גונקל, הרמן 26
 גייגר, אברהם 159
 ג'יימסון, פרדריק 124, 124 (ה 62)
 גינוסר, פנחס 17 (ה 3)
 גינצבורג, קרלו 183 (ה 86)
 גינצבורג-הירש, עדי 124 (ה 62)
 גינצברג, אשר צבי (אחד-העם) 65, 149-178
 גלוטפלט, צ'ריל 135 (ה 81)
 גליאנוס 48 (ה 3)
 גנסין, אוריניסן 56, 89, 113, 177, 202,
 206
 גסטר, משה 180, 183 (ה 85), 184
 ג'פרי, ויקרס (סיר) 78, 78 (ה 51), 79 (ה 53)
 גרודונסקי, שלמה 35, 35 (ה 35), 36
 ג'רוויס, אנה 62 (ה 24)
 גרוצינגר, קרל 12, 159 (ה 35), 160 (ה 38),
 161 (ה 38)
 גרינברג, אורי-צבי 19, 20, 22, 23 (ה 23),
 33, 33 (ה 32), 40, 41 (ה 42),
 90, 91 (ה 16), 97 (ה 24), 116,
 119, 175, 175 (ה 70), 203, 206
 131, 130, 131 (ה 71,72), 132,
 133, 135 (ה 81), 136, 140 (ה 87), 152
 (ה 14), 170 (ה 58), 175, 176, 185
 בייטסון, ויליאם 58 (ה 17), 61, 66, 85
 בייטסון, מרי-קתרין 57 (ה 16), 72 (ה 41)
 ביקרופט, אלכסנדר 106-108
 בלושטיין, רחל 121 (ה 56)
 בלום, הרולד 29 (ה 27)
 בלייק, ויליאם 72
 בן-גוריון, עמנואל 174 (ה 67), 182 (ה 83)
 בנימין, ולטר 31, 32, 32 (ה 31), 39 (ה 37),
 55, 56 (ה 16), 91 (ה 16)
 בן-יצחק, אברהם 40, 42, 148
 בסוק, עידו 49 (ה 4)
 בקט, סמיואל 122
 בקר, קרל-לואיס 39, 39 (ה 38)
 בראון, אברהם צבי 109 (ה 47)
 ברגמן, שמואל הוגו 51 (ה 9)
 ברדיצ'בסקי, מיכה יוסף 65
 ברודא, מרדכי-זאב 153, 157, 157 (ה 26-28),
 158, 158 (ה 29-34)
 ברזידס, אברהם 9, 18, 128 (ה 67), 129
 ברונובסקי, יורם 31 (ה 30)
 ברזל, הלל 186
 בריינין, ראובן 153
 ברינקר, מנחם 152 (ה 14)
 ברלין, ישעיה 51 (ה 10)
 ברמון, קלוד 60 (ה 22)
 ברנפלד, שמעון 169 (ה 57)
 ברנר, יוסף-חיים 94, 94 (ה 19), 150, 152,
 152 (ה 14), 176, 177, 202
 ברש, אשר 43, 174, 175
 גאדאמר, הנס 31

- הירשפלד, גיאורג 165
הלוי, ר' יהודה 48 (ה 3), 202
הלפרין, חגיית 16 (ה 2)
הלקין, שמעון 27, 27 (ה 22), 35, 43, 147
(ה 2), 149 (ה 4), 169 (ה 57)
המאירי, אביגדור 90
הקל, ארנסט־היינריך 103, 103 (ה 37)
הרדר, גוטפריד 51, 51 (ה 8,9), 52 (ה)
11, 53, 54, 55, 66 (ה 34), 128, 128
(ה 68)
הרסגור, מיכאל 17
הרצל, בנימין־זאב 154164
הרשב [הרושובסקי], בנימין 20, 20 (ה 5),
91 (ה 16), 97 (ה 23), 126
- האגן, אינר 104, 104 (ה 39)
האובן, יוסף 52 (ה 11)
האוזר, ארנולד 23, 23 (ה 11), 24, 55, 56,
56 (ה 15)
הולצמן, אבנר 130 (ה 69), 153 (ה 15),
154, 154 (ה 18,19), 155, 155 (ה 20),
155 (ה 22), 156, 156 (ה 24), 159 (ה)
161 (ה 39), 163 (ה 44), 164 (ה)
164, 164 (ה 47), 169 (ה 57), 170 (ה)
170 (ה 60), 171 (ה 63), 185,
185 (ה 88)
הוסרל, אדמונד 109 (ה 47)
הזו, חיים 176, 179, 198-207
היידגר, מרסין 133 (ה 76)
היימן, מוריץ 165
הייסה, ק' אורסולה 135 (ה 83)
הילדסהיימר, עזריאל 159
היפוקרטס 48 (ה 3)
- דאנדס, אלן 60 (ה 22)
דבאל, ביל 134 (80)
דור, יורגן 9, 69 (ה 38), 70 (ה 38)
דורקהיים, אמיל 64, 111 (ה 51)
דיימונד, ג'ארד 138 (ה 85)
דילתי, וילהלם 39 (ה 38), 51 (ה 10)
דיק, ק' פיליפ 140 (ה 88)
דלז, ז'יל 100 (ה 30), 105 (ה 41), 125,
125 (ה 63)
דסקל, מרסלו 221, 222 (ה 84)
דעואל־לוסקי, חיים 125 (ה 63)
דרווין, צ'ארלס 66 (ה 34), 79 (ה 52, 53),
111 (51)
דרידה, זאק 129
- וואלדן, הרווארט 33
וולטיר, 51
וולפלין, היינריך 102 (ה 36)
ויזלטיר, מאיר 5
ויזן, יהודה 97 (ה 23)
וייזל, נפתלי־הרץ 96, 96 (ה 22)
וייט, היידן 177, 177 (ה 74)
וייטהד, אלפרד 39 (ה 38)
וינקלמן, יוהן יואכים 51
ויקו, ג'מבטיסטה 51 (ה 10), 177 (ה 74),
178
וירת, לואיס 111, 111 (ה 51)
וורהובן, פול 140 (ה 88)
זאף, הוברט 135 (ה 83)
ז'בוטינסקי, זאב 128, 128 (ה 66)
זודרמן, הרמן 165
זוסמן, עזרא 40

פינתוס, קורט 20, 22, 22 (ה 8)	נימרק, דוד 153, 154, 157, 158, 161, 162,
פירנדלו, לואיג'י 185, 185 (ה 89)	170, 167, 164
פן, אלכסנדר 15-20, 117	
פסקל, בלייז 72, 75, 94	סאלדנהא, ארון 66 (ה 34)
פפירנא, אברהם 142, 201 (ה 108)	סארוט, נטלי 55
פפמפרט, פרנץ 13	סדן, דב 41, 41 (ה 41), 157, 157 (ה 26),
פרבולצקי, אבי 109 (ה 48), 141 (ה 90)	161 (ה 40), 183, 185 (ה 90), 202, 202
פרום, הרולד 135 (ה 81)	(ה 110)
פרופ, ולדימיר 60 (ה 22)	סוסיר, פרדיננד דה 58, 99 (ה 27), 104
פריש, אפרים 155 (ה 22), 185	סזאן, פול 55
פרישמן, דוד 147, 150, 151 (ה 10), 169 (ה)	סטאל, מאדם דה 54
170, (56)	סימון, ארנסט 185
	סמילנסקי, יזהר 89, 118
צ'אושסקו, ניקולאה 172 (ה 64)	סמית, אדם 78, 78 (ה 52)
צונץ, יום-טוב ליפמן 180, 180 (ה 78), 182	ספיר, אדוארד 75 (ה 45)
184, (85), 183 (ה 84)	ספנסר, הרברט 76 (ה 46)
צלאן, פאול 191	סרטו, מישל דה 121, 121 (ה 57)
	סשן, ג'ורג' 134 (80)
קאמרון, ג'יימס 140 (87)	
קבקוב, יעקב 170 (ה 60)	עגן, יצחק 9
קובנר, אברהם אורי 142, 202, 202 (109)	עגנון, ש"י 140, 140 (ה 87), 157 (ה 26)
קוטלר, דוד 142, 142 (ה 91)	עוז, עמוס 121, 126, 179, 202
קויפמן, יחזקאל 185 (ה 89)	עמיחי, יהודה 37, 97 (ה 23), 202
קורבה, גוסטב 32	
קורדובירו, ר' משה 199 (ה 107)	פוגל, דוד 40, 42, 148
קורצווייל, ברוך 142, 205, 206	פוננסקי, שמואל-אברהם 153, 155 (ה 22),
קימבל, גיאורג ה"ת 48 (ה 3)	170
קלוזנר, יוסף 169 (ה 57)	פולק, גד 109 (ה 48), 141 (ה 90)
קליין, יצחק 20 (ה 5)	פוקו, מישל 28, 66, 74 (ה 44), 114, 139
קמחי, דב 94	(ה 85), 178 (ה 74)
קניספל, גרשון 16	פיטל-היינה, אפרים 159, 159 (ה 35), 160,
קפקא, פרנץ 105, 148 (ה 3), 180, 185 (ה)	167, 168 (ה 54), 170
194, 193, 194 (ה 95), 189, 189 (ה 90)	פינר, שמואל 169 (ה 57)
195, (100)	פינקה, פטר 135 (ה 81)

- קראוס, מרים 111 (ה 51)
 קרול, לואיס 198
 קרונפלד, חנה 12, 22 (ה 8), 30, 30 (29),
 40 (ה 40), 148 (ה 37)
 קריב, אברהם 18, 19
 קריסטבה, יוליה 179, 179 (ה 76)
 קרסל, גצל 153, 154 (ה 17)
 קשת (קופלייביץ), ישורון 151, 151 (ה 11)
 ראב, אסתר 40, 43, 43 (ה 46, 47), 47,
 121, 121 (ה 56)
 ראובני, אהרון 94
 רבינוביץ, יעקב 43, 174, 175
 רביקוביץ, דליה 37
 רודין, אלישע 19
 רוזנצווייג, פרנץ 179, 181 (ה 80)
 רוי, אלן 117 (ה 53)
 רויכמן, לייב 118 (ה 54)
 רטוש, יונתן 42 (ה 43), 175, 176, 204,
 206, 221
 ריבנר, טוביה 54 (ה 14)
 רימון, יוסף צבי 40
 רמרז-ראוך, גילה 188 (ה 94)
 ש' (שפירא), שלום 9, 17, 18, 41 (ה 42),
 90, 110 (ה 90), 119, 206
 ש"ץ, בוריס 94 (ה 19)
 שאנון, קלוד 59 (ה 18), 58, 63
 שאנון, אברהם 149
 שביט, זהר 48 (2)
 שביט, עוזי 39, 39 (ה 37), 40, 40 (ה 39),
 174 (ה 69)
 שהם, ראובן 43, 43 (ה 46)
 שוורץ, יגאל 186, 187, 188, 188 (ה 94)
 שטיינברג, יעקב 37
 שטיינמן, אליעזר 17 (16),
 שטיינשניידר, משה 160, 161 (ה 38), 168,
 170, 180, 183 (ה 85), 184
 שְׁטֶפֶן, סֵנָה וורק 69 (ה 38), 104 (ה 39)
 שילר, פרידריך 54, 54 (ה 14), 75 (ה 45),
 158
 שלום, גרשם 180, 181, 181 (ה 82), 183,
 184 (ה 87), 185 (ה 90)
 שלונסקי, אברהם 16, 17, 19, 29, 37, 40,
 41, 41 (ה 42), 65, 90, 96, 97, 109,
 110, 110 (ה 49), 115, 117, 126, 148,
 174, 174 (ה 69), 175, 202, 203
 שקד, גרשון 67, 67 (ה 35), 150, 150 (ה 6),
 155 (ה 21), 169 (ה 57), 186, 186
 (ה 93), 187, 196 (ה 104, 105)
 שקספיר, ויליאם 37, 110 (ה 49)
 תיבֹּדָה, אלברט 25, 25 (ה 13)

מפתח עניינים

אימפרסיוניזם 9, 20, 21, 24, 56 (ה 15),	סטרוקטורליזם ופוסט-סטרוקטורליזם 25,
91, 91, 90 (ה 15), 92	31, 47, 55, 58, 60, 60 (ה 21), 62, 63,
אקספרסיוניזם 9, 20, 21, 22, 33, 33 (ה)	76, 77, 83, 84 (ה 3), 98, 99 (ה 27),
89, 90, 91, 91, 92, 112, (15ה)	134 (ה 78)
115	סימבוליזם 9, 20, 21, 22, 23, 33, 37, 54,
	116, 91, 90
בארוק 102, 102 (ה 36)	
	פוטוריזם 24, 33, 37, 55
מודרניזם כהשקפה חסלנית-פּסְאִיזם 16-26	פורמליזם 30, 47, 55, 61 (ה 22), 98, 104
מסורת אמנותית / של מהפכות 23, 28,	130, (40ה)
29, 34, 38, 52, 53, 55, 87 (ה 7), 91,	
94, 96, 98, 129, 147 (ה 2), 149, 148,	רפובליקה ספרותית 10, 11, 25, 26, 27,
156, 168, 179-174, 181 (ה 81), 188,	35, 34
198-200	
מרד/מהפכה ספרותיים (אמתיים/מומצאים) /	שוליות וקנוניות 9, 15, 31, 28, 40, 42,
ה'צעירים' 11, 16, 17, 21 (ה 6), 35,	95, 97, 104 (ה 40), 122, 124, 127,
28-29, 35, 96, 97, 129, 133, 147-179,	151 (ה 10), 182, 184
175, 178, 179, 182-184, 187	

מפתח לאקולוגיה של התרבות

אבולוציה ואבולוציה תרבותית 47, 47 (ה)	אקלים תרבות/ספרות 34-56, 111-113
1, 48, 73, 75, 76, 77, 79 (ה 53), 84	אקלים התבוללות 179-192; אקלים
139, (3ה)	עונשין 193-196
אקואטיקה 75, 75 (45), 130-136, 137-144	בית גידול / הביטט ספרותי 109-110,
אקולוגיה של [גומחת] התבוללות 180-	111-126, 129, 152, 157, 157 (ה 26),
188	158, 159, 160, 161, 173, 182 (ה)
אקומיתולוגיה 136-144	183, 187, 191
אקוסופיה 100, 103-104	
אקוקירטיציזם 130-136	
אקלים ביקורתי 198-207	גומחה אקולוגית ספרותית (מיומנות פואטית
	תלוית סביבה) 113-126

- 87 (ה 9), 91, 92, **100-93**, 101, 102,
 103, **109-104**, 106, 109, 110, (ה 49),
 111, 112, 114, 116, 117, 118, 118,
 (ה 54), 119, 120, 122, (ה 59),
 125, 127, 128, **135-131**, 139, 140,
 141, 143, 144, 159
 סביבה מתבוללת 179-192, 197
 סְגִמְנֻטְצִיָּה (ביולוגית/טקסטואלית/סימטריה
 לטראלית וסריאלית) **85-89**, 90, **93-92**
 סכיזמוגנסיס (התפלגויות סימטריות
 ומשלימות) 41, 59-66, 71, 88, 89, 90,
 91, 93, 93 (ה 18), 152, 152 (ה 12),
 168, 175, 176
- פְּנוּטִיפּ וּגְנוּטִיפּ 66, 66 (ה 34), 67, 67
 (ה 35), 71
- קִיבְּרֻנְטִיקָה (ויסות/משוב/הזנה/מערכות
 התאפקות) 10, 58, 59, 63, 64, 64
 (ה 29), 64 (ה 29), 67, 75
 קִינּוּן (עיקרון תחליפי לשיפוט ולהערכה/
 מיפוי) **93-99**, 101, 105, 109, 129,
 133, 133 (ה 77), 135, 135, 137, 138,
 143, 159
- מיפוי קוגניטיבי של גומחות 123-124
- הומוולוגיות 11, 57, 58, 58 (ה 17), 63, 63
 (ה 28), 70, (ה 38), 72, **73-75**, **83-93**,
 95, 100
 אחדות המדעים 10; דה-סטריפיקציה
 100, 101, 102, 102 (ה 35, 36), 103,
 105, 107, 113, 121
- טַעַם ממוצע ואזורי היסוס פואטיים 9, 127,
 130, 177
 ובינוניות 37, 96, 128, 129
- מְוֹטְצִיָּה וּמוֹטְצִיָּה תרבותית 47, 48, 97, 98,
 99, 103, 126, 191
 מסה ביוטית תרבותית 10, 74, 95, 97 (ה)
 (ה 24), 98, 129, 130
- נֹפֶה ספרותית 106, 107, 109 וראו סביבה
 וסביבה תרבותית
- סְבִיבָה וּסְבִיבָה תרבותית 11, 43, 47, 47,
 (ה 1), 51, 55, 55 (ה 15), 58 (ה 17),
 66 (ה 34), 68, 71, 71 (ה 40), 72, 72,
 (ה 42), 74, **75-78**, 79 (ה 53), 80, 87,

מפתח מקומות

לבוב 157, 158	ארץ ישראל (כמקום ספרותי) 35, 36, 38	115, 116, 120, 121
המזרח (תימן, בבל, פרס, בוכרה וסוריה)		
52-54	באזל 166	
סראייבו 11	בגדד 11	
פוטסדאם 12	בוקרשט 172 (64)	
פראג 105	ברלין 119, 145, 149-174, 185	
	גינאה החדשה 59-62	
צ'רנוביץ 145, 185	דיאקובר 172	
קונגו 11	דרום וצפון של הגלובוס 50-53, 54	
תל-אביב 19 (בתי קפה), 97 (ה 24), 115,	חיפה 17	
116, 117	קלב 11	

מפתח כתבי עת וחבורות של ספרות

טורים 36	אורחה 19
טרפים 174, 175	בוסתנאי 119
כתובים 16, 17, 36, 175	גליונות 19, 118, 118 (ה 55)
לקראת 97 (ה 23), 126	הדים 29, 43, 90, 110, 121, 174, 174 (ה)
סדן 20 (ה 5), 175	175, (69)
צעירים 21, 65 (ה 32), 93 (ה 18), 114,	הפעולה 13
147-174	השלוח 153, 154, 171 (ה 61)

including on writers, books, and literature, reviewing them as systemically connected to all that is part of their 'environment.' His thought fosters a new order of ecological paradigms, illuminating the conduct of the cultural-literary system in unprecedented ways.

Chapter Three presents a pragmatic methodological proposal to endorse an ecological discourse on literature as a systematic theoretical structure of cultural schemes 'nesting' within one another. The core concept of this methodology is the 'literary ecological niche,' denoting a special kind of literary/cultural skill developed by authors as their special response to their habitat. Their relationship with their habitat is simultaneously competitive (schismogenic) and cooperative (symbiotic), while the literary text, its style, and its genre bear the genetic code of this relationship's history.

Chapter Four is devoted to three historiographic cases that are explained through the ecological-literary methodology: 1) Refuting the narrative about the rebellion of the 'young guard' (*Tze-irim*) and Micha Yosef Berdyczewski against Ahad-Haam's hegemony. 2) The story of Aharon Appelfeld's cultural acclimatization in the modern narrative Hebrew literature. 3) Replacing the narrative about the rivalry between writers (S.Y. Agnon and H. Hazaz) with an explanation about critical climates in the historiography of Hebrew literature.

The critical experience of *An Ecology of Literature* is not dogmatic. Its purpose is to expand the scope of the paradigmatic questions raised by the historiographer of literature by placing them in a new realm, where the intra-textual and the extra-textual form a new methodological sequence.

ABSTRACT

This study offers a pragmatic option for creating a new realm of discourse within the historiography of literature in general and of Hebrew literature in particular. It suggests a renewed perspective on the forgotten traditions of literary margins and ‘average taste’ readers that make up the ‘environmental biotic mass’ for the emergence of literary pinnacles. This new approach seeks to suspend the aesthetic and poetic judgment comparing ‘central’ and ‘outlying’ literatures, on the assumption that their perception as components of equal value within a ‘cultural ecological system’ will lead to a new set of questions and answers about the emergence of writers and poets.

The book aims to deconstruct the arguments of the political-evaluative discourse and its key metaphor, as articulated by Albert Thibaudet (1874-1936)—‘the Republic of Letters.’ This metaphor created a historiography that discusses culture in terms of power, political conspiracies, and economic interests, as in a materialist Marxist approach. This discourse has dominated the historiography of Hebrew literature for a century, as described in Chapter One, which presents an approach that casts doubt on the explicative legitimacy of violence as inherent in the ‘Republic of Letters’ discourse. In principle, this approach questions the legitimacy of a narrative that explains the history of literature diachronically, as a sequence of stories about stylistic rebellion, ideological revolutions, and canonic writers replacing others pushed to the margins of literary life, instead of clarifying all the environmental and immanent conditions of literature that take part in the evolutionary explanation of its history.

Chapter Two details the starting points of forms of discourse close to the ecological discourse of culture in the history of modern philosophy, from Montesquieu and Herder until the present. The last and particularly fruitful link is the anthropological and cybernetic stance of Gregory Bateson (1904-1980), author of *Steps to an Ecology of Mind* (1972). It enables new views on culture,

Chapter Four: Ecological Readings in Hebrew Literature	145
A. The Invented Story of the Revolt of Berdyczewski and the ‘Young Guard’ and its Literary Ecology 147: ... And Who Were the ‘Young Guard’ Anyway? – The First Year (1893): Inventing a Foundation 151; In the Dusk of Evening, In the Dark Hours of Night? – The Second Year (1897): How did the ‘Young Guard’ Meet? 169; Historiography as a Tradition of Revolutions 174; B. Ecology of Jewish Culture in an Assimilated Environment in Aharon Appelfeld’s Prose 179: The Crack or the Project of Marking the Jewish Genome 179; The Climate of Forgetting: The Comforting Darkness of the Crack 188; Exposure and Survival in the Climate of a Penal Colony 193; The Age of Revelation – The Return to the Crack 197; C. In Pairs or a Singular Figure in His Generation? A Climate of Pairs in the Historiographic Thought of Hebrew Literature: The Case of S.Y. Agnon and H. Hazaz 198	
References	209
Indexes	223
English Abstract	vii

CONTENTS

Preface	9
Chapter One: The Discourse of Modernism on the History of Literature and Art	13
A. The Destructive Discourse of Modernism 15; B. The ‘Climatic’ Discourse on Hebrew Modernism 34	
Chapter Two: The Origin of the Ecological Discourse on Culture	45
A. The Historical ‘Climatic’ Discourse on Culture 47; B. Gregory Bateson and the Ecology of Mind 57: Meta-methodology 57; Symmetrical Schismogenesis and Complementary Schismogenesis – From Anthropology to Poetics 59; The Pathology of the ‘Double Bind’ and its Linguistic Model 66; Ecology of Mind and Culture 72	
Chapter Three: Principles and Basic Concepts of Ecological Discourse on Literature	81
A. Principles of Ecological Discourse on Literature 83: Homology as a Methodological Basis in the Ecological Discourse on Literature 83; Nesting 93; The Equal Value of Synchrony and Diachrony 99; Destratification in Poetic-Ecological Questions 100; B. Basic Concepts of Ecological Discourse on Literature 103: Ecology and Ecosophy 103; Literary Environment 104; Literary Habitat 109; Literary-Cultural Climate 111; ‘Ecological Niche’ and ‘New Ecologies’ 113; Ecological Maps 123; C. ‘The Mediocre Taste’ and ‘Hesitation Areas’ of the Literary Text 126; D. What is ‘Clean’? or: ‘Anti-Nesting’ Thought: Ecoethics, Ecomythology, Ecocriticism and the Critical Discourse on Literature 130: Ecoethics or Ecomythology? 136	

Editorial Board:

Avidov Lipsker, Ziva Shamir, Yigal Schwartz, Hannan Hever

This book was published with the support
of the Israel Science Foundation

ISBN 978-965-226-507-4

© 2019

Copyright by Bar-Ilan University, Ramat Gan

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic, magnetic or mechanical (including photocopying, miniaturization or recording) or by any information storage and retrieval system, without written permission from the publisher.

Language Editing: Haya Elhaiany

Typesetting: Shulamit Yerushalmi, Jerusalem

Printed in Israel, 2019

AVIDOV LIPSKER

Ecology of Literature

Bar-Ilan University Press, Ramat Gan

CRITICAL HORIZONS
A Series Edited by
Avidov Lipsker

AVIDOV LIPSKER

ECOLOGY OF LITERATURE